

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ

Марија М. Братић

**УЛОГА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ
ЦЕНТАРА У УКУПНОМ ТУРИЗМУ СРБИЈЕ**

Докторска дисертација

Ниш, 2015.

University of Niš
Faculty of Science and Mathematics
Department of Geography

Marija M. Bratić

**THE ROLE OF MOUNTAIN TOURIST CENTERS
WITHIN THE TOTAL TOURISM OF SERBIA**

PhD thesis

Niš, 2015.

Ментор:

Проф. др Вукашин Шушић

ванредни професор Економског факултета, Универзитета у Нишу

Чланови комисије:

1. Проф. др Стеван Станковић,

професор емеритус Географског факултета, Универзитета у Београду

2. Проф. др Александар Радивојевић,

ванредни професор Природно-математичког факултета,
Универзитета у Нишу

Датум одбране:

	ПРИРОДНО - МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ НИШ
	КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА

Редни број, РБР:	
Идентификациони број, ИБР:	
Тип документације, ТД:	Монографска
Тип записа, ТЗ:	текстуални / графички
Врста рада, ВР:	докторска дисертација
Аутор, АУ:	Марија М. Братић
Ментор, МН:	Вукашин Шушић
Наслов рада, НР:	УЛОГА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА У УКУПНОМ ТУРИЗМУ СРБИЈЕ
Језик публикације, ЈП:	Српски
Језик извода, ЈИ:	Енглески
Земља публиковања, ЗП:	Србија
Уже географско подручје, УГП:	Србија
Година, ГО:	2015.
Издавач, ИЗ:	ауторски репринт
Место и адреса, МА:	Ниш, Вишеградска 33.
Физички опис рада, ФО: (поглавља/страница/ цитата/табела/слика/графика/прилога)	327 стр., графикони, прикази, табеле, карте, слике
Научна област, НО:	Географија
Научна дисциплина, НД:	Друштвена географија
Предметна одредница/Кључне речи, ПО:	Туристичко-географска анализа
УДК	338.48-44(23.0):338.48(497.11)
Чува се, ЧУ:	Библиотека
Важна напомена, ВН:	

Извод, ИЗ:	<p>У раду је највећа пажња усмерена улози планинских туристичких центара у укупном туризму Србије. Реализација оваквих поставки захтевала је сагледавање досадашњег развоја туризма, али и дала значајан допринос његовом будућем развоју. Перспективе даљег развоја туризма подразумевале су конкретну примену развојног концепта у просторној стварности, односно сагледавање даљег развоја кроз призму одрживости. Овакав услов захтевао је да се током рада стално рефлектују три конститутивна елемента одрживог развоја: економска, друштвена и еколошка одрживост. Практичан циљ истраживања садржан је: (1) у могућности коришћења досадашњих сазнања у дефинисању најзначајнијих појмова, као и идентификовању промена које су настале у досадашњем туристичком развоју; (2) у коришћењу сазнања о детектованим променама у циљу њиховог утицаја на даљи туристички развој. Циљ ове докторске дисертације био је усмерен на формирање комплексног планинског туристичког производа Србије.</p> <p>Хипотеза у основи, предствља јасну и конкретну реализацију задатог циља и предмета истраживања у раду. Постављене су и посебне хипотезе које се односе на географски и туристички положај планинских центара. Сагледан је њихов положај у односу на главне дисперзивне зоне у Србији, у односу на главне правце кретања туриста. Посебан акценат је стављен и на утицај туризма у погледу демографског развоја и економског просперитета проучаване територије.</p> <p>Поред предмета, задатка и хипотеза битну улогу у истраживању имају методе. У раду су коришћени метод анализе и синтезе, историјско-генетски метод и статистички и компаративни метод. Метод анализе и синтезе произилази из сложености планинског простора Србије, који проистиче из многобројних узрочно-последичних веза и односа као и система међусобно функционалних веза у околном геопростору, намеће потребу за коришћењем аналитичке методе. Историјско-генетском методом, могуће је сагледати континуитет у развоју, али и временски оквир туристичког развоја. Статистичким методом је извршена квантификација стања, њихова промена и утицај на даљи развој. Поред ова два метода коришћен је и картографски метод, као и теренски рад.</p> <p>На основу свега реченог, закључујемо да је учешће планинског простора Србије у њеном укупном туризму задовољавајућ и да планински туристички центри у укупном туристичком промету Србије учествују са 45%. Да Србија има могућности за развој планинског туризма (летњег и зимског) и да су планински простори погодни за туристе и истраживаче који желе да побегну од градске свакодневице у чисту природу.</p> <p>Недостаци који успоравају туристичко унапређење планинског простора представљају непрепознатљивост Србије у туризму, недостатак светских туристичких стандарда, лоша економска ситуација региона, неповољна старосна структура домицилног становништва, дефицит стручних кадрова, недовољна заштита природних и културних атракција и недостатак локалних покретача туристичког развоја.</p>
Датум прихватања теме, ДП:	21.12. 2010.
Датум одбране, ДО:	
Чланови комисије, КО:	Председник: <hr/> Члан: <hr/> Члан, ментор:

**ПРИРОДНО - МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ**
KEY WORDS DOCUMENTATION

Accession number, ANO :	
Identification number, INO :	
Document type, DT :	monograph
Type of record, TR :	textual / graphic
Contents code, CC :	doctoral dissertation
Author, AU :	Marija M. Bratic
Mentor, MN :	Vukašin Šušić
Title, TI :	THE ROLE OF MOUNTAIN TOURIST CENTERS WITHIN THE TOTAL TOURISM OF SERBIA
Language of text, LT :	Serbian
Language of abstract, LA :	English
Country of publication, CP :	Serbia
Locality of publication, LP :	Serbia
Publication year, PY :	2015.
Publisher, PB :	author's reprint
Publication place, PP :	Niš, Višegradska 33.
Physical description, PD : (chapters/pages/ref./tables/pictures/graphs/	327 pp ; graphic representations, tables, figures, maps
Scientific field, SF :	Geography
Scientific discipline, SD :	social geography
Subject/Key words, S/KW :	tourist and the geographic analysis
UC	338.48-44(23.0):338.48(497.11)
Holding data, HD :	library
Note, N :	

Abstract, AB :	<p>In this paper the greatest attention has been directed towards the role of the overall mountain tourism centers in Serbia. The implementation of such postulates has demanded thorough consideration of tourism development up to now, as well as contributed considerably to its further development. Perspectives of further tourism development implied concrete application of the development concept in spatial reality, that is, consideration of its further development through the prism of sustainability. This condition demanded constant reflection of three constitutive elements of sustainable development: the economical, social and ecological sustainability. The practical aim of the research is contained within: (1) the potentials for application of existing findings in defining the most important concepts, as well as identifying the changes that appeared in tourism development so far; (2) in application of the findings about the detected changes with the aim of their influence on future tourism development. The aim of this Doctoral thesis is directed towards creating a complex mountain tourism product of Serbia.</p> <p>The hypothesis basically represents a clear and precise implementation of the given goal and the subject of the research of this paper. Separate hypotheses have been set regarding the geographic and touristic position of the mountain resorts. Their position has been considered regarding the main dispersive zones in Serbia, as well as regarding the main tourist movements. The special emphasis has been put on the influence of tourism regarding the demographic development and economic prosperity of the territory researched.</p> <p>Besides the subjects, tasks and hypotheses, methods play an important role in the research. Methods of analysis and synthesis have been used in this paper, historically-genetic method, as well as statistical and comparative methods. Method of analysis and synthesis results from the complexity of mountain ranges of Serbia; this is resulting from manifold causal connections and relations as well as the system of mutual functional relations within the surrounding geo-space, imposing the need to use the analytic method. Historically-genetic method enables consideration of the continuity of the development, and the time span of tourist development. Statistical method has been used to quantify the situation, the changes and influence on further development. Besides these two methods the cartographic method has been used as well as the field work.</p> <p>Based on the stated above, we conclude that the participation of the mountain ranges of Serbia in its overall tourism is satisfactory and that mountain resorts in overall touristic turnover of Serbia has its share of 45%; that Serbia has potential for the development of mountain tourism (both summer and winter) and that mountain ranges are suitable for tourists and explorers wanting to escape from the everyday life of the city into the pure nature.</p> <p>The drawbacks slowing down touristic development of the mountain ranges are: lack of recognition of Serbia in tourism, lack of world tourist standards, poor economic situation of the region, unfavorable age structure of the domicile population, lack of experts, insufficient protection of natural and cultural attractions as well as the lacking of local tourist development promoters.</p>
Accepted by the Scientific Board on, ASB :	21.12.2010.
Defended on, DE :	
Defended Board, DB : President:	
Member:	
Member, Mentor:	

Попис табела

Број слике	Опис слике	Страна
1.	Број лежајева по категоријама туристичких места (Извор: РЗС, 2008-2012)	11
2.	Смештајни објекти по врстама у Србији (Извор: РЗС, 1986,1990,1995, 2003,2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012)	15
3.	Динамика броја долазака и остварених ноћења туриста на територији Србије (Извор: РЗС, 1955-2010)	18
4.	Обим и структура промета у Србији, према броју ноћења по врстама туристичких места (Извор: РЗС, 1990,1995,2000, 2005,2011)	19
5.	Удаљеност Таре од већих урбано - индустријских центара Извор: РЗС, 2002.)	34
6.	Удаљеност Златибора од од већих урбано-индустријских центара (Извор: www.viamichelin.com)	40
7.	Удаљеност Дивчибара од већих урбано-индустријских центара (Извор: www.udaljenosti.com)	44
8.	Удаљеност планине Голије од већих урбано-индустријских центара (Извор: www.udaljenosti.com)	49
9.	Удаљеност Копаоника од већих урбано-индустријских центара (Извор: Ауто-туристичко-географска карта Србије, „МЕРКУР - СВ“, 2008.)	54
10.	Удаљеност Старе планине од већих урбано-индустријских центара (Извор: РЗС, 2002.)	59
11.	Удаљеност Бесне кобиле од већих урбано-индустријских центара (Извор: www.udaljenost.com)	62
12.	Планинска подручја од националног значаја	67
13.	Средња месечна и годишња температура у Митровцу (1.080 m), Турудићи (800 m) и Котроман (500 m) у °С (Извор: РХМЗ, 1949-1970)	88
14.	Средња месечна и годишња температура ваздуха на Златибору (Извор: РХМЗ, 1981-2011)	88
15.	Просечне сезонске температуре ваздуха на Златибору (Извор: РХМЗ, 1981 - 2011)	89
16.	Средња месечна минимална температура ваздуха на Златибору (Извор: РХМЗ, 1981 - 2011)	89
17.	Средња месечна и годишња максимална температура на Златибору (Извор: РХМЗ, 1981-2011)	89
18.	Средња месечна и годишња температура ваздуха на Дивчибарама (Извор: РХМЗ,1961-1990)	90
19.	Средња месечна и годишња температура ваздуха на Голији (Извор: РХМЗ, 1961-2008)	91
20.	Средња месечна висина падавина у mm на Тари (Извор: РХМЗ, 1953–1970)	91

21.	Висина снежног покривача на планини Тари (Извор: РХМЗ, 1965-1984)	92
22.	Годишњи ток средње количине падавина на Златибору (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	92
23.	Средњи број дана са снежним покривачем на Златибору (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	93
24.	Вредности средњих месечних и годишњих количина падавина општина у окружењу планинског простора Дивчибара (Извор: РХМЗ, 1961-1990)	93
25.	Средња месечна и годишња количина снежног покривача на Дивчибарама (cm) (Извор: РХМЗ, 1961-1990)	94
26.	Вредности средњих месечних и годишњих количина падавина општина у окружењу планинског простора Голије (Извор: РХМЗ, 1961-1990)	94
27.	Просечан број дана са снежним покривачем на падавинским станицама планинског простора Голије (Извор: РХМЗ, 1961-2008)	95
28.	Средња месечна облачност на Тари у 1/10 неба (Извор: РХМЗ, 1949-1970)	96
29.	Годишњи ток облачности на Златибору (Извор: РХМЗ, 1980 - 2011)	96
30.	Средња месечна и годишња облачност у ширем подручју Дивчибара (Извор: РХМЗ, 1961.-1990)	96
31.	Средња месечна и годишња обланост у ширем подручју Дивчибара (Извор: РХМЗ, 1961-1990)	96
32.	Просечан број сати са сунчевим сјајем на Златибору (Извор: РХМЗ, 1980 - 2011)	97
33.	Честина и брзина ветрова на Златибору (Извор: РХМЗ, 1990-2011)	98
34.	Просечан број дана са маглom на Златибору (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	98
35.	Средње честине ветрова, тишина [%] и одговарајуће брзине [m/s], на метеоролошкој станици Сјеница (Извор: Дуцић, В., 2005)	99
36.	Средња месечна и годишња температура ваздуха на Равном Копаонику (1.700 m) (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	100
37.	Средња месечна и годишња максимална температура ваздуха у °С, на Копаонику (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	100
38.	Средње месечне и годишње минималне температуре ваздуха у °С на планини Копаоник (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	101
39.	Средње месечне и годишње количине падавина у mm на Копаонику (Извор: Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ.18, Београд, 1962.)	101
40.	Максимална висина снежног покривача у cm, на Копаонику (Извор: Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ.18, Београд, 1962.)	101
41.	Просечно годишње трајање снежног покривача (у данима) на Копаонику (Извор: www.worldclaimlist.com)	102
42.	Просечна висина снежног покривача (cm) (укупна – У, нови снег – Н) на Копаонику (Извор: РХМЗ, 1994-2008)	102
43.	Средња месечна и годишња облачност на планини Копаоник (Извор: РХМЗ, 1961-1990)	102

44.	Просечан број дана са сунчевим сјајем, период (Извор: РХМЗ, 1980-2011)	102
45.	Честина и брзина ветрова на Копаонику (Извор: РХМЗ, 1990-2011)	103
46.	Средња месечна и годишња температура ваздуха на оближњим станицама Старе планине, период 1961 - 2000. (Извор: Миловановић Б., 2010.)	104
47.	Средње месечне и годишње количине падавина на ширем простору Старе планине у периоду 1965-1995. (Извор: Миловановић Б., 2010)	106
48.	Просечан број дана са снежним покривачем на Старој планини (Извор: РХМЗ, 1948-1962)	107
49.	Средња месечна и годишња облачност (1/10) на простору Старе планине у периоду од 1961.-1990. (Извор: Милосављевић Б., 2010)	108
50.	Просечан број дана са сунчевим сјајем на ширем простору Старе планине у периоду 1980. - 2011. (Извор: Миловановић Б., 2010)	108
51.	Трајање сунчевог сјаја на Старој планини у периоду од 1965 – 1995. (Извор: Миловановић Б., 2010)	108
52.	Средња годишња честина, тишина (‰) и брзина ветра (m нв/s) на Старој планини, период 1961 - 2000. (Извор: Миловановић Б., 2010.)	109
53.	Температура воде Дрине код Бајине Баште у °С, 1955 - 1970 (Извор: Група аутора, 1979.)	112
54.	Средњи месечни протицај Дрине код Бајине Баште у m ³ /s (Извор: РХМЗ, 1946-1970)	112
55.	Основне карактеристике речних токова подручја Старе планине (Извор: Станковић С., 1969)	124
56.	Средње стање државних шума у Националним парковима Србије (Извор: Медаревић М., Бранковић С., Пантић Д., 2001)	139
57.	Зона заштите на планини Тара (Извор: Савезно министарство здравља и социјалне политике, Сектор за животну средину, 2010.)	141
58.	Биланс површине по зонама заштите на Копаонику (Просторни план посебне намене националног парка „Копаоник“ (Извор: Службени гласник 100/10), Београд)	145
59.	Структура становника на простору планине Таре (Извор: РХМЗ, 2011)	151
60.	Структура становника у општинама планине Златибор (Извор: РХМЗ, 2011)	152
61.	Структура становништва планинског простора Копаоник по општинама (Извор: РХМЗ, 2011)	154
62.	Структура становништва у општинама планинског простора Старе планине (Извор: РХМЗ, 2011)	155
63.	Села у Србији са најизраженијим развојем туризма у 2009. години (Извор: www.ISTN.com)	173
64.	Смештајни капацитети у планинским центрима Србије (ТОН, 2013)	183
65.	Процентуално учешће планинских центара у укупној основној смештајној понуди лежајева Србије, за период 1974-1983. године (Извор: РХМЗ, 1974-1983)	184
66.	Учешће планинских центара у структури основних смештајних капацитета (%) (Извор: РХМЗ, 2003-2012)	186

66a.	Учешће планинских центара у укупној структури смештајних капацитета у периоду 2003-2012. година (у %) (Извор: РХМЗ, 2003-2012)	186
67.	Основни смештајни капацитети Златибора (Извор: Туристичка организација Златибора, 2013)	187
68.	Основни смештајни капацитети планине Таре (Извор: Туристичка организација Таре, 2013)	188
69.	Хотелски смештај, одмаралишта и коначишта на Дивчибарама (Извор: Туристичка организација Ваљево, 2014.)	188
70.	Неки од основних смештајних капацитета на Равном Копаонику (Суво Рудиште) (Извор: Туристичка организација Копаоник, 2013)	189
71.	Основни смештајни капацитети на Старој планини (Извор: Туристичка организација Књажевац, 2012.)	190
72.	Процентуално учешће планинских центара у укупној комплементарној смештајној понуди лежајева Србије (Извор: РЗС, 1974-1983)	191
73.	Процентуално учешће планинских центара у комплементарној смештајној понуди лежајева Србије (Извор: РЗС, 2003-2012)	193
74.	Комплементарни смештајни капацитети Златибора (Извор: Туристичка организација Златибора, 2012)	194
75.	Комплементарни смештајни капацитети на Тари (Извор: Туристичка организација Таре, 2012)	195
76.	Комплементарни смештајни капацитети на Дивчибарама (Извор: Туристичка организација Србије, 2012)	195
77.	Комплементарни смештајни капацитети Коапоника (Извор: Туристичке организације Рашке и Бруса, 2012)	196
78.	Комплементарни смештајни капацитети Старе планине (Извор: Туристичке организације Књажевца и Пирота, 2012.)	197
79.	Угоститељски објекти на Златибору (Извор: Туристичка организација Златибор, 2013)	199
80.	Угоститељски објекти на Тари (Извор: Туристичка организација Ужице, 2013)	199
81.	Угоститељски објекти на Дивчибарама (Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора Дивчибаре, 2011, Београд)	200
82.	Угоститељски објекти на Голији (Извор: www.golija-turizam.com)	200
83.	Угоститељски објекти на Копаонику (Извор: Бојовић Г., 2012)	201
84.	Угоститељски објекти на Старој планини (Извор: Туристичка организација Књажевац, 2012)	201
85.	Однос између обученост и вештина скијаша и квантитативно-квалитативна својства скијашких стаза (Извор: Vaud – Bouy, Lavson, 2002)	212
86.	Категорије скијаша и карактеристике ски стаза према Ecosign (Извор: Пројекат Ecosign, 2007.)	212
87.	Карактеристике ски стазе на Златибору (Извор: Скијалишта Србије, 2013)	215
88.	Ски стазе на Дивибарама (Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора „Дивчибаре“, 2011, Београд)	218

89.	Карактеристике ски-стазе на Копаонику (Извор: Скијалишта Србије, 2012)	220
90.	Карактеристике ски стаза у туристичком центру Бабин зуб на Старој планини (Извор: www.babinzub.com)	222
91.	Хипсометријска структура рељефа Србије у km ² и % (Извор: Младеновић Т., 1984)	226
92.	Конкурентност Србије у односу на главне конкуренте (Извор: Blanke i Chiesa, 2011, Према Зечевић, 2011:6)	228
93.	Кретање броја туриста у планинским центрима и Србији (Извор: РЗС, 1975-2012)	231
94.	Број ноћења туриста у Србији и планинским местима (Извор: РЗС, 1975-2012)	232
95.	Број туриста у планинским центрима Србије (Извор: РЗС, 1975-2012)	245
96.	Број ноћења туриста у планинским центрима Србије (Извор: РЗС, 1975-2012)	247
97.	Учешће туризма (%), у структури националног дохотка (Извор: РЗС, 1980-2010)	250
98.	Квалитативни показатељи туристичких центара Србије	274-275
99.	Квалитативни показатељи туристичких вредности планинског простора Србије	276-278
100.	Рангирање планина Србије према основним параметрима (Извор: Стратегија развоја туризма Србије, Horwath consulting, 2010.)	281
101.	SWOT анализа планине Таре (Извор: Стратегија развоја планина Србије, Horwath consulting, 2010)	283
102.	SWOT анализа планине Златибор (Извор: Стратегија развоја планинског простора Србије, Horwath consulting, 2010)	284
103.	SWOT анализа планине Маљен са Дивчибарама (Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора „Дивчибаре“, 2011, Београд)	285
104.	SWOT анализа планине Голија (Извор: Стратегија развоја планинског простора Голије, 2014., Београд)	286
105.	SWOT анализа Копаоника	287
106.	SWOT анализа планинског простора Стара планина (Извор: Планински простор Старе планине, Horwath consulting, 2007)	288
107.	Вредност индекса туристичке функционалности (Извор: РЗС, 1990, 2000)	295
108.	Коефицијент туристичке локализације (Извор: РЗС, за године 1980, 1990, 2000 и 2010)	296

Попис слика

Број слике	Опис слике	Страна
1.	Поглед са локалитета Митровац (на Тари) на Дрину, (Извор: Братић М., 2007)	71
2.	Стаза Торник на Златибору, (Извор: Братић М., 2007)	74
3.	Пејзаж планине Златар, (Извор: Братић М., 2007)	75
4.	Ски-стаза на Дивчибарама; (Извор: Братић М., децембар 2012)	76
5.	Поглед на планину Голију; (Извор: Васиљевић М., мај 2012)	77
6.	Панчићев врх на Копаонику, (Извор: Братић М., јануар 2011)	79
7.	Суво Рудиште на Копаонику, (Извор: Братић М., мај 2010)	81
8.	Врх Бабин зуб на Старој планини; (Извор: Милосављевић Б., 2013)	82
9.	Дивљи коњи на Миџору; (Извор: Милосављевић Б., мај 2013)	83
10.	Река Брусница на Тари, (Извор: www.planinatara.com)	113
11.	Гостиљски водопад на Златибору; (Извор: Братић М., мај 2007)	116
12.	Воденица на Топлодолској реци; (Извор: Братић М., мај 2013)	123
13.	Панчићева оморика код Калуђерских бара на Тари; (Извор: Братић М., мај 2007)	127
14.	Шума ретких биљних врста на Голији; (Извор: www.golija.com)	131
15.	Сиви соко, ретка врста на Старој планини; (Извор: www.staraplanina.com)	136
16.	Мокра Гора, насеље; (Извор: Братић М., април 2014)	165
17.	Насеље Брзеће; (Извор: Милосављевић Б., мај 2014)	169
18.	Слика 18: постојећих ски стаза на Златибору, (Извор: „Србијашуме“, Београд, 2013)	216
19.	Слика 19: Ски-стазе на планини Тари, (Извор: Скијалишта Србије, Београд, 2013)	217
20.	Слика 20: Врх Јанков камен на Голији, (Извор: www.skijanje.rs)	219
21.	Слика 21: Ски-стазе на Копаонику, (Извор: Скијалишта Србије, 2012)	221
22.	Слика 22: Ски стаза на Старој планини, (Извор: Скијалишта Србије, 2012)	223

Попис карти

Број слике	Опис слике	Страна
1.	Положај планине Таре према главним дисперзивним зонама	33
2.	Положај планине Златибор према главним дисперзивним зонама	39
3.	Положај планине Маљен са Дивчибарама према главним дисперзивним зонама	43
4.	Положај планине Голије према главним дисперзивним зонама	48
5.	Положај планине Копаоник према главним дисперзивним зонама	53
6.	Положај Старе планине према главним дисперзивним зонама	58
7.	Положај планине Бесна кобила према главним дисперзивним зонама	61
8.	Изохиетна карта Србије са главним планинским центрима (Тара, Златибор, Копаоник и Стара планина)	68
9.	Заштићених природних добара Србије (Извор: Завод за заштиту природе Србије, 2013)	138

Попис графикона

Број слике	Опис слике	Страна
1.	Честина ветрова на Златибору у ‰	98
2.	Честина ветрова на Копаонику, 1990-2011.	103
3.	Честина ветрова на Старој планини приказана у ‰ , 1961-2011.	109
4.	Кретање броја туриста на Тари, у периоду од 1975. до 2012.	234
5.	Кретање броја ноћења на Тари, у периоду од 1975. до 2012.	234
6.	Кретање броја туриста на Златибору у периоду 1975-2012.	235
7.	Кретање броја ноћења на Златибору, у периоду 1975-2012.	236
8.	Кретање броја туриста на Златару, у периоду 1975-2012.	237
9.	Кретање броја ноћења на Златару, у периоду од 1975. до 2012.	238
10.	Кретање броја туриста на Дивчибарама, у периоду 1975- 2012.	239
11.	Кретање броја ноћења туриста на Дивчибарама у периоду од 1975. до 2012.	240
12.	Кретање броја туриста на Копаонику, у периоду 1975-2012.	241
13.	Кретање броја ноћења на Копаоник у периоду 1975-2012.	242
14.	Процентуално учешће туризма и угоститељства у структури народног дохотка	251

САДРЖАЈ:

1. УВОД	1
1.1 ВРЕМЕНСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	2
1.2 ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА	3
1.3 ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	5
1.4 МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА	6
2. КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ	8
2.1 ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ	8
2.2 МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА	12
2.3 ОБИМ И ДИНАМИКА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА	17
2.4 САВРЕМЕНИ ОБЛИЦИ ТУРИЗМА	21
2.5 ОСНОВНИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА ПРЕМА СТРАТЕГИЈАМА РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ	23
3. ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА	28
3.1 ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА	31
3.1.1 Тара	31
3.1.1.1 <i>Географски положај Таре</i>	31
3.1.1.2 <i>Туристички положај Таре</i>	32
3.1.1.3 <i>Функционални положај Таре</i>	35
3.1.2 Златибор	36
3.1.2.1 <i>Географски положај Златибора</i>	36
3.1.2.2 <i>Туристички положај Златибора</i>	37
3.1.2.3 <i>Функционални положај Златибора</i>	41
3.1.3 Дивчибаре	41
3.1.3.1 <i>Географски положај Дивчибара</i>	41
3.1.3.2 <i>Туристички положај Дивчибара</i>	42
3.1.3.3 <i>Функционални положај Дивчибара</i>	45
3.1.4 Голија	46
3.1.4.1 <i>Географски положај Голије</i>	46
3.1.4.2 <i>Туристички положај Голије</i>	47
3.1.4.3 <i>Функционални положај Голије</i>	50
3.1.5 Копаоник	50
3.1.5.1 <i>Географски положај Копаоника</i>	50
3.1.5.2 <i>Туристички положај Копаоника</i>	51
3.1.5.3 <i>Функционални положај Копаоника</i>	55

3.1.6	Стара планина	56
3.1.6.1	Географски положај Старе планине.....	56
3.1.6.2	Туристички положај Старе планине.....	56
3.1.6.3	Функционални положај Старе планине.....	59
3.1.7	Бесна кобила	60
3.1.7.1	Географски положај Бесне кобиле.....	60
3.1.7.2	Туристички положај Бесне кобиле.....	60
3.1.7.3	Функционални положај Бесне кобиле.....	62

4. ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТРА.....64

4.1	ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА	65
4.1.1	Валоризација рељефних услова	66
4.1.1.1	Валоризација рељефа Таре.....	69
4.1.1.2	Валоризација рељефа Златибора.....	73
4.1.1.3	Валоризација рељефа Маљена са Дивчибарама.....	76
4.1.1.4	Валоризација рељефа Голије.....	77
4.1.1.5	Валоризација рељефа Копаоника.....	78
4.1.1.6	Валоризација рељефа Старе планина.....	81
4.1.1.7	Валоризација рељефа Бесне кобиле.....	85
4.1.2	Климатске вредности	85
4.1.2.1	Климатске одлике планина Западне и Југозападне Србије.....	86
4.1.2.2	Климатске одлике Копаоничких планина.....	100
4.1.2.3	Климатске одлике планина Источне и Јужне Србије.....	104
4.1.3	Валоризација хидрографских потенцијала	110
4.1.3.1	Валоризација хидрографских потенцијала Западне и Југозападне Србије.....	110
4.1.3.2	Валоризација хидрографских потенцијала Копаоничких планина.....	117
4.1.3.3	Валоризација хидрографских потенцијала Источне и Југоисточне Србије.....	121
4.1.4	Валоризација биогеографских потенцијала	124
4.1.4.1	Валоризација биогеографских потенцијала планина Западне и Југозападне Србије.....	125
4.1.4.2	Валоризација биогеографских потенцијала Копаоничких планина.....	131
4.1.4.3	Валоризација биогеографских потенцијала планина Источне и Јужне Србије.....	134
4.1.5	Заштићена природна добра	137
4.1.5.1	Заштићена природна добра Западне и Југозападне Србије.....	140
4.1.5.2	Заштићена природна добра Копаоничких планина.....	143
4.1.5.3	Заштићена природна добра планина Источне и Југоисточне Србије.....	146

4.2	ВАЛОРИЗАЦИЈА АНТРОПОГЕНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА	148
4.2.1	<i>Вредновање демографских потенцијала</i>	<i>149</i>
4.2.2	<i>Етнографске туристичке вредности</i>	<i>155</i>
4.2.3	<i>Насеља као туристички потенцијали</i>	<i>161</i>
4.2.4	<i>Потенцијали развоја сеоског туризма</i>	<i>172</i>
4.2.5	<i>Потенцијали развоја манифестационог туризма</i>	<i>176</i>
5.	МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ИНФРА И СУПРА СТРУКТУРЕ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА.....	180
5.1	АНАЛИЗА СМЕШТАЈНО-УГОСТИТЕЉСКИХ КАПАЦИТЕТА... 181	
5.1.1	<i>Основна смештајна понуда.....</i>	<i>183</i>
5.1.2	<i>Приватни смештајни капацитети</i>	<i>191</i>
5.1.3	<i>Угоститељски објекти.....</i>	<i>197</i>
5.2	ТУРИСТИЧКА ИНФРАСТРУКТУРА.....	202
5.2.1	<i>Затворени и отворени објекти спортске рекреације.....</i>	<i>203</i>
5.2.2	<i>Забавно - рекреативне стазе и путеви.....</i>	<i>207</i>
5.2.3	<i>Техничка опремљеност простора за спортско - рекреативну активност</i>	<i>209</i>
6.	ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА	225
6.1	ФАЗЕ У РАЗВОЈУ ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ	225
6.2	УЛОГА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА У УКУПНОМ ТУРИСТИЧКОМ ПРОМЕТУ СРБИЈЕ	229
6.3	ОБИМ И ДИНАМИКА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА.....	233
6.3.1	<i>Обим и динамика туристичког промета на планини Тари.....</i>	<i>233</i>
6.3.2	<i>Обим и динамика туристичког промета на Златибору.....</i>	<i>235</i>
6.3.3	<i>Обим и динамика туристичког промета на Златару.....</i>	<i>237</i>
6.3.4	<i>Обим и динамика туристичког промета Дивчибара.....</i>	<i>239</i>
6.3.5	<i>Обим и динамика туристичког промета на Копаонику.....</i>	<i>241</i>
6.4	КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОМЕТА ТУРИСТА У ПЛАНИНСКИМ ЦЕНТРИМА СРБИЈЕ	243
6.5	ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА НА ТУРИСТИЧКУ ПРИВРЕДУ СРБИЈЕ	248
7.	ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА	253
7.1	КОМПЛЕКСНА ОЦЕНА ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА	254
7.2	РАНГИРАЊЕ ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА	255
7.3	SWOT АНАЛИЗА	282

8. ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА И ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА.....	291
8.1 ПЕРСПЕКТИВЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА	291
8.2 УТВРЂИВАЊЕ ПРИОРИТЕТНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА	297
8.3 ДЕФИНИСАЊЕ КЉУЧНИХ СЕГМЕНАТА ГОСТИЈУ	300
9. ЗАКЉУЧАК	302
10. ЛИТЕРАТУРА	308
11. ПРИЛОЗИ.....	318
БИОГРАФИЈА	325
БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ.....	326
ИЗЈАВА АУТОРА	

1. УВОД

Планине Србије су веома различите по начину постанка, морфолошкој еволуцији, димензијама, вегетацији, богатству хидрографских објеката и другим карактеристикама. То значи и да нису подједнако атрактивне за поједине облике људских активности, па се могу на различите начине валоризовати.

Планине су још од давнина привлачиле пажњу љубитеља природе, планинара и туриста. Многе од њих су добро географски проучене па постоји основа за њихову сврсисходну туристичку валоризацију. Међутим, развој и успех планинских туристичких дестинација на туристичком тржишту зависи од низа фактора интерног и екстерног карактера. Кључни су: укупан имиџ дестинације, квалитет туристичке понуде у зимској и летњој сезони, осећај сигурности, као и укупан утисак о квалитету управљања дестинацијом. Досадашња пракса развоја туризма на планинама Србије показала је да наведени елементи, нису сви, и у довољној мери испоштовани. Туристичка инфра и супраструктура на планинама Србије, развијала се у складу са опште прихваћеним правилима и стандардима. Саобраћајна повезаност планинских центара са главним емитивним центрима је од кључне важности и често је била пресудан критеријум, нарочито због ограничења планинског простора. Квалитет и разноврсност хотелског и апартманског смештаја се такође мењао, тако да многи планински центри Србије, данас располажу савременом и добро опремљеном смештајном рецептивом. Две квалитативно различите сезоне, летња и зимска, захтевају у великој мери дефинисање досадашњег промета на планинама Србије. Летња сезона је по понуди разноврснија, а по ефектима понуде у појединим сегментима превазилази потенцијале зимске.

Ако узмемо у обзир да за развој планинског туризма, највеће могућности пружају високопланинске области преко 1.200 m надморске висине, лако можемо доћи до закључка да Србија, као планинска земља, поседује огромне туристичке потенцијале. Простора за развој планинског туризма у Србији има довољно. Она као

планинска земља, знатних надморских висина и специфичних планинских система омогућава разноврсну туристичку понуду и богат туристички садржај. Разноврсност понуде се састоји у геоморфолошким туристичким вредностима, које чине основу развоја планинских центара, хидролошким објектима, специфичности климе, богатом и разноврстном биљном и животињском свету, богатству културног наслеђа и другом. На основу тога стиче се целовита туристичка вредност планинског центра.

У једном делу планинског простора Србије одвија се одговарајући промет туриста, из разлога што садржи основне и комплементарне туристичко-угоститељске објекте и одговарајућу инфра и супра структуру (Копаоник, Златибор). Са друге стране пружају могућност развоја и летњег и зимског туризма. Због тога су од посебног значаја за туристичку валоризацију и дефинисање праваца даљег развоја туризма на њима. Планине Србије омогућавају одржавање спортске рекреације, спортских и културних манифестација, излетничка туристичка кретања, боравак ради лечења и опоравка, поседују дечија одмаралишта, наглашавају климато-терапије, и практикују дуг стационарни туризам туриста свих узраста.

Планине попут Копаоника, Златибора, Маљена са Дивчибарама, Таре и Старе планине наметнуле су се током времена на туристичком тржишту и представљају најпосећеније планинске центре Србије. Посебно се по оствареном туристичком промету, изграђеношћу инфра и супра структурних објеката, као и степеном развоја туризма истичу Копаоник и Златибор и представљају два главна конкурентна планинска туристичка центра у Србији.

1.1 ВРЕМЕНСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Истраживање у дисертацији је обухватило период од 40 година, с тим да је при детерминисању одређених појава и процеса, у зависности од релевантности њиховог трајања узиман и краћи период. Тако дуг период омогућио је да се боље сагледају сви процеси и тенденције развоја туризма посматране територије, и на тај начин констатује које и какве су се промене десиле и у којем обиму. Приликом анализе досадашњег развоја коришћени су различити статистички подаци, помоћу којих су констатоване основне промене у досадашњем развоју. Као значајни извори у највећем обиму коришћени су подаци пописа становништва. С тим што је потребно истаћи да подаци добијени из различитих пописних периода нису свуда и за све појаве у потпуности упоредиви.

1.2 ПРЕДМЕТ И ЦИЉ ИСТРАЖИВАЊА

Предмет истраживања докторске дисертације је одређивање места и улоге планинских центара у укупном туризму Србије. Такође, значајан део овог рада биће усмерен ка указивању на величину улоге афирмисаних планинских центара Србије у туризму, као и на начин приказа поменутих центара на туристичком тржишту. Афирмисани планински туристички центри представљају високе планине преко 1.200 m, које представљају важну природну атракцију, на коју су ослоњене туристичке развојне амбиције општина попут Чајетине, Бајине Баште, Нове Вароши, Бруса, Књажевца, Власине, Пирота, Зајечара, Ваљева и других. Развој туризма и комплементарних делатности треба да омогући економски развој подручја и његову демографску ревитализацију. У оквиру Стратегије развоја туризма Србије (Стратегија развоја 2005-2015. година), Дивчибаре су смештене у кластер Западне Србије, као још увек недовољно развијени планински центар, док су Златибор, Тара, Голија и Копаоник смештене у кластер Југозападне Србије и представљају битне планинске центре за даљи развој туристичког тржишта Србије. Стара планина смештена је у кластер Источне Србије и још увек представља неоткривен туристички центар, који је у групи приоритетних туристичких регија, док Бесна кобила и Власина спадају у кластер Јужне Србије, који је један од привредно најнеразвијенијих и најсиромашнијих крајева наше земље. Овај део Србије карактерише висока стопа незапослености и најнижи приход по глави становника у држави. Стога је приоритет, развој планинских центара попут Бесне кобиле, да повећа број запослених и заустави миграцију становништва из руралних подручја у градове.

Примарни циљ овог рада остаје, сагледавање места и улоге планинских центара у укупном туризму Србије. Реализација овако постављеног циља захтевала је сагледавање досадашњег развоја туризма, али и дала значајан допринос његовом будућем развоју. Перспективе даљег развоја туризма подразумевале су конкретну примену развојног концепта у просторној стварности, односно сагледавање даљег развоја кроз призму одрживости. Овакав услов захтевао је да се током рада стално рефлектују три конститутивна елемента одрживог развоја: економска, друштвена и еколошка одрживост. Економски одрживи развој, претпоставља остваривање привредног раста и учинка у планинским центрима. Друштвена одрживост постиже се

остваривањем одговарајућег степена животног стандарда у планинским местима. Остваривањем овог циља развоја постигао би се шири концензус развоја, што би са друге стране очувало посрнули демографски потенцијал проучаваног подручја. Еколошка димензија развоја подразумева одрживост која поштује могућности окружења, тј. способност окружења да поднесе развојне интервенције, које не би уништиле природне вредности. Тако усмерен развој туризма на планинама Србије могао би се сматрати одрживим, а реализација таквог циља била би могућа само комплексним сагледавањем међузависног утицаја свих његових елемената у оквиру интегралног развоја. Секундарни научни циљ може се дефинисати као обogaћивање теорије географске науке новим садржајима о планинском простору Србије, до којих се дошло у току израде докторског рада. Практичан циљ истраживања садржан је: (1) у могућности коришћења досадашњих сазнања у дефинисању најзначајнијих појмова, као и идентификовању промена које су настале у досадашњем туристичком развоју; (2) у коришћењу сазнања о детектованим променама у циљу њиховог утицаја на даљи туристички развој.

Циљ ове докторске дисертације био је усмерен на формирање комплексног планинског туристичког производа Србије. Анализом модела досадашњег развоја туризма на планинама Србије, уз помоћ савремене литературе и њене критичке анализе покушали смо да укажемо на главне конкурентске предности али, у исто време и на главне недостатке досадашњег развоја. За овакав вид истраживања неопходно је било користити испитивање тржишта, локалних и регионалних ресурса, релевантних примера најбољих у пракси, интервјуе са локалним, кључним играчима, многобројних радионица са локалним снагама и локалним експертима директно или индиректно повезаним са развојем планинских центара у Србији. На основу свега тога, али наравно и обиља статистичке грађе, учињен је покушај да се докаже општа хипотеза која се заснива на постулату да примена опште прихваћених стандарда у развоју и уопште планирању развоја туризма у планинским центрима Србије мора бити заснована на принципима одрживог развоја, који, у исто време, представља и оптимални модел развоја.

1.3 ХИПОТЕТИЧКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Општа (генерална) хипотеза

Општа или генерална хипотеза проистиче из јасно дефинисаног предмета и циља истраживања у докторској дисертацији. Утврђивање генералне хипотезе, у основи, предствља јасну и конкретну реализацију задатог циља и предмета истраживања у раду. Промене настале досадашњим развојем планинског простора Србије, резултат су међусобног дејства различитих географских и економских фактора и процеса. Комплексност деловања природно-географских, историјско-географских, друштвено-географских и економско-географских фактора, у последњих четрдесет година, условила је знатне измене географског лика посматране територије.

Посебне хипотезе

1. Географски положај планинских центара био је од пресудног утицаја током досадашњег туристичког развоја. Одређен је њеним просторним својствима, саобраћајним положајем (који је у времену променљива категорија), и њеним регионалним положајем, како у простору Србије у целини, тако и у погледу односа према окружењу
2. Досадашњи туристички развој планинских центара довео је до промена у геоморфолошким, климатским, хидрографским и биогеографским одликама природно-географске основе. Све ове промене непосредно су утицале на ниво досадашњег туристичког развоја проучаване територије.
3. Континуитет насељености планинског простора Србије, током времена био је подложен утицају промена историјско-географских и друштвено-економских фактора развоја.
4. Промене у демографској структури последице су сталних миграција, промена у наталитету и морталитету, промена у броју становника као и других структура становништва.
5. Природна основа Србије, пружа повољне услове за развој различитих облика туристичких кретања. Планине различитог геолошког састава, геоморфолошких, климатских и биогеографских обележја, различите надморске висине отварају могућности за развој различитих облика

спортско-рекреативног туризма. У подножју многих планинских центара налазе се појаве термоминералних извора. Појава термалних вода омогућава комплементарни развој планинског и бањског туризма.

6. Планине Србије су простори сталне насељености. Данашња форма, облик и величина насеља резултат су промена историјско-географских фактора, услова насељавања, функција насеља, односа у мрежи насеља. Насеља се одликују дугим континуитетом, различитом архитектуром, различитим историјским наслеђем. Све то представља значајан туристички потенцијал планинског простора који се јавља као импулс културних туристичких кретања.

1.4 МЕТОДЕ ИСТРАЖИВАЊА

Задати предмет истраживања, дефинисане хипотезе и циљеви на којима ће се заснивати научно-истраживачки рад у дисертацији, намећу реалну потребу за применом одговарајућих метода и техника рада које ће бити коришћене у току њене реализације. Централно место у истраживачком поступку имаће метод анализе и синтезе, историјско-генетски метод и статистички и компаративни метод. Уз наведене базне методе у истраживању ће се користити и друге научне методе: картографски метод, аналитички метод, метод индукције и дедукције, предвиђање и методе операционих истраживања, метод генерализације, метод конкретизације, метод дефиниције и класификације. Наведене методе налазиће своје место, како појединачно тако и међусобно повезане, у готово свим сегментима истраживања у дисертацији.

Метода анализе и синтезе била је једна од основних и полазних метода истраживања у раду. Сложеност планинског простора Србије, која проистиче из многобројних узрочно-последичних веза и односа као и система међусобно функционалних веза у околном геопростору, намеће потребу за коришћењем аналитичке методе. Методом анализе констатују се промене и процеси најважнијих елемената досадашњег туристичког развоја, односно анализом је омогућено изучавање појединих промена које се дешавају у проучаваној територији. Синтезом констатованих појединачних промена на проучаваној територији омогућено је да се планински простор Србије сагледа у целини, спајањем и успостављањем међусобних

веза и односа између издвојених сегмената (међусобно издвојених планинских центара).

Применом историјско-генетског метода, могуће је сагледати континуитет у развоју, али и временски оквир туристичког развоја. Статистичким методом је извршена квантификација стања, њихова промена и утицај на даљи развој. Ова метода је најпримеренија за утврђивање промена са нумеричким вредностима, али и за извођење одређених законитости о проучаваним појавама и променама. Примена статистичког метода захтева претходно формирану базу података о предмету проучавања. Као основни извор базе података у току израде дисертације коришћена је расположива грађа Републичког и некадашњег Савезног завода за статистику. Резултати статистичког метода који су довели до класификације статистичких података су табеларно и графички представљени. На основу табеларног и графичког приказа статистичких података можемо пратити промене одређених вредности током целог анализираних периода. Метода специјализације нашла је примену у проучавању посебних сегмената туристичког развоја планинског простора Србије: природе, становништва, привреде, насеља.

У току израде дисертације знатну примену нашао је и картографски метод. Овај метод је коришћен за картографско приказивање географско-туристичких појава. У току рада највише су коришћене топографске карте размера 1:25.000, 1:50.000 и 1:100.000, као и катастарске карте. Применом картографске генерализације извршено је уопштавање садржине карата преко графичких знакова и појава и њихових веза у географском простору.

Посебан метод који је коришћен у раду је и теренско истраживање. У току вишегодишње израде докторске дисертације теренским радом је прикупљан материјал у периоду 2010-2012. године. Непосредним контактом са многобројним стручним службама и привредним субјектима прикупљена је драгоцену грађа која је касније коришћена у процесу реализације задате теме. Значајно је истаћи да је знатан део емпиријских чињеница прикупљен техникама анкета и интервјуа.

2. КАРАКТЕРИСТИКЕ РАЗВОЈА САВРЕМЕНОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ

Савремени туризам се дефинише као скуп односа и појава које проистичу из путовања и боравка туриста у својој или страниј земљи, ако се тим боравком не заснива стални радни однос и не обавља никаква професионална делатност (Станковић С., 2005). Из тога се може закључити да туризам представља кретање и потрошњу људи изван места сталног боравка у циљу одмора, опоравка, разоноде, упознавања простора, културног обогаћивања и томе слично.

Иако располаже значајним потенцијалом за развој различитих мотивских облика кретања туризам у Србији је недовољно развијен. Овакав утисак нарочито се одаје након распада Југославије и свих негативних политичко-економских дешавања која су обележила претходни период. Известан напредак учињен је у периоду након 2000. године. Демократске промене довеле су до побољшања укупне слике Србије у свету, што је резултирало и делимичним повећањем броја, како домаћих тако и иностраних туриста.

2.1 ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

Србија има низ значајних компаративних предности за развој туризма. Њен туристички потенцијал представљен је комплексом природних и антропогених вредности. Из комплекса природних вредности најзначајније су геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске туристичке вредности. Опсег геоморфолошких вредности представљен је облицима рељефа тектонске (планине) и ерозионе генезе (флувијални: специфичне речне долине-клисуре, кањони, укљештени меандри; крашки: пећине, јаме, увале, вртаче, крашка поља, прераста; глацијални: циркови). Сви ови облици имају различит степен туристичке атрактивности. Из

комплекса геоморфолошких туристичких вредности посебно се истичу планине. Србија је претежно планинска земља јер преко 60% њене територије чине планине. Међутим, у погледу туристичког развоја постоји извесни недостатак. Недостаје високопланинског простора, изнад 2.000 m, који је туристички најатрактивнији. Такође, клима на простору Србије представља значајан туристички ресурс који пружа могућности за развој различитих облика рекреативних туристичких кретања. У нижим просторима Србије до 600 m заступљена је континентална (панонска) клима. У појасу од 600-1.400 m умерено континентална, а преко 1.400 m планинска клима (Павловић М., 1995). За истраживања у овом раду посебно је значајна планинска клима, која се одликује дугим и хладним зимама и кратким и свежим летима. Снег је редовна појава на планинама Србије и то је од посебног значаја за развој зимског спортско-рекреативног туризма. Хидролошки објекти су посебан туристички ресурс Србије. Бројна природна и вештачка језера отварају могућности за развој купалишног и наутичког туризма. Такође, брзе и чисте планинске реке погодне су за развој риболовног туризма, али и за друге облике рекреативних туристичких кретања. Ту се пре свега мисли на боравак туриста у еколошки очуваним амбијентима планинског простора, где туристи боравак поред река могу да употпуне шетњама, брањем лековитог биља и тако даље. По обиљу биљних и животињских врста Србија спада у ред богатијих држава. Планински простор Србије одликује се богатством биљних заједница, и то пре свега аутохтоним и реликтиним врстама. Нарочито се ту истиче шумски покривач. Шуме, у погледу развоја туризма, су веома значајан ресурс. Оне имају пејзажно декоративну, естетску и хигијенску функцију. У великој мери утичу на изглед пејзажа што утиче и на сам доживљај туриста.

Дуга историја, обележена честим ратовима, сталним миграцијама и кретањима народа, оставила је за собом бројне трагове у виду културно-историјског наслеђа. Оно се одликује различитим степеном туристичке атрактивности. Његова контрактивна зона је различитог домета, од регионалног до међународног значаја. На домаћем туристичком тржишту оно се валоризује као комплексне, самосталне и комплементарне туристичке вредности. Из комплекса антропогених туристичких вредности посебно се истичу археолошки локалитети, сакрални објекти, споменици, спомен-чесме. Ови ресурси су дисперзивно расути, а досадашња пракса указује на чињеницу да је њихова валоризација далеко испод оптималних могућности.

Кратак приказ природних и антропогених вредности, показује да Србија има велики потенцијал за развој туризма. Он би могао значајно да допринесе економском развоју земље и побољша имиџ Србије у међународној заједници. Иако не припада пропульзивним делатностима, туризам би могао са значајним уделом да учествује у друштвеном бруто производу Србије. Због тога је потребно да се туристичка понуда Србије прилагоди потребама савремених туриста, односно да туристички бренд Србије буде препознатљив како на домаћем тако и на иностраном туристичком тржишту. Значајне активности у реализацији тог циља треба да буду усмерене и ка побољшању туристичке инфра и супра структуре. Без добро развијене и савремене материјалне базе Србија се не може укључити и бити конкурентна на све избирљивијем туристичком тржишту. Посебна пажња се мора посветити изградњи модерних и брзих саобраћајница. Разлог је тај што данас највећи број домаћих туриста, као и страних туриста на краћим релацијама, на туристичка путовања креће сопственим превозом. На тај начин би се туристичке вредности учиниле лако доступним многобројним туристима. Такође, горући проблем туризма у Србији су и смештајни капацитети. Наслеђена туристичка основа, грађена у периоду од педесетих до осамдесетих година XX века, данас ни изблиза не задовољава потребе савременог туризма. У структури смештајних капацитета доминирају основни и комплементарни капацитети. Међутим, однос је далеко у корист комплементарних који су уједно мање тражени на туристичком тржишту. Недостају мањи основни капацитети (мањи хотели, мотели, гарни хотели) апартманског типа који се лако прилагођавају свим променама на туристичком тражиту. Са друге стране улагање у овакве смештајне капацитете има и економску оправданост.

Табела 1: Број лежајева по категоријама туристичких места за период 2008-2012.

Период	2008		2009		2010		2011		2012	
	Собе	Леж.	Собе	Леж.	Собе	Леж.	Собе	Леж.	Собе	леж.
бањска места	16.120	42.243	14.120	36.919	14.339	37.306	14.443	37.445	13.696	35.543
планински центри	7.752	21.782	7.844	21.817	8.133	22.808	8.022	22.379	8.535	24.209
остала туристичка места	11.232	25.051	11.869	26.707	12.642	28.732	13.191	29.749	12.582	28.273
остала места	3.271	8.576	3.422	8.867	4.289	10.684	4.351	10.765	3.274	7.961
градска места	7.974	18.530	8.101	18.505	8.638	19.897	10.748	27.326	7.933	17.399
Србија укупно	46.349	116.182	45.356	112.815	48.041	119.427	50.755	127.664	46.020	113.385

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 2008-2012, Београд

На основу табеле 1, видимо да се у Србији, по броју соба и лежајева, истичу бањска туристичка места. Иза њих следе остала туристичка места, па затим планински центри. Такође се запажа, да се број соба и лежајева у планинским местима из године у годину константно повећава. Оно што је карактеристика планинских центара је неповољан однос основних и комплементарних капацитета. Доминантни су комплементарни капацитети са преко 70% у укупној структури смештајних објеката.

Планински туристички центри који се последњих година нагло развијају углавном се налазе на планинама: Копаоник, Златибор, Дивчибаре, Тара. Они пружају услове за развој туризма током читаве године. Њихова туристичка понуда зависи од доба године и углавном је рекреативног, спортског и одмаралишног карактера. Уједно то су и центри са најбоље развијеном материјалном базом. Смештајни објекти ових планинских центара омогућавају садржајан боравак и пружање комплетних услуга. По томе се нарочито истиче Копаоник и Златибор, који уједно представљају и пионире у развоју планинског туризма Србије.

2.2 МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Развијеност туристичке понуде Србије мери се стањем капацитета основне понуде, односно смештајем и транспортом као и бројем пословних јединица и запослених у туристичко угоститељској делатности (Чомић Ђ., 1997).

Развијеност материјалне основе туризма у Србији, показаћемо кроз њене главне чиниоце: саобраћајну мрежу и саобраћајна средства, као и смештајне и угоститељске објекте. Саобраћај истовремено представља и фактор и елемент туристичког кретања (Јовичић Д., 2006). Саобраћајна инфраструктура грађена је под утицајем великог броја природних и друштвених фактора. У погледу развоја саобраћаја можемо издвојити два периода. Први период после Другог светског рата па све до осамдесетих година XX века и други од деведесетих година па све до данашњих дана. Током првог периода учињен је највећи искорак у погледу изградње саобраћајне инфраструктуре. Квалитативно највећи искорак учињен је у погледу изградње друмских саобраћајница, односно изградњи ауто-пута, магистралних и регионалних путних праваца. За разлику од тога, период после деведесетих година одликује се стагнацијом у погледу развоја путне инфраструктуре и саобраћаја уопште. Већ позната друштвено-политичка и

економска ситуација довела је до потпуног застоја, не само у погледу изградње нових већ и одржавања постојећих путних праваца. Услед тога саобраћајна позиција Србије је у знатној мери умањена. Иако кроз Србију воде најкраћи правци који повезују северну и западну са јужном Европом и даље са Турском и Блиским Истоком (Коридор 10 и крак Б према Будимпешти и крак Ц према Софији, односно према Коридору 4), знатан број туриста је, због горе наведених разлога избегавао транзит кроз нашу земљу. Такво стање резултирало је знатно мањим обимом туристичких токова. Многа туристичка места у Србији саобраћајно су била теже доступна.

Поред друмског саобраћаја значајан чинилац развоја савременог туризма је и ваздушни саобраћај. И у том погледу Србија је у великом заостатку у односу на развијене земље. Мали број ваздушних лука је главни недостатак овог вида саобраћаја. Данас Србија располаже са два аеродрома већег капацитета. Један је у Београду и један у Нишу. Најстарији је у Београду и подигнут је 1963. године када је забележен туристички промет од 122 000 иностраних посетилаца. Само две године касније тај број је порастао за 102 000, а двадесет година касније број туриста је износио 680 000. (Завод за статистику Србије). Од 1990. године бележи се стагнација и туристички промет драстично опада, након чега последњих година поново иде узлазном путањом. Други аеродром се налази у Нишу и отворен је 2010. године. Његовим отварањем, отвара се нова могућност развоја туризма у будућем периоду, а нарочито развој Јужне и Југоисточне Србије.

За развој туризма значајну улогу може да има речни саобраћај. Река Дунав чини значајан пловни пут Европе који је вештачким каналом повезан са Рајном (Систем Дунав – Мајна - Рајна), односно Северним морем. Дунав је кроз нашу земљу део паневропског воденог Коридора VII који представља кичму воденог саобраћаја у овом делу Европе.

Поред саобраћајница битну улогу за развој туризма имају и смештајни и угоститељски капацитети. На простору наше земље путовало се од давнина. Путовало се још у доба Римљана, у средњем веку (Јовичић Д., 2006). Главне дестинације тих путовања биле су бање, попут Врњачке, Сокобање, као и већи градски центри који и данас заузимају водеће место у развоју туризма.

Први смештајни објекти изграђени су 1869. године када је забележен и први туристички промет у Србији. У зависности од политичких и економских прилика

развој смештајне рецептиве није био континуиран. Зависио је од низа спољашњих и унутрашњих фактора. У том погледу, са данашње дистанце Поповић И. изградњу смештајних објеката у Србији дели на три периода:

1. период од 1950. до 1986. године
2. период од 1986. до 1995. године
3. период од 1995. до данас.

У првом периоду, преласка са планске на тржишну привреду, шездесетих година XX века, долази до бржег економског, па и туристичког развоја земље. У том периоду, нарочито су доминирала планинска туристичка места и већи градски центри, док бање бележе благу стагнацију.

У овом периоду наша земља је располагала са 81.569 лежајева (Станковић С., 1994) и доста се пажње поклањало побољшању и проширењу туристичких капацитета као што су мотели, хотели, туристичка насеља, приватне собе, виле, викендице и друго (Чомић Ђ., 1997). Шездесетих година XX века највише се развијају туристичка места дуж ауто-пута Београд - Ниш. Такође, знатан напредак приметан је и код туристичких места у Западној Србији, и то нарочито оних која се налазе на траси западне осовине привредног развоја Србије. Седамдесетих година је ситуација нешто другачија и највећи акценат се даје на развоју излетничких туристичких места попут Златара, Калне, Сићева, Љига, док се средином осамдесетих година развијају места централне Србије и Војводине, али и многа планинска туристичка места као што су Гоч, Шар-планина, Копаоник. Све то је довело до омасовљења туристичких кретања према наведеним планинским дестинацијама.

Други период развоја (1986-1995) носи негативан тренд. Цео период био је обележен нестабилном политичком ситуацијом која се рефлектовала и на стање у економији земље а самим тим и у развоју туризма. У том периоду гасе се многи приватни хотели и мотели, а велики број државних капацитета коришћен је за смештај избеглица, чиме се у потпуности пореметила материјална туристичка база. Константним опадањем туристичког промета и лошом економском ситуацијом долази до застаревања опреме и из године у годину обим смештајних капацитета константно се смањује.

Табела 2: Смештајни објекти по врстама у Србији

	1986.	1990.	1995.	2003.	2004.	2005.	2006.
хотели	85	117.871	62.985	16.711	17189	17.473	17903
мотели	-	32.150	11.506	2109	2079	1963	1879
преноћишта	64	2.215	1.210	582	755	762	774
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2012
хотели	17.974	19015	18987	19965	19513	15348	15348
мотели	1771	1805	1651	1705	1659	444	444
преноћишта	1751	1812	2115	2639	2797	7063	7063

Извор: Завод за статистику у Нишу, Статистички годишњаци 1986,1990,1995, 2003,2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, Ниш.

У трећој фази, која траје и данас ситуација је нешто другачија. После тешке економске кризе и свих негативних дешавања у нашој земљи, туристички промет полако се повећава. У периоду од 2000. године па до данас почиње благи развој туризма. У овом периоду се све више развијају туристичка места са хетерогеном структуром где туризам није главна функција, али туристички промет се развија. Афирмишу се нова туристичка места која нуде селективне облике туристичког промета.

На основу свега изнетог, можемо закључити, да туризам у Србији има значајне потенцијале за развој. Комплекс природних и антропогених вредности отвара могућности за развој различитих облика туристичких кретања. То указује на чињеницу да и туристички промет може са знатно већим уделом да учествује у стварњу домаћег бруто производа. Главни недостатак и ограничење током досадашњег развоја била је неадекватна материјална база и још увек у недовољној мери и на прави начин формиран и препознатљив туристички производ Србије. Формирањем туристичких кластера учињен је први корак у реализацији оваквих циљева. Међутим, без јаким и одлучних државних интервенција развој туризма ће се и даље наставити стихијски, што неће довести до очекиваних економских ефеката.

2.3 ОБИМ И ДИНАМИКА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА

Туристички промет је квантитативни и квалитативни показатељ активности и понуде. Јавља се као битан фактор у планирању развоја туризма (Ахметовић Д., Томка Д., 1996). Важни елементи туристичког промета су број туриста, дужина боравка туриста, број ноћења и сезонска концентрација туристичког промета.

Сагледавајући све чиниоце који утичу на развој туристичког промета у Србији, можемо видети да је он доста хетероген и да га је понекад немогуће прецизно утврдити. Немогућност добијања релевантних података проистиче из чињенице, да туристи током путовања посете више различитих дестинација и при томе поново плаћају боравишну таксу и бивају регистровани више пута (изражено нумеролошки као нова цифра у статистици - као нова особа).

Туризам, као друштвена и економска појава, највише је изложена непрестаним и снажним променама. Туристичко тржиште и туристички промет последњих десет година у нашој земљи бележе успоне и падове. То произилази из релативно малог обима и структуре гостију, недовољне искоришћености капацитета, неизграђености туристичке марке и недостатка стручних кадрова (Стратегија развоја туризма Србије 2015).

Развојни приоритети треба да буду усмерени ка повећању обима туристичког промета уз коришћење постојећих и изградњом нових, савремених и разноврсних смештајних капацитета, као и кроз селективнију афирмацију природних, антропогених и других садржаја и промовисање нових облика туризма. На тај начин допринеће се већој конкурентности на домаћем, али и ширем европском тржишту.

Стопа раста туристичког промета у Србији била је највећа крајем шездесетих година XX века. Релативно висока стопа раста траје до краја осамдесетих година XX века. Највећи обим, укупног туристичког промета, од 14 147 000 ноћења бележи се 1986. године, док је највећи обим иностраног туристичког промета остварен 1989. године и износио је 1 516 000 ноћења (Станковић С., 2000). Према подацима о туристичком промету можемо видети да у Србији доминирају домаћи туристи и да је она, посебно након распада Југославије, земља домаћег туризма, док се бележи

минималана стопа раста међународног туристичког промета. Међу републикама, бившим чланицама СФРЈ, Србија је заузимала по броју ноћења домаћих туриста друго место (иза Хрватске), а по броју ноћења страних туриста четврто место. (Станковић С., 2000).

Табела 3: Динамика броја долазака и остварених ноћења туриста на територији Србије (1955-2010)

Година	Доласци туриста				Ноћење туриста			
	Укупно		Страни		Укупно		Страни	
	Бр. у 000	Индекс	Бр. у 000	% (ук=100)	Бр. у 000	Индекс	Бр. у 000	% (ук=100)
1955.	1048	100	60	5,7	2980	100	175	5,9
1965.	2651	253	477	18,0	8147	273	1303	16,0
1975.	4904	468	1126	23,0	16958	569	3631	21,4
1985.	5987	571	1225	20,5	24411	819	4881	20,0
1990.	5062	483	1186	23,4	21000	705	4399	20,9
1995.	3057	292	100	3,3	12340	414	305	2,5
2000.	2169	-	165676	7,6	7696290	-	431093	5,6
2005.	1989	100	452679	100	6499352	100,0	1204301	18,5
2010.	2001	100,6	682681	150,8	6413515	98,7	1452156	22,6

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци 1955-2010, Београд

На основу табеле 3, закључујемо да је број туристичких долазака у порасту. То је изражено у периоду од 1955. до 1985. године. У периоду од тридесет година, кретање броја туриста расте за 5,7 пута. Број ноћења се у истом периоду повећава за 819%, док је просечна дужина боравка порасла са 2,8 на 4,1 дан.

Након златног периода туристичког промета, следи период константног опадања како у доласцима, тако и у ноћењу туриста. У периоду 1985-1990. године број долазака туриста се смањује за 15,4%, док се број ноћења иностраних туриста смањује за 13,9%. Након 1990. године туристички промет и даље има тенденцију опадања па се у периоду 1990-1995, број долазака смањено за 1,6 пута.

Након бурног периода деведесетих година XX века долази период стабилизације и побољшања укупних прилика за туристичко привређивање, али ипак и даље је присутан тренд опадања, како у броју туриста, тако и броју ноћења. Године 2005. почиње да се јавља благо повећање броја туриста и ноћења, а нарочито повећање броја ноћења страних туриста којих у периоду од 1990. до 1995. године скоро да није било. Од 2005. године долази до нешто убрзанијег развоја туризма у нашој земљи. Ово је период у коме туристички промет расте из године у годину и то не само у погледу броја туриста, већ и у броју ноћења иностраних туриста. „У 2005. години, највећи

градски центри који леже на Коридору 10 (Београд, Нови Сад, Ниш и Суботица) имали су више од 2/3 учешћа у укупним ноћењима иностраних туриста, што показује да инострани туристички промет у нашој земљи има доминантно транзитно-пословно и транзитно-културно обележје“ (Станковић С.,2005).

Табела 4: Обим и структура промета у Србији, према броју ноћења по врстама туристичких места

Године	Укупно	Главни адм.центри	Бањска места	Планинска места	Остала тур. Места	Остала места
1990.	11.647.000	2.291.600	3.492.200	2.728.300	2.455.700	677.700
%учешће		19,7	30,0	23,4	21,0	5,8
1995.	8.124.460	1.582.722	2.398.604	2.128.991	1.688.156	325.987
%учешће		19,5	29,5	26,2	20,8	4,0
2000.	7.689.187	4.393.521	2.509.702	2.024.261	1.520.177	240.526
%учешће		18,1	32,6	26,3	19,8	3,1
2005.	6.499.352	1.309.767	2.012.318	1.765.962	1.243.853	167.452
%учешће		20,1	31,0	27,2	19,1	2,6
2011.	6.644.728	1.362.578	2.308.197	1.590.016	1.172.903	211.034
% учешће		20,5	34,7	23,9	17,7	3,2

Извор: Републички завод за статистику: Туристички годишњаци 1990,1995,2000, 2005,2011, Београд

Структура туристичког промета по врстама туристичких места у Србији, после Другог светског рата доживела је значајне промене (Станковић С., 2000).

Бањска места 1960. године заузимају водећу позицију у туризму Србије. Тада су она остваривала чак 49% туристичких ноћења. Исте године планинска учествују са свега 9,5% од укупно остварених туристичких ноћења. Након успона бањског туризма у Србији до осамдесетих година XX века, следи период стагнације. Јачање рекреативних туристичких потреба довело је до повећања интересовања за планинска туристичка места која бележе перманентан раст туристичког промета, а већина бања, у које се иде ради задовољавања здравствених потреба, бележи све већи пад у туристичком промету (Станковић С., 2000). Потреба за одмором, односно рекреацијом је данас веома актуелна. Међутим, није довољно одмарати се, већ је неопходно супротставити се замору. Ако се има у виду, да смањење физичке активности у процесу рада доводе до хроничног психичког замора, онда одмор мора бити физички активан - рекреативан. Потреба за рекреацијом неопходна је у месту сталног боравка, на радном месту, у стану, али и на другим местима која су удаљена од места сталног становања. Према томе, бање се посећују због здравствених проблема, а планине ради задовољавања рекреативних потреба. У 2000. години учешће бања у укупном туристичком промету Србије је износило 32,6%, а планинских центара 26,3%.

Поред бањског и планинског туризма, градски туризам се јавља као значајни облик туризма. Он има своје транзитно-пословно и транзитно-културно обележје. Сви већи градски центри бележе већи број иностраних посетилаца у односу на домаће, а нарочито Београд као престоница Србије. Поред Београда, ту су Нови Сад и Ниш, градови на Коридору 10 који имају транзитни карактер кретања туриста и кратко задржавање од 2 до 4 дана. Градски туризам је данас у погледу броја туриста и остварених ноћења један од најзначајнијих облика промета у Србији (Станковић С.,2000).

Подаци из табеле 4, упућују нас на закључак да најбржи раст туристичког промета бележи планински туризам. Развој овог облика кретања туриста евидентан је у периоду после две хиљаде године. Планине Србије нуде потенцијалним туристима боравак у еколошки очуваном амбијенту. Такви санатогени простори су, у исто време, и солидна основа за развој различитих видова спортско-рекреативног туризма. Све то је поткрепљено и улагањем у инфраструктуру планинских центара. Модернизују се већ афирмисани центри, али се афирмишу и потенцијални.

Србија располаже потенцијалима за развој туризма током целе године. Међутим, у погледу дисперзије туристичког промета евидентна је изразита сезонска концентрација. Издвајају се две квалитативно различите сезоне: зимска и летња. Србија данас у летњим месецима за разлику од иностраних, евидентира мањи број домаћих гостију. Мања сезонска концентрација домаћег туристичког промета у односу на инострани, последица је већег учешћа бања као рекреативно-лечилишних места, док инострани туризам има обележје транзитног кретања чиме се тумачи његова повећана концентрација у летњим месецима са око 40% (Станковић С.,2000).

2.4 САВРЕМЕНИ ОБЛИЦИ ТУРИЗМА

Србија је земља у којој је могуће развијати више различитих облика туризма. Очуваност природних и антропогених вредности, дуга историја, близина традиционалних и нових туристичких центара, добре комуникације и адекватно представљање на туристичком тржишту, омогућило би развој следећих облика туризма:

- **Високопланински туризам**, који представља основу будуће међународне туристичке понуде Србије. Планине са врховима преко 2.000 m надморске висине располажу естетским, куриозитетним и пејзажним својствима туристичке привлачности. Овај вид туризма могуће је развијати као зимски, летњи, рекреативни, стационарани, еколошки, едукативни, научни туризам. Високопланински предели имају солидну основу за развој планинског, зимског, спортско–рекреативног туризма, који се најбоље манифестују кроз спортско–рекреативне активности, као што је скијање и остали видови рекреације током зимског периода године.
- **Туризам ниских и срењих планина** (са врховима од 1000-2000 m), карактеристичан је за планине око већих градских центара. Овај вид туризма, за разлику од високопланинског има ограничен зимски туризам, а поред тога летњи, стационарани, излетнички, транзитни, еколошки, едукативни, климатско–рекреативни туризам. Овај вид туризма карактеристичан је за домаћу клијантелу.
- **Туризам на водама** - који чини туризам на рекама, природним и вештачким језерима и каналима. За развој туризма на води највећу атрактивност имају природни и вештачки хидрографски објекти, посебно речни токови. Наше реке погодују развоју наутичког, ловног и риболовног, спортско–рекреативног, еколошког, манифестационог и излетничког туризма.
- **Транзитни туризам** – везан је за главне саобраћајне правце наше земље. Овај вид туризма израженији је у летњем периоду, док је у зимском знатно мање заступљен.
- **Туризам великих градова** - један је од водећих облика туризма у нашој земљи. Он нема сезонски карактер и везан је за краћи боравак

туриста. Већи градски центри у Србији, као што су Београд, Нови Сад, Ниш, Суботица, Крагујевац треба да развијају пословни, конгресни, манифестациони, излетнички, културно-рекреативни и друге облике туризма.

- **Бањски туризам** - поред здравственог и рекреативног, све више укључује и wellness туризам. Карактеристичан је за летњу сезону и домаће туристе. Сагледавајући досадашњи развој и достигнути ниво развоја овог облика туризма, намеће се питање даљих стратешких праваца развоја овог облика туристичког кретања. Тенденција његовог даљег развоја мора се усмерити у више праваца: квалитативно-квантитативном побољшању смештајних услуга, адекватним ценама, развоју одговарајућег садржаја (спорт, култура и манифестациони догађаји), осавремењавању и специјализацији здравствених понуда, фаворизовању конгресног туризма, организацији семинара, симпозијума и другог.
- **Сеоски туризам** - карактеристичан је за очуване, аутентичне руралне амбијенте. У Србији, овај облик туризма је у стагнацији, због одласка сеоског становништва и неизграђене саобраћајне структуре. Развој овог облика туризма могао би побољшати стандард сеоског становништва и спречио одлив становништва са села (Ахметовић Д., Томка Д., 1996). Овај облик туризма може да се јави у корелацији са планинским и бањским туризмом. Туризам на селу може се сматрати као значајна шанса демографске и економске ревитализације сеоских насеља Србије. Развојем овог облика кретања остварили би се знатно већи економски ефекти у сеоским срединама (пласман пољопривредних производа). Са друге стране, побољшала би се и инфраструктура у руралним подручјима.

Полазећи од актуелних и претпостављених трендова међународне туристичке тражње, Србија на иностраном тржишту може да понуди: Београд на Дунаву, Копаоник, Нови Сад са Фрушком гором, Шар планину, транзитни правац Нови Сад - Ниш, Маљен са Дивчибарама, Тару - Златибор - Златар, Стару планину и друго. Своју понуду на домаћем тржишту и даље ће усмеравати ка бањама, са растућим учешћем планина, села и подручја природне и културне баштине (Попески Ј., 2002).

2.5 ОСНОВНИ ПРАВЦИ РАЗВОЈА ПРЕМА СТРАТЕГИЈАМА РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ

На основу претходно изложеног можемо закључити да Србија располаже значајним потенцијалом за развој туризма. Међутим, досадашњи развој није био сагласан расположивом потенцијалу. Један од разлога је у недостатку адекватне туристичке политике и стратегије развоја које су базиране на стварним потенцијалима и сагласне са савременим кретањима на туристичком тржишту. Само планским и усмереним развојем, који би био постављен на постулатима одрживог, туризам у Србији може да се јави као значајан економски фактор. Због тога стратешким правцима и перспективом развоја туризма на простору Србије треба посветити посебну пажњу.

Министарство трговине, туризма и услуга Републике Србије је у сарадњи са Економским факултетом у Београду и фирмом Horwath Consulting из Загреба направио значајан плански документ у области туризма, за период од 2005. до 2015. године. Ова стратегија говори о тренутном стању туризма у Србији, његовим добрим и лошим странама, о његовом будућем развоју и кретању ка светском туризму, о позиционирању у односу на конкурентне земље, побољшању дохода, о већем приливу новца у тржишни сектор наше земље, циљевима развоја, избору приоритетних српских туристичких производа, плану потребног улагања и маркетинг плану. Састоји се из седам међусобно повезаних задатака и има фазни карактер кретања. Овај плански документ указује на:

- претпоставке перспективног развоја туризма на подручју Републике Србије као туристичке дестинације,
- резултате туристичке политике у Републици Србији у протеклом периоду,
- промене у окружењу и њихов утицај на стратегију развоја туризма Републике Србије,
- стратешку визију перспективе развоја туризма Републике Србије,
- унапређење система подршке за остваривање стратегије,
- мере за стимулисање и подршку стратешкој визији развоја туризма,
- ефекте примена стратегије развоја туризма (Horwath Consulthing, 2006).

У поменутој Стратегији развоја туризма говори се о важним принципима који карактеришу савремени развој туризма у свету, а уједно чине и основу планирања развоја туризма у нашој земљи. То су:

Фундаменталне промене у туризму, као резултат прилагођавања туристичке индустрије светским, економским, технолошким, комуникационим, информационим, климатским, социопсихолошким и другим променама. Мењају се правила игре и кључни фактори успеха у туристичкој индустрији што показује појава нових дестинација на глобалној карти туризма. Промене у трајању живота, радном времену, животном стилу, начину избора и куповања туристичких путовања, а посебно цене транспортних услуга, револуционарно мењају до јуче преовладавајућу парадигму једнократних путовања због годишњих одмора. Диверсификација и сталне промене у туристичкој понуди доводе до нових стандарда, квалитетних и различитих доживљаја и тржишне чињенице без којих није могуће одржати се у светском туризму (Horwath Consulthing, 2006).

Друга фаза развоја је *планирање и усмеравање туризма од регионалног ка државном - националном нивоу* (Станковић С., 2003). На основу свог привредног потенцијала, јаких и слабих страна својих регија и привредних сектора, Србија ће на основу регионалних планова убрзо дефинисати кластере који имају потенцијал и снагу за раст и развој туристичког промета који ће бити конкурентан на међународном тржишту.

Трећа фаза развоја је *принцип упоређивања са земљама сличним нашој*, која показује да у Србији развој туризма треба упоређивати са свим релевантно успешним праксама у земљама сличним нашој, или земљама које су на бази сличне структуре мотивског потенцијала направиле револуционаран прогрес у туризму последњих година (Станковић С., 2003).

Четврта фаза подразумева *укључење интересних партнера*, без које је немогућ висок ниво имплементације предложених решења у развоју туризма. Да би ова фаза заживела, потребно је да се у иницијалној фази оствари комуникација са кључним интересним партнерима у јавном и приватном сектору туризма Србије, као што су инвеститори, невладине организације, туроператори и интернационални фондови (Horwath Consulthing, 2006).

Пета фаза је укључивање јавности, у којој Србија без обзира на богат спектар природних и антропогених вредности не може на адекватан начин да се представи на међународном тржишту. Без добре пропаганде и медија, она неће успети да се развија у правом смеру и достигне висок степен развоја. Да би развила неку од својих бројних дестинација и да би била интересантна, Србија мора да створи одговарајући имиџ туристичких вредности. То није могуће без укључивања јавности у различите пројекте, подизања стандарда туристичких услуга на целокупној територији, као и укључивање становника у истраживање мишљења и изношење ставова.

Да би на адекватан начин поставили основе даљег развоја туризма, на простору Србије непоходно је:

- дефинисати визију, циљеве, водеће стратегије и задатке у туризму, идентификовати локалне и иностране субјекте у туризму са њиховим интересима, одговорностима, потенцијалним користима у туризму,
- унапредити туристичку понуду и развијати нове производе и услуге,
- јасно позиционирање на туристичком тржишту као нова туристичка дестинација и са новим имиџом у складу са актуелним и очекиваним развојем тржишта,
- да се изведу значајне инвестиције у јавном и приватном сектору туризма,
- да се успостави креативни систем партнерства јавног и приватног сектора у туризму,
- формулишу нови управљачки системи у туризму као гаранције за дугорочни и одрживи развој туризма (Horwath Consulthing, 2006).

На основу могућности за изградњу конкурентских предности на међународном туристичком тржишту, издвојене су четири области као главни актери развоја туризма Србије. То су Београд, Војводина, Југозападна и Западна Србија и Источна и Јужна Србија.

Према стратегији развоја *Београд* је метропола Србије која може да буде конкурент на међународном тржишту. Својим духом и динамизмом привлачи туристе из целог света, а нарочито пословне људе. Налази се на ушћу двеју река, од којих је Дунав од великог значаја за развој рекреативног, транзитног и стационарног туризма. Профилише се као град добре забаве, провода, спортских дешавања, културе, конгреса,

манifestација и као главни канал целокупног отварања туризма Србије ка свету. Овако припремљен град представља лидера у Југоисточној Европи. Неки од најзанимљивијих места у Београду су, свакако, Калемегдан, Авала, Дунав, Сава, Кошутњак, Кнез Михаилова улица и друга.

Војводина понуду на туристичком тржишту треба да заснива на хидрографским вредностима и културној баштини. Пре свега на Дунаву, различитим природним и антропогеним вредностима везаним за Панонску равницу (Станковић С., 2000), као и бројним манастирима на Фрушкој гори. Њене главне користи су доживљај воде, панонски начин живота, романтичне мале дестинације. Војводина је погодна за развој више облика туризма, али доминирају речни, наутички, бањски и у последње време рурални туризам, као и угоститељство засновано на гастрономској баштини и аутохтоним кулинарским искуствима бројних етничких група које су населиле овај простор. Њено средиште, Нови Сад, истиче своју средњоевропску урбану традицију. Војводина за даљи развој и туристичку валоризацију, своју понуду може да употпуни салашима, ергелама, мултикултуролошким, етнографским, фолклорним садржајем. Ипак да би Војводина могла да изађе на међународно тржиште потребно је уложити одговарајућа средства за реконструкцију и изградњу нових смештајних јединица и свог пратећег материјала, односно, неопходно је уложити у њену инфра и супраструктуру. Неки од интересантних делова Војводине за посету су Нови Сад са Петроварадинском тврђавом, Палић, Дунав, Тиса, салаши, Фрушка гора и други.

Југозападна, западна и централна Србија, представљају спој историје и традиције праћен природним атракцијама и рекреативним активностима. Ови крајеви отвореног срца примају туристе како из иностранства, тако и из земље. Главне предности су термални и здравствени центри, жива атмосфера, планинске дестинације и средњовековна култура и манастири. У овој области се налазе кључни природни и историјски ресурси земље, густа мрежа путева праћена низом манастира из различитих периода. Чине га мањи урбани центри, као и рурални предели са идиличним крајолицима, планине које чине основу развоја овог краја и иновативна понуда здравља. Неке од занимљивих дестинација су: Копаоник, Златибор, Дрвенград, Шарганска осмица, Врњачка Бања, Гуча, Тара, Голија и друге.

Источна и Јужна Србија, до данас су недовољно афирмисане туристичке дестинације. Оне имају могућности за развој различитих облика туризма, јер

представљају места богате историје. Ове просторне целине имају богату културну баштину, бројна археолошка налазишта, али и природне вредност. Њихове главне користи су мир и тишина, термоминерални извори, активности на отвореном. За излазак на светско тржиште, главни аргументи овог краја су нетакнута природа, богатство средњовековне баштине и налазишта античке културе. Одликује се здравом, тихом, очуваном природом, као и гастрономским специјалитетима који преносе славу најбоље кухиње на Балкану. Нека од занимљивијих места за посету Јужне и Источне Србије су: Бесна кобила, Сокобања, Ниш са тврђавом и оближњим брдима бурне историје, Феликс Ромулијана, Стара планина, Власина и друго.

3. ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Србија располаже са бројним геоморфолошким ресурсима, повољним климатским условима, разноврсним хидрографским објектима и биљним и животињским светом, односно природном ресурсном основом која омогућава развој различитих облика туризма. И управо природне атрактивности и вредности представљају солидну основу за развој туризма и укупан привредни развој појединих просторних целина у земљи.

Веома значајним степеном природне атрактивности одликују се планински простори који омогућавају развој различитих облика туризма. Међутим, тај потенцијал није у довољној мери искоришћен. Туристичка валоризација планинског простора Србије представља комплексну оцену природних и антропогених потенцијала од значаја за туризам. Код туристичке валоризације планина од природних вредности процењују се следећи елементи (Станковић С., 1994): степен континенталности, рељеф, хидрографски објекти, флора и фауна, клима и временске погодности. На основу наведених елемената утврдиће се могућност развоја туризма у одређеним планинским центрима, као и њихово место у туристичкој понуди регије и земље у целини.

Рељеф Србије настајао је током дуге геолошке историје, те он у основи има полифазни и полигенетски карактер. Тектонским покретима створена основа рељефа, касније је преобликована ерозивним процесима. Рељеф Србије одликује знатна вертикална и хоризонтална рашчлањеност, различита структура и расподела нагиба и експозиција топографских површина (Спасојевић М., Шушић В., 2005). У хипсометријској структури Србије (са Косовом) на низије отпада 36,8%, на брдска земљишта од 200 до 500 m 24,7%, на висинску зону од 500 до 1000 m 27,3%, а на земљиште изнад 1000 m надморске висине отпада 11,2% укупне територије наше земље (Јовичић, Д., 2009). Закључујемо да је Србија претежно планинска земља и да

највећи део њене територије чине планине које представљају најдоминантнији облик рељефа. Највеће пространство у склопу планинских простора заузима ниско-планински рељеф од 500 m до 1000 m (27,3%), затим следе планине средње висине од 1000 до 1500 m (са 9,6%) , док високе планине од 1500-2000 m заузимају 1,4%, док на хипсометријски појас преко 2000 m надморске висине отпада свега 0,2% укупне површин земље (Спасојевић М., Шушић В., 2005).

Планине Србије стваране су током херцинске и алпске орогенезе. Њих можемо поделити на старе громадне и млађе веначне планине. Старе громадне планине настале су покретима херцинске орогенезе, али су оне касније, покретима алпске орогенезе разбијене и снижене. Ове планине у основи представљају старо Родопско копно које је најстарији део Балканског полуострва. Родопско копно на територију Србије долази из правца источне Македоније и Бугарске и простире се западно и источно од токова Велике и Јужне Мораве. Планине ове зоне изграђене су од старих палеозојских стена – гнајсева, микашиста и филита, са интрузијама гранита и интеркалацијама мермера. Групи Родопских планина Србије припадају: Дукат (1.828 m), Коћурац (1.568 m), Бесна кобила (1.922 m), Варденик (1876 m), Стрешер, Кукавица, Пасјача, Јастребац и Јухор, Чемерник и Руј (1.704 m). Даље у правцу севера су Крушевица, Гарина, Селичевица, Буковик, Ражањ, Мојсињске, Послоњске планине и Ресавски хумови.

Групи млађих веначних планина Србије припадју Динарске и Карпатско-балканске планине. Ове планине су настале покретима алпске орогенезе. Њихова морфотектогенеза је веома сложена па је рељеф ових планина далеко сложенији у односу на Родопски планински систем. На основу геолошког састава Динарских планина можемо констатовати да у грађи учествују стене различите старости. Заступљени су палеозојски шкриљци (из карбона и перма), пешчари и конгломерати. Такође, у грађи ових планина знатног удела имају и млађе наслагe мезозојских кречњака, офиолитских стена представљени габром, периодититима, серпентинитима, дијабазима, порфиритима, мелафирима и тако даље. Најзаступљеније су млађе терцијарне стене. Пре свега, планине Динарског система обилују кречњачким теренима. Заступљени су готово сви површински и подземни крашки облици у рељефу. То је са аспекта туризма веома значајно јер крашки терени повећавају укупну атрактивност планинског простора. Уздужним и попречним раседима овај планински систем је подељен на већи број мањих или већих планинских целина. Групи Динарских

планина на територији Србије припадају следеће планинске целине: Рудне и флишне планине, Шумадијске планине, Копаоничке планине, Старовлашке планине.

Карпатско-балкански планински лук заузима источни део Србије. Планине овог система изграђене су од стена различите старости и порекла. Најстарије су палеозојске стене и то пре свега силурски аргилошисти (шкриљци, пешчари) и кречњаци. Преко силурских седимената леже стене девонске старости – серија пешчара и конгломерата. Такође, мезозојске стене заузимају знатно пространство. Серија мезозојских седимената представљена је моћним наслагама тријаских, јурских и кредних кречњака и доломита. За ове стене и седimente везане су различите крашке појаве на готово целој територији Источне Србије (на Бељаници, Кучају, Озрену, Девици, Сувој планини).

На основу изложеног се види да је планински рељеф Србије веома сложен, што је са аспекта његове туристичке валоризације изузетно повољно. Планине различите старости, геолошког састава, правца пружања, надморске висине отварају могућност за различите облике туристичког активирања. Све планине обилују разноврсним природним и антропогеним туристичким мотивима различитог степена атрактивности и различите контрактивне зоне. Из тог разлога је и сам процес валоризације планинског простора Србије веома сложен процес. Туристичка валоризација планинског простора подразумева комплексну оцену природних и антропогених потенцијала од значаја за туризам. Као битнији елементи за валоризацију планина узимају се: географски положај; туристички положај; саобраћајни положај; генетски тип планине; геолошки састав планине; величина планине и успон планинске масе; индивидуалност планине; поливалентност планине; хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа; биљни свет; стање ерозије; хидрографски објекти; климатске карактеристике; биоклиматски елементи; антропогене туристичке вредности и сеоска насеља (Станковић С., 2000).

У наставку указаћемо на најбитније елементе туристичке валоризације најзначајнијих планина Србије и то: Таре, Златибора, Дивчибара, Голије, Копаоника, Старе планине, Бесне кобиле, које већином представљају значајне планинске дестинације са огромним потенцијалима за развој зимског и летњег туризма. Посебан акценат биће стављен на валоризацију природних туристичких вредности, које представљају основу туристичких кретања према овим планинским центрима.

3.1 ПОЛОЖАЈ И ГРАНИЦЕ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА

Туристичка валоризација планина и планинских центара, поред оцене погодности за поједине облике планинског туризма, естетске вредности и уникатности, мора да укључи и валоризацију географског, саобраћаног, транзитног и функционалног положаја, као битних компоненти развоја туризма. Посебно важну улогу за активирање планинских туристичких центара има њихов географски положај. У овом раду биће анализирани географски, саобраћајни, туристички положај афирмисаних туристичких центара који представљају основу развоја планинског туризма Србије. Једна од најбитнијих компоненти туристичко-географског положаја је функционални положај. Он је условљен географским простором и саобраћајном повезаношћу, који се морају уважавати као променљиве категорије (Братић М., 2010).

3.1.1 Тара

3.1.1.1 Географски положај Таре

Планина Тара простире се на крајњем западу Србије. Гледано са аспекта математичко-географског положаја захвата простор између $43^{\circ}52'$ и $44^{\circ}02'$ северне географске ширине и између $19^{\circ}15'$ и $19^{\circ}38'$ источне географске дужине. Укупна површина планинског простора износи 185 km^2 . Са северне и западне стране, планински масив је ограничен долином Дрине, са југозапада долином реке Рзав, на југу се додирује са плитком Креманском удолином, а на истоку са долином Пилице. Овако уоквирена, Тара представља јединствену природну целину дужине 45 km , ширине 18 km и просечне надморске висине 1.200 m (JUGINS 2010). Унутар граница планине Таре налази се и велики број врхова и долина. То су на првом месту њен највиши врх Три чуке (1.591 m), Збориште (1.544 m), као и Звијезда (Звезда), Столац, Црни врх, кањон реке Дрине са језером Перућац и други.

У морфолошком погледу планина Тара припада унутрашњем појасу Динарида. Спада у групу планина висине од $1.000\text{-}2.000 \text{ m}$. Припада групи Подрињских планина, на које се надовезују Старовлашко-рашке планине. Налази се на развођу два велика речна слива. То су Дрина ($147,6 \text{ km}^2$ простора планине) и Западна Морава ($35,4 \text{ km}^2$ простора планине). Источна страна планине је блажа и она се постепено спушта преко Калуђерских бара, све до површи Поникава, а одатле граница у већем делу иде долином Солутошке реке. У југоисточном делу површ Таре се благом падином спушта

у Креманску котлину, док на западу стрмим одсеком пада у басен Дервенте и у Мокрогорску-рзавску синклиналу (Зеремски М., 1954).

У административно-територијалном погледу планина Тара припада двома општина: Бајиној Башти и Ужицу. Граничне општине планине Таре су Косјерић, Ваљево и Љубовија. Сам положај Таре омогућава туристима да дођу из једног правца, а да се врате другим. То јој омогућавају добре саобраћајнице овог простора.

3.1.1.2 Туристички положај Таре

Туристички положај Таре огледа се у њеном повољном просторном односу према већим градским центрима и просторима гушће насељености (Чачак, Ужице, и други), као и према важнијим туристичким правцима (Западносрбијански туристички правац) и конкурентским туристичким просторима.

Планинско подручје Таре има извесне одлике транзитне области, јер се налази у граничном појасу између Републике Србије и Федерације Босне и Херцеговине. Главни комуникациони правац овог простора представља регионални путни правац Ужице-Златибор-Тара-Вишеград, односно траса Западносрбијанског туристичког правца који уједно представља и део западне осовине привредног развоја Србије. Положај Таре према важнијим туристичким правцима несумњиво може утицати на повећање туристичког промета, а самим тим и на постизање већих економских ефеката од туризма. Тара, језеро Перућац, ток Дрине представљају главне туристичке ресурсе овог простора. Ако размотримо положај Таре у односу на веће урбано-индустријске центре, не само у Србији већ и у иностранству, видећемо да и у том погледу овај простор има повољан туристички положај.

У првој зони друмске удаљености до 100 km су градови: Ужице (52.646 становника), Пожега (13.153), Ваљево (58.932), Вишеград (5.869), Сребреница (3.200), Братунац (2.607 становника). Другу дисперзивну зону друмске удаљености до 200 km чине: Чачак (73.331 становника), Крагујевац (150.835), Шабац (53.919), Београд (1.233.796), Бјелина (45.291), Зворник (12.674 становника). Трећу дисперзивну зону чине урбано-индустријски центри друмске удаљености 200-500 km: Крушевац (58.745), Рума (30.076 становника), Нови Сад (231.798), Суботица (141.554 становник), Ниш (183.164) (Републички завод за статистику, Београд).

Карта 1: Положај планине Таре према главним дисперзивним зонама

Најужу контрактивну зону чине: Ужице, Чачак, Ваљево и Вишеград. Преко ових центара Тара је отворена према Шумадији, Поморављу, Посавини, Полимљу, Београду, Војводини и Федерацији Босне и Херцеговине које чине њену ширу контрактивну зону.

Табела 5: Удаљеност Таре од већих урбано - индустријских центара

Град	Удаљеност у km
Ужице	55
Пожега	78
Чачак	114
Краљево	146
Крушевац	207
Крагујевац	174
Ваљево	69
Шабац	179
Сремска Митровица	227
Београд	165
Рума	210
Нови Сад	250
Суботица	346
Ниш	322
Бјелина	155
Зворник	115
Вишеград	65
Сребреница	55
Братунац	65

Извор: Републички завод за статистику Србије, Београд, 2002.

С обзиром на то да се Тара налази на простору претежно планинске Западне Србије у њеном ближем и даљем окружењу налази се већи број конкурентских планинских туристичких дестинација. Њен је највећи конкурент, када је у питању развој рекреативног туризма, планина Златибор. У односу на Тару, Златибор доминира у погледу саобраћајног положаја, материјалне базе, туристичког промета и самог развоја туризма. Ако Тару сагледамо у односу на друге планине које се налазе у њеном окружењу, као и планинске просторе источне Босне који су одвојени државном границом, она је по туристичким потенцијалима доминантна планинска дестинација. Тара, заједно са Златибором и Златаром, може објединити туристичку понуду и формирати једну препознатљиву туристичку дестинацију (кластер) која би могла промовисати препознатљиве туристичке производе намењене како домаћој, тако и иностраној туристичкој клијентели. На тај начин би се направила шира и разноврснија туристичка понуда. Захваљујући антропогеним туристичким вредностима омогућио би се развој туризма током целе године, чиме би се повећали економски ефекти од туристичког привређивања.

Важна компонента географског и туристичког положаја је и саобраћајни положај. Анализа саобраћајног положаја планине Таре мора се посматрати у смислу њене повезаности са ближим и даљим окружењем као и степеном изграђености, не

само магистралне, већ и локалне (међуопштинске и међуградске) саобраћајне мреже. Друмске и железничке саобраћајнице налазе се у непосредној близини Националног парка Тара, па је саобраћајни положај наизглед релативно повољан. Укупна дужина путева на подручју општине Бајина Башта износи 931 km. Од тога дужина модерне саобраћајнице износи 387 km, магистралних путева 54 km, регионалних 143 km, а локалних 702 km. Међутим, само 205 km, односно мање од 30% је асфалтирано. Због тога је саобраћајни положај Таре неповољан, без обзира на задовољавајућу дужину путне мреже.

Магистрални пут Е-763, који пролази у близини локалитета Калуђерске Баре (на 20 km), повезује Београд и јужни Јадран (Београд - Чачак - Ужице - Подгорица-јужни Јадран). На 8 km од горе поменутог локалитета пролази и магистрални пут Е-761 који води од бугарске границе до Дубровника (бугарска граница - Зајечар - Параћин - Крушевац - Краљево - Чачак - Ужице - Кремна - Вишеград - Сарајево – Дубровник).

Приступ најпосећенијим туристичким локалитетима унутар планинског комплекса могућ је из три правца:

1. Бајина Башта – Калуђерске Баре (16 km)
2. Бајина Башта – Перућац – Митровац (23 km)
3. Бајина Башта – Калуђерске Баре – Кремна (24 km).

Најближа железничка станица је у Бранешком пољу, које је од Калуђерских Бара удаљено 15 km. На 25 km од Калуђерских бара налази се војни аеродром Поникве, који би у догледно време требао да постане и цивилни (JUGINS 2010.).

3.1.1.3 Функционални положај Таре

Основне категорије функционалног положаја планине Таре су поливалентност, контактност и транзитност. Ове категорије функционалних ознака проистичу из географске сложености територије, богатства природних и антропогених туристичких вредности, окружењем већег броја општина и положајем према главним саобраћајним правцима.

Поливалентност као компонента функционалног положаја, огледа се у функционалној повезаности различитих географских целина, различитих географских процеса који се срећу на њеној територији, а могу да се ставе у функцију туристичког

промета, односно истичу се као туристичке вредности. Неке од тих туристичких вредности, пре свега природне, у довољној мери су валоризоване (Калуђерске баре, Митровац и Заовине) док су друге остале по страни туристичке понуде и тражње. На основу тога ова категорија функционалног положаја Таре није дошла до пуног изражаја. Ту се пре свега мисли на остале природне (многобројна заштићена природна добра) и културне вредности. Ови мотиви, са многим другим које се налазе на овом простору, могу побољшати туристички промет и омогућити адекватну валоризацију.

Контактност као друга функционална компонента простора Таре условљена је тиме што се на њеном простору пружају сви елементи Динарског планинског система. Такође, од великог значаја за контактност простора Таре су и суседни планински простори са наглашеним рецептивним туристичким одликама. Битна компонента овог положаја је и близина већег броја општина и градова, који се јављају као потенцијални туристички дисперзиви.

Транзитивност планинског простора Таре се огледа у њеном граничном положају између Републике Србије и Федерације Босне и Херцеговине. Такође, и отвореност према Шумадији, Поморављу, Посавини, Полимљу, Београду и Војводини повећава значај овог простора. На тај начин простор ове планине чини ширу контрактивну зону.

3.1.2 Златибор

3.1.2.1 Географски положај Златибора

Планински простор Златибора додирује се са Таром. Гледано са аспекта математичко-географског положаја налази се између 43°31' и 43°51' северне географске ширине и 19°28' и 19°56' источне географске дужине. Укупна површина овог планинског простора је 1.000 km². Пружа се правцем северозапад-југоисток. У географском погледу, Златибор се пружа од Кремманске котлине на северозападу, преко планине Муртенице на југоистоку, даље преко долине Сушице и Мачкатске површи на северу па све до реке Увац на југу. „На западу прати развође према Белом Рзаву и Пријеворцу, притоци Увца и попречно пресеца дубоко дисецирани слив Црног Рзава“. Златибору припадају и подгорја која представљају пролаз према Тари и Санџачким планинама, села Мокра Гора и Кремна и планина Муртеница на југоистоку. Дужина

граница износи 55 km, а ширина 32 km (Ршумовић Р., Миливојевић М., Лазаревић М., 1991).

У морфолошком погледу Златибор представља део планинског масива Динарида. Спада у групу средње високих планина од 1.000-1500 m надморске висине. Од околног терена је јасно одвојена стрмим падинама на којима је положена благо заталасана висораван. У њеном североисточном и источном делу су особито изражене падине. На североистоку почиње Савиним брдом (1.132 m), даље преко Груде (1.114 m), Ђавика (1.018 m) и Обадовог брда (984 m) завршавају Чајетинском градином (1.160 m). Ове падине имају праволинијски правац пружања и издижу се изнад Бранешког поља и долине Сушице (300-350 m). Од Чајетинске градине према југу почиње источна граница Златибора, представљена стрмим падинама, праволинијског правца пружања. Најизраженије падине су: Пјевачака (1.040 m), Бојишта (1.066 m) и Савичића (977 m). Падински одсеци се према југу продужују у извориште Љубишке реке, где урастају у планински масив Муртенице. Североисточне и источне падине су представљене раседним одсецима уз помоћ којих се Златибор издизао дуж околног рељефа. Према југозападу Златиборска висораван је обележена високим гребеном Торник (1.431 m). „Његове североисточне, источне и југозападне границе представљене су веома високим падинама са стрмим одсецима, одвојене су од околног терена и чине засебну морфолошку целину, посебних географских својстава“ (Р. Ршумовић, М. Миливојевић, М. Лазаревић, 1991).

У административном погледу планина Златибор обухвата три општине. То су: Чајетина, један део територије Ужице (Креманска област - северни Златибор) и један мањи део територије општине Нова Варош (Муртеничка област - јужни Златибор). Административни центар ове планине је варошица Чајетина. Планини Златибор припадају насеља: Негбина, Јасеново, Бела Река, Љубиш, Драглица, Доброселица, Јабланица, Сирогојно, Гостиље, Рошанство, Чајетина, Семегњево, Шљивовица, Крива Река, Кремна, Мокра Гора. Планина Златибор има повољан погранични значај јер се њен западни део граничи са Босном и селима Мокра Гора, Семегњево и Јабланица.

3.1.2.2 Туристички положај Златибора

Планина Златибор у односу на Тару има нешто повољнији туристички положај, како у односу према главним правцима туристичког кретања и ближим и даљим емитивним подручјима. И управо повољан саобраћајно туристички положај, уз

неоспорне природне и антропогене вредности, у значајној мери је утицао на развој туризма. Главни комуникациони правац му представља магистрални пут Београд – Ужице – Нова Варош – Црна Гора и пруга Београд - Бар, која је пуштена у промет крајем новембра 1975. године.

Положај Златибора према важним туристичким правцима је повољан. Посебно се истиче његов централни део где су се развила два већа туристичка насеља. То су Палисад (јужна страна Златибора) и Партизанске воде (северна страна долине реке Обудојевице). Ова два насеља су носиоци туристичког промета и окосница развоја туризма на овој планини. Анализа положаја према већим урбано-индустријским центрима у Србији и иностранству показује да Златибор има повољан туристички положај.

У првој зони друмске удаљености до 100 km су: Ужице (55.025 становника), Нова Варош (10.335), Чачак (73.331), Ваљево (58932), Вишеград (5.869), Сребреница (3.200); другу дисперзивну зону друмске удаљености до 200 km чине: Краљево (64.175), Крагујевац (150.835), Крушевац (58.745), Шабац (53.919), Београд (1.233.796), Бјељина (45.291), Зворник (12.674), Сарајево (291.422); трећу дисперзивну зону чине урбани центри друмске удаљености 200 до 500 km: Нови Сад (231.798), Суботица (141.554), Ниш (183.164), Бања Лука (150.997 становника) (viamchelin.com).

Карта 2: Положај планине Златибор према главним дисперзивним зонама

Ужу контрактивну зону Златибора чине градови Ужице, Нова Варош, Чачак и Вишеград. Преко ових градова она је повезана са Шумадијом, Поморављем, Босном, Београдом, Војводином који чине њену ширу контрактивну зону.

Положај Златибора према оближњим туристички афирмисаним подручјима који наглашавају његову конкурентност. Романија и Јахорина на западу, Дурмитор, Бјеласица и Проклетије на југу, Голија и Копаоник на југоистоку и Фрушка гора на северу као простори развијеног планинског, рекреативног, летњег, зимског и здравственог туризма, уз мањи број туристичко-угоститељских објеката, мању концентрацију и разноврсност природних и културно-историјских мотива повећавају туристички значај планинског простора Златибора.

Табела 6: Удаљеност Златибора од од већих урбано-индустријских центара

Центри Туристичке дисперзиве	Удаљеност у km
Ужице	27
Нова Варош	47
Чачак	76
Краљево	112
Крагујевац	131
Крушевац	170
Ваљево	81
Шабац	145
Београд	230
Нови сад	206
Суботица	312
Подгорица	200
Ниш	242
Зворник	123
Сарајево	200
Вишеград	62
Сребреница	100
Бијељина	206
Бања Лука	332

Извор: www.viamichelin.com

Његова удаљеност је скоро једнака према Београду (230 km), Сарајеву (200 km) и Подгорици (200 km). Главни рецептивни туристички правац је магистрални пут М21 који од Ужица, преко Чајетине, Златибора и Борове главе води према Црној Гори. Поред овог, значајан је и путни правац М5. То је магистрални пут, који једним својим делом повезује Златибор са Ибарском магистралом, а другим преко Мокре Горе са Сарајевом. Ово је познати Дубровачки туристички правац, који је после распада СФРЈ изгубио на значају. Некада је овај правац био од великог значаја за туристичка кретања и одликовао се великом фреквенцијом туриста.

Са развојем путне мреже према Златибору почиње се 1927. године, када се гради макадамски пут од Ужица до Краљева. Овај пут је асфалтиран 1961. године. Након тога почиње да се гради пут према Кокином броду и повезивање са Јадранском магистралом. Овај пут је завршен тек након Другог светског рата. Изграђена је и магистрала према Вишеграду. Поред ових праваца Златибор поседује и развијену локалну саобраћајну мрежу. То су путеви који воде од Партизанске Воде и Палисада ка свим туристичким локалитетима Златибора.

Прва пруга уског колосека, изграђена после Првог светског рата, која је повезивала Ужице и Вишеград, укинута 1974. године. Друга пруга која делом пролази и кроз масив Златибора је пруга Београд – Бар, али су главне железничке станице

Ужице и Златибор знатно удаљене од најважнијих туристичких локалитета. Зато је на ову планину, као на суседну Тару, могуће једино доћи коришћењем друмског саобраћаја, што се неповољно одражава на висину трошкова превоза.

На 40 km од Златибора налази се бивши војни аеродром "Поникве", чијим би се отварањем убрзао развој туризма и побољшао положај. Овај аеродром се до пре десет година користио за путнички саобраћај, када су га авиони „ЈАТ-а“ користили на чартер летовима од Београда до Тивта. Касније, та линија, због нерентабилности је укинута и коришћење аеродома у Пониквама се оценило као неуспешно.

3.1.2.3 Функционални положај Златибора

Функционални положај Златибора је веома повољан. Та повољност проистиче из његових природних вредности, географског и саобраћајног положаја.

Поливалентност проистиче из сложености геоморфолошких, хидрографских, историјских, економских и културних особености. Доминирају природне туристичке вредности које отварају могућност за развој различитих облика рекреативних туристичких кретања.

Контактност проистиче из пограничне позиције Златибора са њене западне стране и њеног дела који припада Динарском правцу пружања, са којим се преко Ужица повезује са свим већим емитивним центрима Србије.

Транзитивност проистиче из постојања великог броја комуникацијских праваца различитог значаја. Спајање и прожимање проистиче из сложености простора Златибора и њене природне и саобраћајне повезаности. Из тог разлога се на овом простору створио испреплетен и сложен систем природних и антропогених вредности.

3.1.3 Дивчибаре

3.1.3.1 Географски положај Дивчибара

Планина Маљен са туристичким центром Дивчибаре налази се у западном делу Србије. Гледано са аспекта математичко-географског положаја заузима простор од 44°06'13" северне географске ширине и 19°59'19" источне географске дужине. Дивчибаре заузимају централни део масива Маљен и пружају се правцем исток-запад, од Црног врха, Палбе и Голупца до Краљевог стола и Великог брда. Вис Стражаре ово

поље дели на два дела: први обухвата Дивчибаре у ужем смислу и пружа се према Црном врху, Паљби, Голупцу и Питомине до Краљевог стола и Великог брда; други обухвата Дивчибарске сувате које пресеца речица Црна Каменица. Унутар граница Маљена налази се велики број врхова од којих се посебно истичу Краљев сто (1.103 m) и Црни врх (1.098 m - највиши врх Дивчибара). Са њих се пружа поглед на шумадијске планине све до Копаоника, као и на Медведник, Јабланик, Повлен, Соколске планине, Јелову Гору, Златибор, Тару, Звјезду и Голију.

У морфолошком погледу планина Маљен, са Дивчибарама припада групи Подрињско-ваљевских планина (рудних и флишних), које представљају завршне масиве Динарског, планинског система на северозападу Србије. Спада у групу планина надморске висине од 960-980 m. Кроз ову планину теку реке које припадају сливовима Колубарске и Западне Мораве.

У административно-територијалном погледу планина Маљен са Дивчибарама припада општини Ваљево. Главни административни центар Дивчибара је град Ваљево. Сам положај Дивчибара омогућава туристима да је посете из свих крајева, јер је саобраћајно добро повезана.

3.1.3.2 Туристички положај Дивчибара

Туристичко-саобраћајни положај Дивчибара је повољан како у односу на удаљеност од главних туристичких праваца, тако и у односу на главне туристичке дисперзиве и конкурентске туристичке зоне.

Карте 3: Положај планине Маљен са Дивчибарама према главним дисперзивним зонама

Туристички центар "Дивчибаре" представља место прожимања сеоских насеља, туристичких објеката, колибишта (катуни), сточарства и туризма. Преко ових планинских простора пролазе саобраћајнице које повезују главне градске центре Западне Србије; Ваљева са Косјерићем, Пожегом и Ужицем. Такође смештен је у близини урбано-индустријских центара: Шабца, Београда и неких војвођанских градова. Близина градских насеља чини овај простор атрактивним и нарочито погодним за развој викенд, али и боравишног летњег и зимског туризма. Близина

Ибарске магистрале му омогућава добру саобраћајну повезаност са Шумадијом, Југозападном и другим деловима Србије.

У првој зони друмске удаљености до 100 km од планине су градови: Ваљево (58.932 становника), Мионица (1.620), Косјерић (3.992), Ужице (52.646), Пожега (13.153). Другу дисперзивну зону друмске удаљености до 200 km чине: Чачак (73.331 становника), Шабац (53.919), Београд (1.233.796), Рума (30.076 становника), Крушевац (58.745), Крагујевац (150.835), Нови Сад (231.798 становника). Трећу дисперзивну зону чине урбано-индустријски центри друмске удаљености 200-500 km: Суботица (141.554 становник), Ниш (183.164), Бор (34.160), Подгорица (156.169), Сарајево (291.422), Бања Лука (150.997 становника).

Најужу контрактивну зону чине градски центри Ваљево, Мионица, Косјерић, Пожега и Ужице. Преко ових градских центара Дивчибаре су повезане са Шумадијом, Поморављем, Београдом, Федерацијом Босне и Херцеговине и Црном Гором.

Табела 7: Удаљеност Дивчибара од већих урбано-индустријских центара

Град	Удаљеност у km
Ваљево	37
Београд	110
Мионица	29
Каона	91
Нови Сад	180
Чачак	120
Ужице	64
Ниш	256
Бор	264
Шабац	106
Косјерић	27
Пожега	41
Рума	168
Крушевац	146
Крагујевац	106
Суботица	293
Подгорица	315
Бања Лука	435
Сарајево	238

Извор: www.udaljenosti.com

С обзиром на чињеницу да се Дивчибаре налазе у Западној Србији она као конуренте има неколико планинских дестинација. На првом месту је планина Златибор, која представља најзначајнији туристички центар Западне Србије. Она се одликује добром саобраћајном повезаношћу и модерном инфраструктурном опремљеношћу. Другог конкурента Дивчибарама представља Јахорина, која је водећа планинска

туристичка дестинација у Босни и Херцеговини. Да би се побољшала туристичка понуда потребно је проширити постојећу и изградити нову туристичку инфра и супра структуру, не само на Дивчибарама већ и шире, на осталим Подрињско-ваљевским планинама. Изградњом модерног планинског ски-центра, на некој од наведених планина, употпунила би се туристичка понуда и креирао туристички производ конкурентан у односу на познатије туристичке дестинације. На тај начин створили би се услови за развој иностраног туризма и повећали приходи од туризма.

Поред туристичког и географског положаја, битну улогу у развоју туризма има и саобраћајни положај. Ово је планински центар који има најповољнији положај у водећим емитивним подручјима у земљи као што су Београд и бројни градови у Војводини.

Од битнијих друмских праваца издвајају се магистрални пут М21 (Нови Сад – Рума – Шабац – Ваљево – Косјерић - Пожега и М22 (Београд – Љиг - Горњи Милановац). Од регионалних путева издвајају се Р205 (Дивци – Мионица - Дивчибаре), Р205а (Каона - Дивчибаре) и Р276 (Дивчибаре - Тометино поље – Жежевица - Честобродица). Изградњом Коридора 11, односно аутопута Београд - Пожега, саобраћајни положај овог планинског центра у односу на емитивна подручја у земљи, постаће још повољнији.

Стање железничке пруге Београд – Ваљево – Пожега - Бар кроз Западну Србију није задовољавајуће, па железнички саобраћај нема значајнију улогу у промету туриста. Најближе станице се налазе у Ваљеву и Пожеги.

Такође, у близини Дивчибара налази се аеродром Дивци, који је запуштен. Његова модернизација би омогућила овом простору бољу повезаност са оближњим земљама, и на тај начин би се успоставила могућност развоја иностраног туризма у овом крају.

3.1.3.3 Функционални положај Дивчибара

Функционални положај планинског простора Дивчибаре на првом месту представљен је поливалентношћу која се огледа кроз повезаност различитих географских целина и процеса који се налазе у њој. Све ове особености Маљена су у највећој мери дошле до изражаја на Дивчибарама. На Дивчибарама се посебно истичу

хидрографски објекти, као и богатство четинарских шума, јединих природних шума. Комплекси добро очуваних природних шума данас представљају праву реткост у Србији. Такође се истичу и друге специфичне биљне и животињске врсте које су условили повољни едафски и климатски услови.

Компаративност планинског простора Маљена огледа се у близини већег броја градских центара који би могли да се јаве као потенцијални туристички дисперзиви. Такође и близина већег броја планинских центара са наглашеним рецептивним туристичким одликама чине битну карактеристику контактности Дивчибара.

Транзитност се огледа у близини градског језгра Ваљева и Београда уз помоћ којих је овај туристички центар повезан са битним деловима Србије. Такође транзитност се огледа и кроз повезаност са Шумадијом, Поморављем, Федерацијом Босне и Херцеговине, као и Црне Горе.

3.1.4 Голија

3.1.4.1 Географски положај Голије

Планина Голија се налази у југозападном делу Србије. У математичко географском положају ова планина се налази између $43^{\circ} 20' 00''$ северне географске ширине и $20^{\circ} 17' 00''$ источне географске дужине. Пружа се у смеру запад - исток у дужини од 32 km у облику положеног слова "С". Границе Голије одређују реке. На северу се простире до Студенице, до долине Ибра на истоку, Људске реке и Вапе на југу и Моравице и Ношнице на западу.

У морфолошком погледу обухвата централни део Динарског система. Припада Старовлашко-рашкој висији. Пружа се на надморској висини од 500-1.843 m. Највиши врх јој је Јанков камен (1.843 m). У морфометријском смислу Голија има изразито планинске врхове, хорстове, високе структурне површи, гребене и друге морфоструктурне облике. Основна морфографска одлика овог простора је лучна мрежа планинских гребена, међу којима су усечене дубоке клисурасте речне долине изворишних кракова Моравице, Студенице и левих притока Ибра. Поред главног врха на планини Голији се налази још високих врхова од којих се посебно истичу: Црни врх (1.795 m), Чардак (1.688 m), Кулина (1.642 m), Јадовита и други.

У административно-територијалном погледу подручје Голије захвата територија пет општина. То су: Ивањица, Краљево, Рашка, Сјеница и Нови Пазар. Највећи део планине, односно 2/3 Парка природе "Голија" налази се на територији Ивањице. Без обзира на погодне речне долине, постојање природних комуникација од виших ка нижим зонама, међусобна повезаност насеља и општина на подручју Голије је веома слаба. Укупна површина Голије у административно-територијалном погледу износи 5.091 km, од чега 53,6% представљају пољопривредне површи, са укупно 402 насеља.

3.1.4.2 Туристички положај Голије

Туристички положај планинског простора Голије је релативно повољан. На повољност географског и саобраћајног положаја Голије утиче пре свега Ибарска магистрала односно путни правца Краљево – Рашка - Нови Пазар. Она омогућава повезивање ове планине са оближњим градовима, али и са Копаоником. Главне туристичке ресурсе овог краја представљају Голија, Обудовица, ток Студенице и Моравице.

Планински простор Голије има повољан туристички положај и у погледу важних урбано-индустријских центара. У првом реду се мисли на Ивањицу, Рашку, Сјеницу, Нови Пазар и Краљево. Близина Копаоника такође утиче на побољшање туристичког положаја планине.

У првој зони друмске удаљености до 100 km су градови: Ивањица (11.715 становника), Нови Пазар (66.527), Сјеница (14.060), Рашка (6.619), Тутин (10.094). Другу дисперзивну зону друмске удаљености до 200 km чине: Крагујевац (150.835 становника), Краљево (64.175); Ужице (52.646 становника), Чачак (73.331 становника), Крушевац (58.745 становника). Трећу дисперзивну зону чине урбано-индустријски центри друмске удаљености 200-500km: Подгорица (156.169), Ниш (183.164), Нови Сад (231.798), Суботица (141.554 становник), Приштина (198.112), Косовска Митровица (46.230), Лепосавић (6.968) и Београд (1.233.796 становника) <http://www.udaljenosti.com>.

Карта 4: Положај планине Голије према главним дисперзивним зонама

Најужу контрактивну зону планинског простора Голије чине градови Сјеница, Ивањица, Нови Пазар и Рашка. Преко ових градова Голија је повезана са најзначајнијим саобраћајницама у земљи, али и у Црној Гори и Босни и Херцеговини.

Табела 8: Удаљеност планине Голије од већих урбано-индустријских центара

Град	Удаљеност у km
Ивањица	40
Нови Пазар	32
Сјеница	33
Рашка	44
Тутин	67
Краљево	104
Ужице	107
Чачак	112
Крушевац	145
Крагујевац	149
Подгорица	340
Ниш	218
Нови Сад	339
Суботица	436
Приштина	226
Косовска Митровица	201
Лепосавић	237
Београд	252

Извор: www.udaljenosti.com

У широј околини Голије простиру се планински масиви Копаоника, Чемерна, Радочела, Јавора, Златара, Јаворника и висоравни Пештер. Из тога закључујемо да ова планина има велики број конкурената. Највећи међу њима је планина Копаоник која представља водећи планински туристички центар Србије. У односу на Голију има боље развијену инфраструктурну и супраструктурну мрежу, боље је опремљена ски стазама и забавним парковима и путевима, саобраћајно је боље повезана и туристички је доста развијенија. Поред Копаоника, Златибор представља други конкурентни туристички центар планине Голије, који је, као и Копаоник, у погледу саобраћајне повезаности и смештајних капацитета у далекој предности у односу на Голију.

Важну компоненту туристичког и географског положаја чини и саобраћајни положај. Планина Голија је саобраћајно добро повезана али лош квалитет саобраћајница унутар локалних путева, незадовољавајући квалитет регионалних, магистралних и осталих путева чини овај простор неповољним. Најзначајније путне мреже су магистрални пут М22 (Краљево – Рашка - Нови Пазар) и пут М21 (Пожега – Ивањица - Сјеница) и М8 (Пријеполје – Сјеница - Нови Пазар). Као што је напред поменуто, најзначајнија саобраћајница је Ибарска магистрала која се пружа источно од Голије и спаја Београд са Македонијом, Косовом и Метохијом и Црном Гором.

Железничка пруга која иде од Краљева према Косовској Митровици, инфраструктурно је застарела, тако да нема значајнију улогу у превозу путника. У

близини Сјенице (око Дуге Пољане), налази се аеродром, који има потенцијале за развој, али до данас они нису искоришћени.

3.1.4.3 *Функционални положај Голије*

Функционални положај Голије на првом месту се огледа у њеној поливалентности. *Поливалентност* проистиче из њених природних вредности и богатства шумских комплекса јединствених у Србији. Њена очуваност природних потенцијала пружа могућност за адекватну валоризацију (Обудојевица, реке Моравица и Студеница). Њене природне вредности уз адекватно коришћење и искоришћавање у туристичке сврхе могу допринети бољу валоризацију, већем туристичком промету и, самим тим, донети већи економски ефекат простора.

Контактност се огледа у њеном централном положају планинског система Динарида, као и њен положај у односу на остале планине у саставу Старовлашко-рашких планина које употпуњују контактност и истичу своје рецептивне туристичке одлике. Такође, контактност се огледа и у близини већих урбано-индустријских центара (Сјеница, Нови Пазар, Рашка, Краљево и Ивањица), који се јављају као потенцијални туристички дисперзивни центри.

Транзитност се огледа у близини Ибарске магистрале, која ову планину преко Београда повезује са Македонијом, Косовом и Метохијом и Црном Гором.

3.1.5 *Копаоник*

3.1.5.1 *Географски положај Копаоника*

Планина Копаоник са својим бањама у подгорини смештена је на додиру централног и јужног дела Србије и припада групи Копаоничких планина. У погледу математичко-географског положаја захвата простор између $43^{\circ}28'21''$ до $42^{\circ}43'36''$ северне географске ширине и од $20^{\circ}37'09''$ до $21^{\circ}24'02''$ источне географске дужине. Заузима површину од 2.758 km^2 . Простире се од реке Јошанице, од ушћа Ибра до ушћа Плочске реке у Јошаницу на северу, даље преко превоја Караула између слива Јошанице и слива Расине и даље преко Козничког потока до ушћа Расине. Најсевернија тачка Копаоника налази се код села Грчака на ушћу Козничког потока у Расину. Јужна граница је означена реком Лаб која представља најизразитију природну границу између котлинског простора Косова и Метохије и Копаоника. Западна граница Копаоника је најодређенија и чини је Ситница до Косовске Митровице, па наставља

реком Ибар све до ушћа Јошанице у Ибар. Источна граница Копаоника чини линија Бубница - Суви До - Мала Косаница. Дужина овог простора је 82,7 km, а његова ширина је 63,5 km. Најнижа тачка на овом простору је ушће Јошанице у Ибар на 370 m, а највиша тачка је Панчићев врх на 2.017 m надморске висине. По надморској висини Копаоник је четврта планина у Србији одмах иза Проклетија, Шар планине и Старе планине (Бојовић Г., 2012).

У морфолошком погледу планина Копаоник је на основу нових геотектонских истраживања припојена Динарском систему. Спада у групу Копаоничких планина уз планине Гоч, Столови и Жељин. Средњи део Копаоника, или такозвани Равни Копаоник представља просторну заталасану површ која се налази на надморској висини од 1.700 m. У њеном подножју налазе се минералне воде и извори (Јошаничка, Луковска и Куршумлијска бања), што допуњује њену туристичку атрактивност и пружа јој могућност развоја комплементарних облика туризма.

У административно-територијалном погледу, Копаоник се простире са својом подгорином по општинама: Рашка (284,4 km²), Брус (532 km²) Куршумлија (638 km²), Александровац (27,2 km²), Блаце (137,2 km²), Прокупље (32 km²), Лепосавић (248 km²), Косовска Митровица (22,6 km²), Подујево (390 km²), Вучитрн (204 km²) и Приштина (39,3 km²). Од укупне површине Копаоника у централној Србији се налази 1.650,8 km². Општинама Косова и Метохије припада 1.107,3 km². За туристе најпривлачнији део је Равни Копаоник који припада општинама Рашка 122,6 km² и Брус 40,9 km² (Бојовић Г., 2012).

3.1.5.2 Туристички положај Копаоника

Туристичко-саобраћајни положај Копаоника је повољан. Туристички положај ћемо сагледати кроз удаљеност ове планине од главних туристичких праваца, положај Копаоника у односу на главне туристичке дисперзиве, као и њен положај у односу на конкурентске туристичке зоне.

У односу Копаоника према главним туристичким центрима, примарну улогу има источни медитерански правац. Он повезује северну, централну и западну Европу са Јадранским, Егејским и Црним морем. За планински простор Копаоника од највећег значаја су кретања туриста према Јадранском мору, јер ова планина транзитним туристима пружа мноштво атрактивних природних пејзажа. Овај правац пролази са источне стране и везује се за Крушевац на саобраћајници Е75. Овај правац доводи

највећи број туриста на Копаоник у односу на остале. Поред овог треба поменути правац Е763 (Е763) који спаја Београд са западном Србијом, па и Копаоником, настављајући према Косову и Метохији. Некада је овај правац био најбитнији за повезивање Београда са југом Србије, али је примат преузео претходни источни правац преко Крушевца.

Битну улогу у повољности туристичког положаја имају и туристички центри у близини Копаоника, као и бање које се налазе у њеној подгорини. Посебно се истичу: Рашка, Брус, Куршумлија, Лепосавићи, Косово и Метохија.

Положај Копаоника према главним дисперзивним зонама дели се на удаљеност ове планине од *урбаних центара на раздаљини до 100 km* што чини прву дисперзивну зону: Јошаничка бања (929 становника), Рашка (6.590), Ушће (2.040), Нови Пазар (66.527), Косовска Митровица (46.230), Приштина (198.112), Краљево (64.175), Брус (4.636), Куршумлија (13.200), Прокупље (27.333), Крушевац (58.745 становника); *другу дисперзивну зону чине урбани центри на раздаљини до 200 km*: Чачак (73.331 становник), Ужице (52.646), Крагујевац (150.835), Ниш (183.164), Лесковац (60.288), Параћин (25.104), Зајечар (46.504 становника); *трећу дисперзивну зону чине урбани туристички центри који се налазе на раздаљини од 200-500 km* од планинског масива Копаоник: Суботица (141.554 становника), Нови Сад (231.798), Београд (1.233.796 становника).

Карта 5: Положај планине Копаоник према главним дисперзивним зонама

Конкурентне туристичке зоне у односу на положај Копаоника су планине које се налазе на простору Црне Горе. То су Дурмитор, Жабљак, Бјеласица и Комови. Ове планине улажу знатна средства у развој туризма. Велике сличности са планином Копаоник, имају и туристички центри који су изграђени у Бугарској на планини Пирин (2.915 km) и Рили (2.926 km).

Табела 9: Удаљеност Копаоника од већих урбано-индустријских центара

Урбани туристички центри	Удаљеност у km	Урбани туристички центри	Удаљеност у km
Јошаничка бања	24	Куршумлија	69
Рашка	26	Прокупље	91
Ушће	49	Крушевац	84
Нови Пазар	47	Ниш	112
Косовска Митровица	57	Лесковац	147
Приштина	92	Параћин	124
Краљево	97	Зајечар	180
Чачак	138	Суботица	484
Ужице	197	Нови Сад	371
Крагујевац	151	Београд	289
Брус	32		

Извор: Ауто-туристичко-географска карта Србије, „МЕРКУР - СВ“, 2008.

За развој туризма поред географског и туристичког положаја веома је значајан и саобраћајни. Њега сагледавамо кроз саобраћајну повезаност овог простора и квалитет саобраћајне инфраструктуре.

Северни и источни део масива се налази у Централној Србији, док његов већи, југозападни и јужни део припада Косову и Метохији. Друмске саобраћајнице које су на западној страни подгорине Копаоника и припадају Косову и Метохији немају већи значај у повезивању туристичких центара. Највећи број друмских и железничких саобраћајница на Копаонику је изграђен после Другог светског рата. Саобраћајно, Копаоник се ослањао на долину Ибра, Велику, Јужну и Западну Мораву, као и Вардар. Овде се посебно истичу два правца. Ибарска железничко-друмска магистрала (која води дуж целе западне ивице Копаоника) и Топличка магистрала (која попречно пресеца југоисточни део Копаоника). Такође, значајна је и друмска повезаност Београда и Црногорског приморја. Овај друмски правац се код Рашке одваја од Ибарске магистрале и води ка Новом Пазару, Рибарићима, Рожајима и даље ка приморју.

Од регионалних саобраћајница битна је западно-моравска магистрала, која дотиче и северне огранке Копаоника (Столови и Гоч) и спаја Ужице из правца запада са Крушевцем на истоку. До централног дела Копаоника, или такозваног Равног Копаоника може се доћи из правца Ибарске магистрале преко Јошаничке бање; од овог путног правца се за Јошаничку бању одваја деоница Јошаничка бања – Грчак - Александровац; Копаоник – Рудница - Рашка; Копаоник – Рудница - Лепосавић. На основу туристичко-саобраћајног положаја и мреже модерних саобраћајница, може се

рећи да Копаоник има повољан саобраћајни положај. Ово је једна од водећих планина у Србији по саобраћајној повезаности.

Железнички и ваздушни саобраћај су у недовољној мери развијени. Најближа железничка станица се налази у долини Ибра, али са центром Копаоника није повезана на адекватан начин па се ретко користи. Најближи аеродром је у Нишу, али ни он није на адекватан начин искоришћен, па умањује значај развоја иностраног туризма.

3.1.5.3 Функционални положај Копаоника

Функционални положај Копаоника је представљен његовим основним критеријумима. То су :

Поливалентност се огледа у богатству природних и културних вредности које овај простор има у изобилју. Планина припада Динарском правцу пружања и одликује се разноликим рељефом и геолошком грађом.

Контактност положаја сагледана је кроз природне специфичности овог простора. Наиме овај планински простор се у већем свом делу надовезује на различите природне и административне специфичности. На значајној дужини Копаоник контактира композитну долину Ибра, кроз коју су изграђене значајне друмске и железничке саобраћајнице које су од великог значаја за туристичка кретања. У свом северном правцу Копаоник контактира и на различите начине се преплиће са планинама Жељин, Гоч и Столови, док се у источном делу надовезује на речне токове Јужне и Западне Мораве (Јабланице, Топлице и Расине).

Транзитност се огледа кроз сложени географски положај Копаоника и његов однос према бањама у његовој близини, као и већег броја саобраћајница које се налазе у његовом ближем или даљем окружењу. Најзначајнији правац је Београд - Приморје који од Београда-преко Ниша-Рожаја-Подгорице-иде до Бара.

Спајање и прожимање представља посебну карактеристику функционалног положаја. Копаоник последњих година бележи значајан туристички промет и на тај начин шири границе и преузима примат у спајању и прожимању овог по лепоти јединственог простора. Копаоник, заједно са својом подгорином, спаја и прожима различите макро, мезо и микро облике рељефа, као и низ антропогених туристичких вредности.

3.1.6 *Стара планина*

3.1.6.1 *Географски положај Старе планине*

Стара планина представља просторни планински венац у крајњем источном делу Србије. У математичко-географском положају ова планина је смештена између $43^{\circ}06'$ и $43^{\circ}53'$ северне географске ширине и између $22^{\circ}18'$ и 23° источне географске дужине. Њена укупна површина износи око 4.000 km^2 . Од Вршке чуке на северу до Сребрене главе (1.933 m) на југоистоку је гранична планина са Бугарском, а затим се одваја од државне границе и на југу иде до Димитровграда. У физичком погледу посматрана планински масив се простире правцем северозапад-југоисток.

У морфолошком погледу Стара планина представља просторни планински венац који припада Карпатско-балканском планинском луку, и чији се само мањи западни део налази у Републици Србији. Највећи део проучаване територије се налази у хипсометријском појасу од $200\text{-}2.000 \text{ m}$ (Мијовић Д., 2006.). Највиши врх Старе планине који припада нашој земљи је Миџор (2.169 m), док је највиши врх целокупног планинског масива Ботев (2.376 m) у Бугарској. Као морфолошка целина у оквиру наше земље омеђена је долинама Височице, Белог и Трговишког Тимока на западу и северозападу и државном границом Србије и Бугарске на истоку. У меридијанском правцу пружа се око 100 km , док у упоредничком правцу максимална ширина је 30 km (Пиротска котлина-Сребрна глава) (Братић М., Петровић Ј., Живковић Ј., 2010).

У административном погледу Стара планина припада општинама Пирот, Књажевац, Димитровград и Зајечар. Захвата атаре 79 насеља, што чини $39,3\%$ од укупног броја насеља поменутих општина.

3.1.6.2 *Туристички положај Старе планине*

Стара планина има неповољан туристичко-саобраћајни положај. Да би то боље појаснили сагледаћемо њен простор у односу на главне туристичке правце, као и њен однос према већим дисперзивним центрима и конкурентним туристичким просторима.

Стара планина има извесне одлике транзитне области. Њена северозападна граница у великој мери гравитира Тимочком басену и важнијим комуникацијама које иду долином Белог и Трговишког Тимока. На крајњем југозападу ова област се везује за долину Нишаве (код Пирота) и тиме успоставља везу са Моравским басеном и

најважнијим комуникацијама које иду долином Мораве (аутопут E75 и коридор X). Источна и североисточна граница испитиваног подручја поклапају се са државном границом према Бугарској, која највећим својим делом иде главним гребеном Старе планине.

Ако сагледамо контактну позицију Старе планине у односу на веће дисперзивне центре у Србији, закључићемо да у том погледу овај простор има неповољан туристичко-саобраћајни положај.

У првој дисперзивној зони удаљености до 100 km су градови: Ниш (183.164 становника), Пирот (38.785), Књажевац (18.404), Димитровград (6.278), Лесковац (60.288), Зајечар (46.504), Бор (34.160), Јагодина (37.282); другу дисперзивну зону чине градови удаљености до 200 km: Пожаревац (44.183), Смедерево (64.175); Софија (1.370.000); трећу дисперзивну зону чине градови удаљености од 200-500 km: Београд (1.233.796), Нови Сад (231.798), Сомбор (47.623), Суботица (141.554 становника).

Главну конкуренцију простора Старе планине, представљају већ афирмисани центри, као што су Копаоник и Златибор у нашој земљи, као и планински простор у суседној Бугарској (планине Пирин и Рила). Стара планина је центар у изградњи и у односу на поменуте нема заокружену туристичку понуду и изграђену туристичку инфра и супраструктуру.

Туристичко-саобраћајни положај на простору Старе планине најбоље је сагледати преко његовог главног туристичког центра Бабиног зуба. Он је дефинисан према најзначајнијим урбаним центрима и магистралним саобраћајницама у региону, земљи и иностранству.

Карта 6: Положај Старе планине према главним дисперзивним зонама

Туристичко-саобраћајни положај са изградњом приступних саобраћајница почиње постепено да се мења. Комуникативност овог простора одређена је Коридором 10, односно ауто-путем Београд - Ниш и краком Ц Коридора 10 који повезује Ниш са Софијом.

Поред крака Ц, Коридора 10 Ниш-Димитровград, значајан је државни пут Е771 Ниш-Зајечар, затим државни пут другог реда Алексинац – Сокобања – Књажевац – Кална – Темска - Пирот, који од Књажевца ка Пироту и даље Височицом, може да функционише као потпланински пут (Службени гласник РС, број 115/98.- Просторни

план подручја парка природе и туристичке регије Старе планине, 2008, Службени гласник, РС, 115/08).

Табела 10: Удаљеност Старе планине од већих урбано-индустријских центара

Центри туристичке дисперзиве	Удаљеност у km
Софија	179,9
Београд	329,9
Суботица	379,9
Ниш	69,9
Књажевац	48,9
Пирот	48,7
Кална	19,9
Зајечар	95,6
Сокобања	99,8
Бољевац	99,8
Бор	125,5

Извор: Републички завод за статистику Србије, Београд, 2002.

Периферни положај у односу на најважније магистралне правце истиче значај саобраћајница које повезују Београд и Дунав са Нишем и Понишављем. Од њих посебно издвајамо саобраћајнице Београд – Пожаревац – Мајданпек – Бор – Зајечар – Књажевац - Пирот, који допуњује друмски правац Зајечар – Неготин - Кладово, железнички правац Зајечар – Неготин - Прахово и железнички и друмски правац Ниш - Књажевац (Биодиверзитет Старе планине, Пројекат Републике Србије).

3.1.6.3 Функционални положај Старе планине

Функционални положај подручја Старе планине сагледали смо кроз његове основне компоненте. Богатство природних и културних мотива, су ток различитих географских целина и процеса који чине основне елементе функционалног положаја Старе планине. То је простор додир карпатске и балканске Србије. Уз све то треба додати и знатно богатство кречњачких терена. На овом планинском масиву заступљени су готово сви површински и подземни крашки облици рељефа. Међутим, досадашњи развој туризма је показао да су природне и антропогене вредности далеко испод оптимума туристичке валоризације. На простору Старе планине једини валоризовани центар је Бабин зуб, док се сви остали налазе у сенци, тако да ова категорија функционалног положаја овог простора није дошла до пуног изражаја.

Контактност се огледа у томе што се на простору Старе планине сусрећу карпатска Србија, тимочки и моравски басен. Од великог значаја за контактност су и близина општина које се јављају као потенцијали туристичке дисперзиве, али и

релативна близина простора са рецептивним туристичким одликама - Нишка бања, Сокобања, Гамзиградска бања.

Транзитност се огледа у њеном положају између Тимочког и Моравског басена на северу и државне границе Србије и Бугарске, односно Маричког басена на истоку. У том погледу Стара планина има сва обележја транзитне области.

3.1.7 Бесна кобила

3.1.7.1 Географски положај Бесне кобиле

Бесна кобила се налази у јужном делу Србије, североисточно од Врања. Лежи у висинском појасу од 500-1.923 m. У математичко-географском положају ова планина је смештена на 22°15' источно од Гранича и 42°30' северне географске ширине. Припада групи планина Родопског масива и смештена је на развођу слива Јужне Мораве и реке Струме. На северу се непосредно наставља Власинска површ, односно планине Варденик и Чемерник. Највиши врх Бесне кобиле налази се на надморској висини од 1.923 m и његове падине су погодне за развој планинског туризма. У подножју планине налазе се термоминерални извори Врањске бање. Ова планина у административном погледу припада општинама Врање и Босилеград.

3.1.7.2 Туристички положај Бесне кобиле

Туристички положај ове планине сагледали смо кроз главне комуникационе правце, главне урбано-индустријске центре и конкурентност простора.

Саобраћајни положај Бесне кобиле према главним комуникационим правцима је неповољан. Разлог томе је неразвијеност општина којима ова планина припада, као и лоша саобраћајна повезаност. Босилеград спада у најнеразвијеније општине Србије. Ова планина има одређене одлике транзитности јер се налази близу границе са Македонијом и са њом је повезана преко регионалних путних праваца Р122 и Р239, који од Босилеграда воде ка бугарској и македонској граници. Поред ове саобраћајнице битна је и саобраћајница Е75 која се налази 40 km од Бесне кобиле.

Планински простор Бесне кобиле у односу на главне туристичке центре је релативно је повољан. У његовој подгорини смештена је Врањска бања, као и град Врање. Главни туристички ресурси овог простора поред Бесне кобиле су Врање, Власина и Врањска бања.

Карта 7: Положај планине Бесна кобила према главним дисперзивним зонама

Положај Бесне кобиле према већим урбано-индустријским центрима је релативно повољан. У првој зони друмске удаљености до 100 km су градови: Босилеград (2.624 становника), Враће (55.138), Власина (89.276), Лесковац (60.288), Бујановац (12.011), Прешево (13.426 становника); другу дисперзивну зону друмске удаљености до 200 km чине: Ниш (183.164 становника), Пирот (38.785), Софија (1.370.000), Скопље (506.926), Прокупље (27.333), Приштина (198.112), Куманово (70.842), Куршумлија (13.200), Алексинац (16.685), Сврљиг (7.553 становника). Трећу дисперзивну зону чине урбано-индустријски центри друмске удаљености 200-500 km:

Нови Сад (231.798 становника), Београд (1.233.796), Књажевац (18.404), Зајечар (46.504), Краљево (64.175), Нови Пазар (66.527 становника).

Најужу контрактивну зону Бесне кобиле чине градови: Босилеград, Врање и Владичин Хан, као и туристички центар Власина. Преко ових центара Бесна кобила је повезана са Бугарском и Македонијом, а према северу са осталим деловима Србије.

Табела 11: Удаљеност Бесне кобиле од већих урбано-индустријских центара

Град	Удаљеност у km	Град	Удаљеност у km
Босилеград	52	Сврљиг	177
Врање	46	Краљево	279
Власина	89	Зајечар	259
Лесковац	93	Бујановац	66
Ниш	140	Прешево	85
Пирот	151	Приштина	189
Димитровград	375	Скопље	140
Књажевац	216	Куманово	103
Куршумлија	180	Софија	160
Нови Пазар	293	Подгорица	525
Алексинач	167	Неготин	308

Извор: www.udaljenost.com

Конкурентски туристички центри се налазе, како у Србији тако и у иностранству. У Србији најближи конкуренти, у односу на Бесну кобилу су: Копаоник и Стара планина, док су то у суседној Бугарској: Рила, Пирин и Витоша. Ове планине у односу на Бесну Кобилу имају повољнији саобраћајно-географски положај, знатно бољу опремљеност у погледу туристике инфраструктуре, бољу и савременију материјалну базу и друго.

3.1.7.3 Функционални положај Бесне кобиле

У функционалном погледу ова планина има извесне одлике поливалентности које се огледају у њеним природним лепотама, богатством биогеографских вредности, аутентичности и богатством историјских вредности. Доминирају природне компоненте туристичког развоја. Бесна кобила је део родопске Србије и део је простора који је током терцијара био под интензивним вулканизмом. Таква геолошка прошлост оставила је у рељефу бројне облике који су туристички атрактивни и могу да се ставе у функцију туристичког развоја (Облик и Грот у Врањској котлини, многобројни раседи дуж којих се празни термална вода у Врањској бањи, и тако даље).

Контактност се огледа у близини градских центара Врања и Босилеграда, као и у њеном пограничном положају. Такође, контактност побољшава и близина Врањске

бање. Врањска бања се одликује значајним термалитетом и, са температуром воде од 92°C, представља најтоплију бању у Србији. Ова околност је од велике важности, не само за усмеравање туристичких токова према Бесној кобили већ и према Врањској бањи. Комплементарним развојем планинског туризма (на Бесној ковбили) са бањским (Врањска бања) употпунили би се садржаји боравка туриста а самим тим створили би се услови са развој целогодишњег туристичког промета.

Транзитност планинског простора Бесна кобила се огледа у близини ауто-пута Е75 и регионалног пута који је преко Босилеграда повезује са Бугарском и Македонијом. Овим путним правцима планински простор Бесне кобиле доступан је како домаћим тако и иностраним туристима.

4. ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА

Туристички потенцијали развоја планинских центара могу бити природни и антропогени. Разликују се по начину постанка и облику појављивања. Природни туристички потенцијали настали су радом ендегених и егзогених сила, док су антропогене створили људи.

Богатство природних ресурса, планине чине веома сложеним, комплексним и самосталним туристичким мотивима. На томе се заснива њихов укупан туристички значај. За развој туризма планинских центара Србије од највећег значаја су геоморфолошке карактеристике.

Планине Србије претежно имају висину од 1000 до 1500 m. Одликују се рашчлањеним али проходним облицима рељефа који имају значајну пејзажну вредност, субпланинском климом, разгранатом хидрографском мрежом коју чине мањи водотоци, разноврсним биљним и животињским светом и углавном повољним положајем према главним саобраћајницама. Зато ове области имају веома повољне природне - рекреативне вредности, а у мањој мери услове за спортско-рекреативне зимске активности. Из тог разлога можемо да закључимо да планинска подручја Србије представљају основу развоја рекреативног, излетничког и зимског туризма (Николић С., 1998).

Поред природних туристичких потенцијала, планински простор Србије употпуњују антропогени туристички потенцијали, који су од великог значаја за даљи развој туризма у планинским туристичким центрима. Међу антропогеним туристичким потенцијалима посебно се истичу споменици културе, као и манастири, етнографски и уметнички мотиви, археолошка налазишта и друго.

Све туристичке вредности у простору могу бити размештене на различите начине (Станковић С., 2008). Линеарне, које погодују развоју излетничког и екскурзионог туризма. Запажају се код речних долина, као и у близини саобраћајница. На оваквим правцима туристи су у могућности да се упознају са великим бројем природних и антропогених вредности. Формирају туристички привлачне секторе, чија вредност расте са богатством комбинација разноврсних туристичких вредности.

Групни размештај туристичких вредности карактеристичан је за планинске просторе. У већини случајева приликом ове врсте кретања формирају се мањи или већи туристички центри. За ове просторе карактеристични су манифестациони и стационирани туризам са одговарајућим зонама и локалитетима у окружењу.

Према томе, за планине Србије карактеристичан је групни размештај туристичких вредности у простору. Он треба да садржи већи број туристичких мотива, како би привукао туристе.

4.1 ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА

Природне туристичке вредности испољавају се као самосталне и комплементарне. Оне имају локалну, регионалну, националну и светску контрактивну зону туристичке привлачности.

Природне туристичке вредности (потенцијали) се одликују вишеструком међусобном условљеношћу, спајањем и прожимањем. То их чини разноврсним и често непоновљивим у времену и простору са наглашеним особинама знаменитости и куриозитета, односно, ендемита и реликата. Како је природа еволутивна, тако и њене, туристичке вредности нису константне, већ се повећавају или смањују, посебно ако на њих стваралачки или деструктивно делују човек и друштво (Станковић С., 2008).

Према томе, природни потенцијали на земљи се одликују високим степеном атрактивности што се најбоље манифестује преко пејзажа, нагиба терена, планинских врхова, подземних и површинских вода, биогеографских карактеристика и сл. Сагледавају се кроз геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске вредности.

Природне вредности планинског простора Србије су бројне и по облику појављивања доста разноврсне. Својим особинама и својствима омогућавају развој

различитих облика туризма: рекреативног, зимско-спортског, ловног, планинског, научног и других облика туризма.

Дакле, природне туристичке вредности чине основу за развој туризма на планинама. Да би неки планински простор био одређен за развој туризма и да би се развијао у правом смеру неопходно је да се уради његова детаљна валоризација природних и антропогених вредности, на основу чега ће се закључити на ком степену развоја се он налази.

Због великог значаја природних вредности планинског простора Србије биће им посвећена посебна пажња. Посебан акценат се ставља на геоморфолошке вредности, које својим квалитетом доприносе развоју зимско-спортско–рекреативног туризма.

Према општој подели природних вредности, на основу генезе, особености и врста туризма које условљавају, природне туристичке вредности планинског простора Србије можемо поделити на:

- геоморфолошке туристичке вредности
- хидрографске туристичке вредности
- климатске туристичке вредности
- биогеографске туристичке вредности и заштићена природна добра.

4.1.1 Валоризација рељефних услова

Рељеф, са свим својим морфолошким погодностима и ограничењима, значајно утиче на размештај многих људских активности. Интезитет његовог утицаја на поједине привредне и ванпривредне делатности је различит. У Србији утицај рељефа се значајно испољава на просторни размештај и развој појединих облика туризма. Туристичка валоризација рељефа подразумева његову оцену најчешће са становишта погодности за развој рекреативног планинског туризма. При том, поред оцене морфометријских обележја рељефа, посебан значај има естетска оцена оних облика рељефа које одликује контрастност и уникатност (Спасојевић М., Шушић В., 2005).

Према томе, туристичке вредности атрактивних планина имају наглашену рекреативну и естетску компоненту туристичке привлачности. Представљене су појединим типовима и облицима рељефа. Из тог разлога у овом раду ће се обратити посебна пажња на планине које својом природном лепотом могу, уз друге атрактивности, да побољшају квалитет туристичке понуде и убрзају развој туризма. То

су пре свега Тара, Златибор, Дивчибаре, Копаоник, Стара планина али и Голија, Бесна кобила, Црни врх и друге.

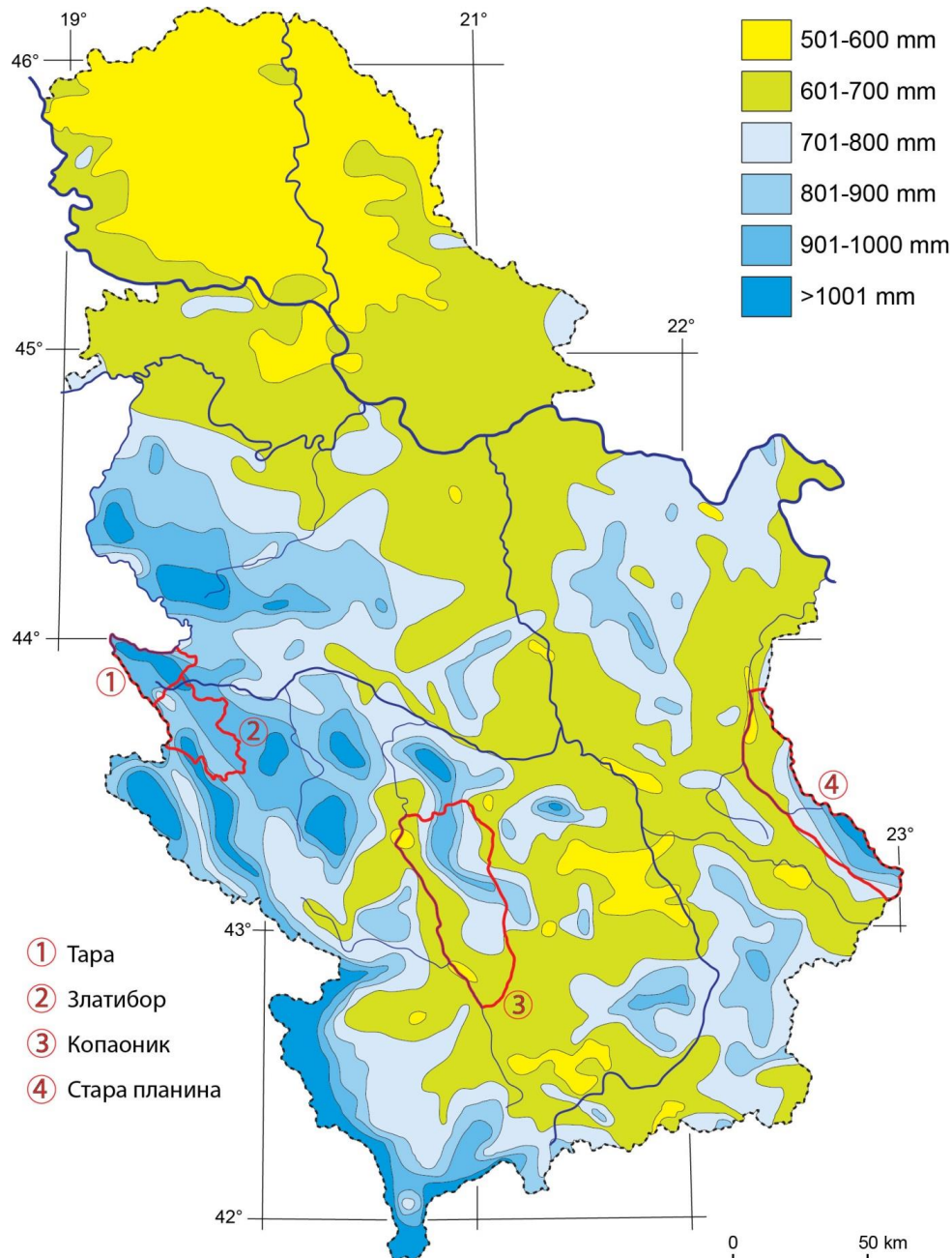
Планински простор Србије, располаже богатим и разноврсним геоморфолошким облицима који погодују и омогућавају развој различитих облика туризма. Туристичка валоризација планинског простора Србије, представља комплексну оцену природних и антропогених потенцијала од значаја за туризам. Код туристичке валоризације планина од природних вредности процењују се (Станковић С., 1994): степен континенталности, рељеф, хидрографски објекти, флора и фауна, клима и временске погодности. На основу ових елемената може да се утврди могућност развоја туризма у одређеним планинским центрима, као и њихово место у туристичкој понуди регије и земље у целини.

Табела 12: Планинска подручја од националног значаја

Регион Србије	Високе планине	Средње планине и планинске површи
Источна Србија	Стара планина (са Видличем), Сува планина	Кучајске планине са Бељаницом
Јужна Србија	Чемерник, Грамада, Варденик, Бесна Кобила , Дукат (Власина са Крајиштем)	Кукавица и Радан
Југозападна Србија	Тара, Златибор, Златар, Голија (Радочело и Чемерно) , Јадовник, Мокра Гора са делом Пеште на подручју Тутина.	
Копаоничка група	Копаоник	Гоч, Столови и Жељин
Западна Србија		Ваљевске планине (Маљен са Дивчибарима, Повлен).

Планине Западне и Југозападне Србије припадају Западној зони млађих веначних планина. Она се протеже између средишње зоне громадних планина и котлина на истоку и границе према Босни и Херцеговини на западу. Према југу допире до Црногорског приморија и границе према Албанији и Македонији. Северна и североисточна граница западне зоне није прецизно одређена. Западну зону млађих веначних планина чини више засебних планинских целина. У Србији су то: Рудне (Гучево, Борања, Јагодња, Соколске планине, Повлен, Маљен са Дивчибарама, Суворбор са Рајцем) и Флишне планине Западне Србије (Цер и Влашић), Шумадијске планине (Гледићке планине, Котленик, Рудник, Венчац, Букуља, Космај, Авала) и Старовлашке планине (Тара, Златибор, Златар, Чемерно, Рогозна, Љиљева, Јавор, Голија и друге).

Копаоничка група планина смештена је између Ибра, Западне Мораве, Српско-македонске масе и Косовске котлине. Копаоничке планине (Копаоник, Жељин, Равна планина, Гоч и Столови). Спада у групу планина Западне зоне млађих веначних и обухвата планине: Копаоник, Жељин, Равна планина, Гоч и Столови.

Карта 8: Изохиетна карта Србије са главним планинским центрима (Тара, Златибор, Копаоник и Стара планина)

Планине Источне Србије припадају Источној зони млађих веначних планина (Карпатско-балканске планине). Простиру се између Средишње зоне громадних планина и котлина на западу и Влашко-пontiјског басена на истоку. На северу се

простире од Ђердапске клисуре до Запаљско-лужничке котлине и планине Руј на југу. У оквиру овог планинског система издвајају се три планинска појаса: унутрашњи или западни (Звишке и Хомољске планине, Бељаница, Кучај, Ртањ, Озрен, Девица и Сува планина), средишњи планински појас (Северни Кучај, Шомрда, Мајданпечке планине, Стол, Велики крш, Црни врх, Тупижница, Тресибаба, Сврљишке планине и друге) и спољни или источни појас (Мироч, Велики гробен, Дели Јован и Стара планина).

Планине Јужне Србије припадају Средишњој зони громадних планина и котлина. Припадају родопској маси и заузимају део Србије око Јужне и Велике Мораве. (Павловић, М., 1994). Овај планински простор обухвата следеће планине: Дукат, Коћурац, Бесна кобила, Варденик, Стрешер, Чемерник, Руј, Крушевица, Гарина, Кукавица, Пасјача, Јастребац, Јухор итд.

4.1.1.1 Валоризација рељефа Таре

Тара својим планинским простором представља јасно издиференцирану географску целину. Захваљујући морфогенетским облицима, вертикалној рашчлањености и морфометријским својствима, јављају се специфични климатски услови, хидрографија и биљни и животињски свет, што природну средину ове планине чини привлачном за туристе и омогућава развој различитих облика туризма и богат туристички садржај и у летњој и у зимској туристичкој сезони. Као таква чини самосталну туристичку вредност.

Основни морфолошки облици рељефа Таре имају рекреативна, естетска, туристичка и знаменита својства. То је сразмерно њеној површини, висини, хоризонталној и вертикалној дисекцији рељефа и комбинацији са другим природним и антропогеним вредностима као и објектима инфра и супраструктуре. (Станковић С., 2000)

Најзначајнији и најпространији део Таре за развој туризма је хипсометријски појас до 1.100 m надморске висине. То је такозвана *Равна Тара*, где посебно по природним лепотама и пејзажима издвајамо Калуђерске Баре и Митровац. Тара се на југу издиже врхом Збориште (1.544 m), док се на истоку од Калуђерске Баре (1.055 m) спушта у површ Поникве (900 m надморске висине). У северозападном делу планина је оивичена кањоном реке Дрине, одакле се огранци спуштају ка Креманској долини и долини реке Ђетиње, где се ослања на огранке планине Златибор.

У рељефу Таре, најистакнутији су кречњачки терени са карактеристичним крашким облицима рељефа. Простор планине Таре који се налази изнад 1.100 m, карактеришу планинске косе и греде које привлаче пажњу туриста. Од интересантнијих издвајамо: Сумбилић брдо (1.100 m), Сува главица (1.105 m), Горушица (1.240 m), Тарабића брдо (1.154 m), Букова глава (1.391 m) (Николић С., 1984). Поред планинских коса и греда, у нижим деловима могу се срести терени на строго кречњачкој подлози, Ослуша и Соколина, делови на вододрживој површи, Шљивовица и Калуђерска Бара коју карактеришу тресетишта, бујни пашњаци, шуме и увале. Поред Калуђерске Баре, можемо видети да је читава површ Таре састављена од вртача, јама, понорница и пећина који су посебно истакнути у Тарабића брду и Булибановцу.

Подручје Таре у морфолошком погледу можемо да рашчланимо на три предеоне целине:

1. *Равна Тара* – обухвата део масива Калуђерске баре и висораван између реке Дрине, Раче, Рзава и кањонске реке. Највиши врх је Збориште (1.544 m)
2. *Звезда* – простире се између села Растиште и Јагоштице и кањонског дела Дрине. Највиши врх је Велики крај (1.444 m).
3. *Црни врх* – налази се између границе Србије и Босне и Херцеговине и између села Заовине и Растишта. Са равном Таром повезан је преко превоја Чемериште, а са Звездом преко локалитета Предов крст.

Северни одсек планине Таре рашчлањен је речним токовима од којих се посебно истиче река Рача. Простире се од ушћа Дервенте до кањонског дела Солутошке реке (Мирковић С., 2002). Југоисточна падина Таре представљена је Креманском котлином. Ова област је карактеристична по серпентинском периодотипу и дисецирана је речним долинама. Од долина посебно се издвајају Братишина река, Кањонска река и Ужички поток (Мирковић С., 2002). Од геоморфолошких облика тектонског порекла јављају се ртови и косе. Западни обод Таре почиње на Милошевцу и Гаврану на надморској висини од 250 m. Идући према северозападу пробијена је долинама које воде ка Чемеришту. Чемериште представља преседлину између Таре и Црне стене, од које се на запад наставља Црни врх, развође између Кањонске реке и Дервенте (Мирковић С., 2002.).

Слика 1: *Поглед са локалитета Митровац (на Тари) на Дрину,*
Извор: Братић М., 2007.

У рељефу планине Таре уочене су две површи. Виша на 1.280 m надморске висине и нижа око Калуђерске Баре на око 1.000 m надморске висине.

Виша површ састављена је од тријаских кречњака. Врх јој се налази на Забрници и троугластог је облика. Заузима простор између Зборишта и Сумбулић брда. Нагнута је у правцу југ-север. Ова, претежно кречњачка површ је ерозивног порекла и рашчлањена је сувим долинама, увалама и депресијама. У јужном делу се јављају понорнице. Лако је приступачна и погодна је за развој различитих врста туризма.

Површ Калуђерске баре рашчлањена је изворишним крацима Раче и Солотушке реке. Њихове долине су дубоке, стрмих страна и уског дна. Између страна су греде равних темена, које представљају остатке површи. Ово показује да је флувијални процес у првом стадијуму, па је и сама површ релативно млада. Она је изграђена флувио-денудационим процесом за време ерозивне фазе која је претходила садашњој (Зеремски М., 1954).

Поред Раче и Солотушке реке посебно доминира долина реке Дрине. Због своје асиметричности и лактастог скретања Дрина је посебно значајна и интересантна. Између Дервенског и Гаочићког проширења налази се клисурасти део са пет тераса

које пружају повољне услове за изградњу туристичко-угоститељских објеката и чине атрактивне видиковце. На појединим терасама, осим пољоривредних површина, лоцирани су делови сеоских насеља Перућца и Басеровине, као и делови Бајине Баште.

На Тари има и подземних крашких облика, али су они мале дубине, односно дужине. Најдубља јама је Мекотама дубине 25 m. Пећине се јављају на кречњачким странама долина и дуге су највише 20 m (Перућачка, Совиљачка, Горња, Безимена, Милинкова пећина и друге). Поред подземних треба поменути и површинске крашке облике од којих су највеће увале. Највеће увале су Добро поље, Љуто поље и Богдановац и мање Васића понор, Забој и Секулић вода. Све увале планине Таре немају чисто крашки облик рељефа. Разлог томе су понорнице које се јављају радом флувијалне ерозије. Посебно су интересантне долине Булибановачке и Митровачке понорнице.

Овакав морфолошки склоп који нам пружа планина Тара представља једну од већих природних вредности које могу да привуку туристичку пажњу и оплемене долазак туриста пејзажима, врелима, увалама, пећинама и другим рељефним облицима које нам пружа ова планина.

За развој планинског, зимско спортско-рекреативног туризма значајну улогу имају хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа, експозиција и нагиб страна. Нагиби терена су посебно значајни код изградње ски-стаза, трасирања стаза за пешачење, стаза за бициклизам, као и за и друге спортове.

Нагиби страна до 3° погодни су за рекреативну активност и изградњу одговарајућих објеката туристичке инфраструктуре. Нагиб терена у распону од 3° до 15° одговара стазама за пешачење, а у току зиме скијању за почетнике и санкању. Мање приступачни нагиби од 15° до 35°, погодују алпском скијању. Већи нагиби од ових погодују једино спортско-алпинистичком облику рекреације (Мирковић С., 2002).

Изградња ски-стазе подразумева детаљну анализу основних морфометријских својстава рељефа. Од рељефних услова, експозиције страна и трајања снежног покривача, зависи и квалитет скијашких стаза. Наиме „постоје стазе које се праве за *скијаше почетнике* и оне се углавном налазе под мањим успонима и денивелација је од 100-200 m надморске висине. У укупном броју смучара њихово учешће се креће од 70 до 80%. Нагиб је од 10 до 15%, стазе за *средње скијаше*, оне су на мало већем нагибу

од 20 до 25%, денивелација је од 300-600 m надморске висине, па чак и до 800 m надморске висине. На овим стазама се могу наћи и неколико јачих прелаза, али у односу на падину не доминирају и стазе за добре смучаре где би нагиб терена износио 30 до 40%, денивелација 800-1.500 m надморске висине, па и до 2.000 m надморске висине. Дуж ових стаза се могу наћи нагиби, чак до 70%“ (Динић Ј., 1992).

Рељеф ове планине омогућава развој различитих облика туризма. Истиче се својом сложености, надморском висином као и нагибима страна од 3° до 35° што омогућава разноврсну туристичку понуду. Планина Тара спада у планине које погодују развоју спортско-рекреативног, излетничког, екскурзионог, екотуризма, научног, манифестационог и других облика туризма. Премда има погодне терене за скијашке активности, посебно на северним експозицијама, заштићене шумске састојине не омогућавај изградњу ски-стаза и пратеће инфра и супраструктуре.

4.1.1.2 Валоризација рељефа Златибора

Рељеф Златибора одређен је геолошким и геоморфолошким карактеристикама Златиборског масива. Његов највећи део подручја има изглед заталасане висоравни, која лежи на просечној висини од око 1.000 m надморске висине. Највиши врх је Торник (1.496 m). Већи врхови се налазе у јужном делу Златибора, тако да се надморска висина смањује идући ка северу.

У морфолошком погледу ова планина је састављена од три веће целине, које се у виду појаса пружају правцем северозапад–југоисток. То су:

1. *дубоки дисецирани, клисурасти део* на југозападу, такозвани Чавловачко – семегњевски део са клисурама река Црни Рзав и Рибница дубоких и до 300 m.
2. *нижи део разломљене површи* на истоку, такозвана источна целина и
3. *благо таласаста висораван између њих*, такозвани типични Златибор (Ршумовић Р., и остали, 1991)

У геолошком погледу ове три морфолошке целине се веома разликују.

Златибор је тектонски издигнут и набран дуж маркантне раседне линије на југу. Највећим делом састављен је од зелених серпентина и представља највећи серпентински масив у Србији (Ршумовић Р., и остали, 1991). Савском орогенезом

Златибор је захваћен тектонским набирањем, издизањем и стварањем антиклинала и дугих синклинала. Издизањем периодотитске масе централног дела до 400 m надморске висине, створена је висораван. Процес издизања је у средишњем делу био интензивнији, од процеса набирања, и као крајњи резултат створена је Златиборска површ (Мојсиловић С. и остали, 1978.). Развој савременог рељефа отпочиње активацијом неотектонских покрета који су условили велику промену режима егзогених геоморфолошких процеса.

*Слика 2: Стаза Торник на Златибору,
Извор: Братић М., 2007.*

Повлачењем Панонског мора снижена је ерозивна база и интензивирани флувијални процеси на простору Мачкатске површи. Флувијални процеси довели су до усецања речних токова у брдско-планинском рељефу. Усецањем речних токова одвијали су се делувијални, пролувијални или колувијални процеси. Интензитет ових процеса зависио је од нагиба падина и стања вегетационог покривача, фактора који могу да убрзају или успоре ерозивне процесе. Флувијални облици рељефа везују се за неотектонске покрете и карактеристични су за горњи ток Црног Рзава, Љубишницу и Катушницу (Димитријевић М., 1996).

У периферним и источним деловима масива налазе се и кречњаци, у облику плоча различите дебљине и простирања. На овом простору су бројне крашке појаве: пећине, јаме, кањони, извори, врела, понори, вртаче, и тако даље. Укупно су истражена 142 спелеолошка објекта од којих је 98 пећина и 44 јаме (Ршумовић Р., 1991). Од

пећина је посебно значајна Стопића пећина, која је делимично сређена за посете туриста. Поред ње треба напоменути и Раковичку пећину, као и пећину Мумлава са истоименим понорницама. Велику туристичку и природну вредност овог краја представља и водопад у селу Гостиље, као и кањон Увца који је смештен између планина Златибор и Златар.

Виши делови Златибора су умерено стрмих уравњених и купасто заобљених врхова који пружају идеална места за видиковце. На њима се мозаично смеђују пашњаци, листопадне и четинарске шуме, употпуњене сталним изворима, потоцима и речицама. Све ово употпуњује и даје посебан значај Златибору, а посебно визура и теренска проходност чине га пределом јединствене пејзажне моћи.

У односу на друге планинске центре Србије, Златибор има малу хоризонталну и вертикалну расчлањеност рељефа и планинске врхове релативно малих надморских висина. Све ове вредности нам показују да планина Златибор нема великих могућности за развој ски-стаза и жичара, као и развој спортско–рекреативног туризма, али пружа могућности за развој других видова туризма, које смо навели у првом делу.

Слика 3: Пејзаж планине Златар

Извор: Братић М., 2007. година

Златар – је планина која се наставља на планински масив Златибора. Дуга је 22 km, а широка 10–12 km. Има Динарски правац пружања. Она представља кречњачки

плато између Бистрице на северу и Милешевске реке на југу, Увца на истоку и Лима на западу. Највиши врх је Голо брдо са 1.627 m надморске висине.

4.1.1.3 Валоризација рељефа Маљена са Дивчибарама

Планина Маљен са Дивчибарама представља брдско-планински терен који припада групи Ваљевских планина. Налази се јужно од Ваљева. Пружа се правцем запад - исток и издужени гребен пружа се на дужини од 25 km.

У геоморфолошком и орографском погледу ово је планина средњих висина између 900 и 1.100 m надморске висине. Северна страна планинског простора Маљен ограничена је низом одсека и стрмих страна. Изнад одсека су степеничasto поређане шире заравни од 700-1.100 m надморске висине које иду до темена Ваљевских планина.

Слика 4: Ски-стаза на Дивчибарама;

Извор: Братић М., децембар 2012.

Виши планински делови Маљена због својих орографских карактеристика имају специфична микроклиматска обележја. Виши делови планина су под пашњацима и ливадама, а местимично и четинарским шумама. Релјеф омогућава развој различитих облика планиског туризма, а на појединим потезима планинских била и развој зимског туризма.

4.1.1.4 Валоризација рељефа Голије

Ужи појас планинског подручја Голије обухвата централно планинско било, дужине 33km. Она је проглашена Парком природе одлуком Владе Републике Србије и обухвата површину од 75.000 ha. Већи део овог подручја је проглашен 2001. године резерватом биосфере Голија. Припада Старовлашко-рашкој висији. Окружена је планинама Чемерник, Радочело, Јавор, Златар, Јадовник и висорави Пештер. Простире се долином Студенице до манастира Студеница на северу, Ибра на истоку, Рашке, Људске реке и реке Вапе на југу и Моравице и Ношнице на западу. Висинска зона Голије, преко 90% налази се на надморској висини преко 500 m. Највиши врх је Јанков камен (1.834 m надморске висине).

Слика 5: Поглед на планину Голију;

Извор: Васиљевић М., мај 2012.

У морфоструктурном погледу планински простор Голије чине високи планински врхови, хорстови, високе структурне површи, гребени и други облици. Основу морфоструктурног облика чини лучна мрежа планинских гребена, међу којима су усечене дубоке клисурасте речне долине, изворишних кракова Моравице, Студенице и леве притоке Ибра. Поред Јанковог камена, са главног гребена Голије издиже се већи број планинских врхова: Црни врх (1.795 m), Чардак (1.688 m), Кулина (1.642 m), Јадовита (1.560 m) и други.

4.1.1.5 Валоризација рељефа Копаоника

Копаоник је планина која је некада припадала Родопској групи. Међутим према новијим истраживањима и схватањима научника дошло се до закључка да гранитски масив Копаоника није образован у току карбона, већ да је терцијарне старости. Из тог разлога граница између Динарида и Родопа је померена источно од Копаоника. Највиши врх овог масива је Панчићев врх, који се налази на 2.017 m надморске висине. У морфолошком погледу је јасно дефинисана са три стране. На северу је долина Западне Мораве, на западу је долина и клисура Ибра, а јужно је депресија Косовог поља.

Средишњи део ове планине налази се на надморској висини од 1.700 m и добио је назив *Равни Копаоник*, који представља пространу заталасану површ. „Главна било планине пружа се меридијански и одређен је пружањем гранитског језгра, око кога налаже серпентин“ (Марковић Ђ., Павловић М., 1995). Дужина Копаоника износи 75 km, а у средњем делу је широк 40 km. Језгро великог масива испуњено је интрузивном масом тоналитског гранита, који је од серпентинске масе одвојен зоном шкриљаца. Поред тога у састав масива улазе андензит и дацит са најважнијим рудама Копаоника, као и кречњаци и пешчари.

Копаоник је рашчлањен долинама између чијих врхова се налазе превоји, док се на планинским странама јављају површи. Долина Гобелске реке је јако интересантна. Њен горњи део има праволинијско пружање, које је предиспонирано копаоничким раседима. У доњем делу, на краћем сектору долина има стрм попречни профил. То је последица усецања у беличасто-сиве кречњаке. Кречњаци се могу видети и око Гобелје и на јужним падинама Сребрнца. Они избијају на површину земље, образујући стрме литице и камените стране. Долина Гобелске реке у горњим деловима веома се дубоко усеца и тешко је проходна. „Испод Гобелје и десно од Гобелске реке могу се видети слојеви шкриљаца правца југоисток-северозапад, са падом према североистоку. Ово је један од делова где се могу наћи докази да Копаоник припада Динаридима, млађе зоне набраних планина. Нешто источније, десно од Циганске реке и одатле све до Јарме и Јелице, налази се на слојеве кречњака, слабо везане пешчаре и шкриљце који су местимично изгужвани, што сведочи не само о набраној структури, већ и о врло живој тектонској активности“ (Васовић М., 1988).

*Слика 6: Панчићев врх на Копаонику,
Извор: Братић М., јануар 2011.*

„Највиши делови Копаоника улазе у савремени високопланински периглацијални висински појас, изнад горње шумске границе. На јужној падини Панчићевог врха (2.017 m надморске висине), констатовано је више појава кретања дробине различитих површина, гранулације и односа појављивања у рељефу. Ове појаве на Копаонику имају одлике криокластичне дробине захваћене кретањем под утицајем комплекса колувијалног и периглацијалних процеса, по чему одговарају периглацијалним појавама. С обзиром на то да је током вишегодишњих осматрања констатовано активно кретање дробина, ова појава је у домену савремених периглацијалних процеса. Поред ових појава на источној падини Панчићевог врха констатовани су и појединачни клизећи блокови, а према Небеској столици и серија криоапланационих заравни. Све ове периглацијалне појаве и облици су у висинској зони 1.750 m-2000 m надморске висине на планинској падини изнад секундарне горње шумске границе, у екотону шумо-тундре, са планинском црницом обраслом травном вегетацијом и ниском полеглом клеком“ (Нешић Д., и сарадници, 2009).

Силазећи са Сувог рудишта у долину Дубоке реке наилази се на широко амфитеатрално удубљење Крчмар. На његовом десном крају се налази пречага, која је

состављена од растреситог материјала. Он представља извориште Дубоке реке и обухвата североисточну падину Сувог рудишта (Васовић М., 1988).

Према многим научницима и истраживачима можемо да закључимо да се на простору Копаоника глацијација може видети кроз низ циркова који се налазе на њеним источним падинама. „Највећи Копаонички цирк усечен је на источној страни Гобеље и пречник му је 400 m надморске висине“ (Гавриловић Д., 1982). На југозападној страни Гобеље уместо долина, налазе се плитке, а честе улоке, настале радом снежнице. „То су снежничке улоке у којима се током више месеци одржавају дебели снежни сметови. Током топлијих месеци отопи се снежни покривач на читавој југозападној страни Гобеље, а заостаје само у у најнижим и преиздубљеним деловима земљишта. Из недеље у недељу се све више отапа и то по удубљењима. Та вода отопљеног снега се задржава у улокама које су са свих страна затворене. Та вода понире, еродирајући стеновиту подлогу. Из године у годину овим процесима се све више удубљују улоке и постају микрооблици у високопланинском простору Гобеље“ (Васовић М., 1988).

У односу на глацијалне облике рељефа на Копаонику карактеристичну морфолошку црту рељефа дају многе долине, које са једне стране повећавају проходност планине, а са друге стране утичу на увећање њене туристичке привлачности. Оне настају флувијалним процесима. Представљене су терасама и површима, које простор чине занимљивијим и интересантнијим. „Серије тераса почињу на висини од 240 m-256 m надморске висине, а завршавају се на висини од 1.650 m-1.800 m надморске висине“ (Милијић Ч., 1977.).

Речне долине су посебно значајне за Равни Копаоник који се одликује пејзажном декорацијом и угодним планинским амбијентом. Речне долине у делу Равног Копаоника су плитко усечене, док су на његовим ивицама веома дубоки усеци. (Васовић М., 1988). Када је у питању рељеф Равни Копаоник саобраћајно је лако приступачан, али снежни наноси доводе до прекида саобраћаја током зимске сезоне. На основу рељефних услова које поседује Копаоник се може оценити као планина погодна за развој туризма и спада у категорију самосталних туристичких вредности, на основу чега отвара погодности за више различитих врста туризма: летњи и зимски спортско-рекреативни, излетнички, здравствени, ловни, сеоски.

Слика 7: Суво Рудиште на Копаонику,

Извор: Братић М., мај 2010.

Посебно треба истаћи, Суво Рудиште, са кога се пружају предивни погледи на пејзаже које чине бујни планински пашњаци местимично прошарани голетима. На Равном Копаонику посебно су значајни потоци и речни токови са специфичним долинама и долињским странама. У својим горњим деловима оне су плитко усечене, док су у средњим и доњим деловима преобраћене у изразите клисуре. Ту се посебно истиче Самоковска река.

Због својих климатских и морфолошких карактеристика, Копаоник је предодређен да буде зимски спортско-туристички центар Србије. Копаоник се налази у мотивски веома богатом окружењу. То му пружа могућност комбиновања различитог садржаја и стварања комплементарне туристичке понуде.

4.1.1.6 Валоризација рељефа Старе планина

Стара планина припада групи планина Источне Србије. Део је великог Карпатско–балканског планинског лука. Пружа се правцем северозапад–југоисток на дужини од 120 km. Стара планина представља најдужи планински венац у Србији, која већим делом чини границу са Бугарском. Њен највиши врх је Миџор (2.169 m). Поред Миџора на Старој планини постоји још шест врхова који се налазе на висини изнад 1.900 m. У саставу планине налази се парк природе на површини од 142.000 ha. Простире се од врха Црна глава (844 m) на северу, до уласка реке Височице на нашу територију из Бугарске на југу.

Главне одлике рељефа на простору Старе планине су морфолошка целовитост главног дела планинског венца, висока вертикална рашчлањеност рељефа, нагиб

терена. Рељеф на Старој планини је углавном тектонског порекла, настао у процесу раседања и навлачења геолошко-стенских комплекса. Тектонски рељеф је кроз геолошко време прошао и обликовао се интензивним ерозивним процесима. Од тектонског преко абразионог, флувијалног до крашког. Сматра се да на подручју Старе планине има и глацијалних облика рељефа, али је у недовољној мери проучен.

Морфолошку одредницу овог простора чини маркантни гребен, чија се висина повећава идући од севера према југу до Миџора (2.169 m надморске висине). У висинској зони од 1.900 m надморске висине до 2.000 m надморске висине је шест врхова од којих треба споменути: Сребрна глава, Копрен, Три чуке, Вражја глава, Голема глава и Големи камен. Осим преседлина између тих врхова, главни гребен је на неколико места изразито снижен и пробијен планинским превојима од којих се посебно истичу Свети Никола и Кадибогаз. Од главног гребена издвајају се бочни огранци који су у облику истакнутих развођа, са ширим и блаже нагнутим теменима, уоквирују изворишне басене десних притока Височице и Тимока, посебно Црновршке реке (гребен Прилепски врх, Жаркова чука, Бабин зуб), Топлодолске реке (Белан, Мрамор, Браткова страна) и Дојкиначке реке (Копрен, Стражна чука, Понор). Ова област се одликује јаком дисецираношћу рељефа.

Слика 8: Врх Бабин зуб на Старој планини;

Извор: Милосављевић Б., 2013.

Укупна висинска разлика између највише и најниже долинске тачке је преко 2.000 m надморске висине. Из овога закључујемо да се рељеф простора Старе планине одликује стрмим нагибима и стеновитим литицама на одсецима планинских страна, или усецима речних долина (Бабин зуб, клисура Владикина плоча, клисура Темске, клисура Росомачке реке, Росомачки врх, одсек Копрена, кречњачки ескарпмани Видлича) и израженом варијабилношћу и разноврсношћу експозиција. Речна корита су са стрмим уздужним профилима, преломима и стеновитим каскадама и изразитим меандарским кривинама. На кречњачким теренима присутни су облици крашког и флувијалног рељефа. То су увале, вртаче, понорске долине, пећине и остали облици настали овим процесима (Спасић Н., и остали, 2007).

*Слика 9: Дивљи коњи на Миџору;
Извор: Милосављевић Б., мај 2013.*

Западна страна (књажевачка страна) карактеристична је по вертикалним одсецима стена, остењацима, од којих је један посебан по свом облику и издиже се као стари зуб. Висина зуба је 200 m. Јужна страна се благо спушта према селима Топли до и Заскоци која се налази на Пиротској страни (Братић М., 2011).

Други битан показатељ рашчлањености рељефа је нагиб топографске површине где доминирају нагиби 41% до 60%. Нагиби ових вредности су најприсутнији код долинских страна и изворишта водених токова. Мањи нагиби од 10% до 20%

карактеристични су за дна речних долина и тераса. Учешће нагиба се на појединим деловима са повећањем надморске висине смањује (Бабин зуб и Јабучко равниште).

Трећи показатељ је различита експозиција топографске површине. На подручја Бабиног зуба и Јабучког равништа доминантне су јужне и западне експозиције. Нагиб и експозиција страна утичу на будући размештај објеката инфра и супраструктуре, посебно на изградњу скијашких стаза.

Поред Бабиног зуба, на простору Старе планине треба издвојити масив Старе планине са Миџором и Видличем (Видановић Г., 1955).

Планински венац **Видлич** се пружа у правцу северозапад – југоисток. Он раздваја Пиротску котлину и ерозивни басен Висока (Братић М., 2011). На северу, стрмим, донекле вертикалним одсеком, Видлич се спушта у Горњевисочку котлину. Она га одваја од главног гребена Старе планине у виду рова. На југу, преко благо заталасане карстне заравни Тепоша нагло се спушта у Пиротску и Димитровградску котлину.

Од посебно вредних геоморфолошких локалитета, са изузетним естетским и туристичким вредностима, треба издвојити:

- укљештене меандре Темштице у клисури дубокој 160–260 m надморске висине са бројним остењацима у црвеним пешчарима,
- клисуру Владикина плоча реке Височице између села Рсовци и Паклештица са истоименом пећином,
- крашке увале Вртибог и Понор, својеврсне феномене крашког рељефа са сложеним односима крашке морфологије и површинске и подземне циркулације воде у красу (Стојадиновић Б., 1999) .

Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа и морфометријске карактеристике чине да Стара планина има значајну туристичку вредност и потенцијале за развој различитих облика туризма. Значи, главне одлике планине су морфолошка целовитост главног планинског венца, знатна рашчлањеност рељефа и различити нагиби и експозиције, што рељеф овог простора чини погоднијим за зимске спортове.

4.1.1.7 Валоризација рељефа Бесне кобиле

Планина Бесна кобила је део родопске планинске масе. Издужена је у упоредничком правцу и повезује Власинску површ са Родопидима источне Македоније. Претежно је састављена од старих палеозојских еруптивних стена (гранита и кристаластих шкриљаца), а по ободу има и стена мезозојске старости (Цвијић Ј., 1987). Бесна кобила је највиша планина субрегије Власина и Крајиште (1.923 m надморске висине). Иако се надовезује на Власинску површ, у геоморфолошком погледу доста се разликује од северних висоравни (Варденика, Чемерника и Власинске површи). Карактерише је већа рашчлањеност рељефа, као и стрмији терени. Стручњаци за планински туризам, сагласни су у оцени да се на Бесној кобили налазе изузетни скијашки терени, али још увек у недовољној мери искоришћени. Дуге и стрме, уравњене планинске стране и велика денивелација потенцијалних скијашких терена пружају могућност за изградњу ски-стадиона, односно мрежу ски-стаза међусобно повезаних и врхунског квалитета, за све облике скијања.

4.1.2 Климатске вредности

Клима представља вишегодишњи режим времена на одређеној територији. Она је под јаким утицајем физичко-географских услова животне средине (Станковић С., 2005). На климатске елементе утичу многобројни климатски фактори који се јављају модификаторима климе. Као значајни модификатори климе на планинама, поред општих као што је географска ширина и дужина, циркулација ваздушних маса, утиче и надморска висина, експозиција, вегетација и антропогена активност.

Са здравственог аспекта климатски услови представљају један од најважнијих фактора спољне средине. Климатски услови, заједно са другим факторима или компонентама окружујуће средине, чине основу у којој човек живи и ради. Зато је, од најранијих времена човек настојао да проучи утицај климатских елемената и искористи њихово благотворно дејство за опоравак организма, повећање животног тонуса и радне способности, као и за лечење разноврсних болести. Анализом климатских елемената могуће је утврдити погодност климе за развој појединих облика туризма (Маћејка М., 2003).

Од климатских елемената битних за оцену повољности климе за развој туризма треба поменути термичке одлике, сунчеву радијацију, влажност, падавине, ветар и друго.

Влажност ваздуха представља значајан биоклиматски елемент који заједно са температуром указује на карактеристике поднебља, јер она уз помоћ температуре ваздуха може да покаже особине неког атмосферског стања, што може позитивно деловати на развој здравственог и спортско-рекреативног туризма.

Клима може да представља фактор туристичких кретања и у планинском туризму је један од најважнијих мотива посете (Јовичић Ж., 2002). У зависности од надморске висине, на нашим планинама, могу се дефинисати три варијанте планинске климе: ниске планине до 1.000 m надморске висине, имају седативно-рекреативни климат; планине до висине од 1.800 m надморске висине имају стимулативно-рекреативни климат (Златибор, Тара, Дивчибаре и друге) и планине преко 1.800 m надморске висине имају стимулативни климат и погодују развоју зимских спортова (Стара планина, Копаоник).

Климатске карактеристике планинског простора Србије, сагледаћемо на основу података Хидрометеоролошког завода Србије. Анализа климатских елемената је отежана услед оскудне базе података и непостојања вишегодишњег мерења на појединим метеоролошким станицама. Осим тога, на планинама има само осам метеоролошких станица изнад 1.000 m надморске висине .

Климатске елементе Србије, сагледаћемо кроз планински простор Западне, Југозападне, Источне и Јужне Србије, као и Копаоничке групе планина.

4.1.2.1 Климатске одлике планина Западне и Југозападне Србије

Клима Западне и Југозападне Србије је умерено-континентална. Зиме су умерено хладне, лета умерено топла, док су прелазна годишња доба дуга и блага. На климу овог простора утиче планински рељеф, испресецан речним долинама, нагнутих према северу и истоку. Планински простор на висини до 1.000 m има варијанте умерено континенталне климе, а на већим висинама субалпску климу са прохладним летима и оштрим зимама. У зимским периодима, услед температурне инверзије, температура ваздуха у котлинама може бити нижа него на брдскопланинском ободу.

Цео простор Западне и Југозападне Србије је под утицајима ваздушних струјања са запада, због чега има већу количину падавина него Источна Србија. Због близине мора Западна Србија би могла да има нешто блажу климу, али њени планински венци је одвајају, на северу од панонско-степских, а на југу од Средоземних утицаја. Маритимна клима, преко топлих јужних ветрова утиче на нагло топљење снега у пролеће. Клима овог краја представља сложен продукт суперпозиције и интеракције многобројних фактора попут географске ширине, дужине, надморске висине, покривености вегетације и друго.

Климатске одлике Златибора анализиране су на основу података метеоролошке станице првог реда која се налази на 1030 m надморске висине. Захваљујући географском положају и рељефним одликама ова планина се налази на правцу ваздушних струјања и има специфичну климу.

Температура ваздуха, јавља се као један од најважнијих климатских елемената. За развој туризма је од великог значаја, посебно за дефинисање дужег трајања летње и зимске туристичке сезоне (Станковић С., 1995). Температура ваздуха представља једну од битних чиниоца развоја летње и зимске сезоне. Она припада благотворном, стимулативном и седативном климатском елементу, па као таква може утицати на развој појединих облика туризма

Температура ваздуха планинског простора Југозападне и Западне Србије детерминисана је продорима хладних и топлих ваздушних маса. Период са средњим дневним температурама преко 15°C, који се сматра летњом туристичком сезоном, износи 82 дана годишње на Златибору, 78 у Пожеги и 41 у Сјеници (у периоду од 15. маја до 30. септембра). На овој територији мразни дани се јављају од новембра до марта са максимумом у јануару, а мали је број дана са просечном температуром испод – 10°C. Код нижих планинских предела (800 – 1.000 m), овај период траје два до три месеца.

За утврђивање вредности температуре ваздуха на планини Тари, коришћени су метеоролошки подацима са станице Митровац (1.080 m надморске висине), која је поред Калуђерских Бара једина метеоролошка станица која има континуирано мерење климатских елемената. Поред станице Митровац, коришћени су и подаци са станица Турудићи (800 m) и Котроман (500 m).

Табела 13: Средња месечна и годишња температура у Митровцу (1.080 m), Турудићи (800 m) и Котроман (500 m) у °C

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Митровац	-5,2	-3,2	-0,4	4,0	9,1	12,6	14	13,7	10,5	6,1	2,2	-2,4	5,0
Турудићи	-3,6	-2,4	3,6	8,1	12,8	16,3	18,7	17,7	13,7	9,0	4,3	-2,2	8,1
Котроман	-1,8	-0,6	6,4	10,5	15,1	18,2	21,5	20,3	15,5	11,0	5,9	-0,4	10,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњак I, 1949-1970, Београд,

Најтоплији месец на свим станицама је јул. Пролеће је хладније од јесени, а средња годишња температура ваздуха на Митровцу износи 5°C, док на Турудићу износи 8,1°C, а на Котроману која је на најнижој надморској висини 10,2°C. Лета су кратка са просечном температуром од 18 - 20°C. Богатство шумског покривача на Тари омогућава свежину климата, јер оне представљају основни регулатор температурних односа, а нарочито у вегетационом периоду.

Негативна температура ваздуха на планини Тари забележена је у четири месеца. Јануару, фебруару, марту и децембру на метеоролошкој станици Митровац, док је у нижим деловима на станицама Турудићи и Котроман негативна температура забележена у јануару, фебруару и децембру. Током зиме се јављају ниске температуре, које погодују развоју зимског спортско-рекреативног туризма. Посебно су изражене у вишим деловима Таре. То се јасно види у табели број 2, где са повећањем надморске висине температура опада. Тако средња месечна температура у јануару на станици Турудићи износи -3,6°C, док на станици Митровац износи -5,2°C. Оне омогућавају дуже задржавање снежног покривача.

Према Атласу климе СФРЈ може се запазити да су на Тари ниже температуре ваздуха на северним и источним а више на западним и јужним експозицијама. Експозиција страна може имати утицаја на локацију скијашких стаза и смештајних објеката.

Средње дневне, месечне и годишње температуре за период 1981-2011. године на планини Златибор су доста високе. Одликује се високом средњом годишњом температуром ваздуха (7,8°C). Негативне температуре, се јављају у децембру, јануару и фебруару. Најхладнији месец је јануар (-2,2°C), а најтоплији август (17,5°C).

Табела 14: Средња месечна и годишња температура ваздуха на Златибору

Периоди	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год
1981 - 2011	-2,25	-1,54	2,76	7,27	12,28	15,48	17,51	17,55	13,25	8,71	3,38	-1,12	7,80

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1981-2011, Београд

Пролеће, јесен и лето имају пријатну температуру ваздуха, док се зима јавља са негативном температуром $-1,6^{\circ}\text{C}$. Судаћи према средњој температури зиме постоје повољни услови за зимску рекреативно-спортску активност. Из тог разлога температура Златибора припада прелазном температурном типу, јер се под маритимном климом сматрају амплитуде до 15°C , од $15-20^{\circ}\text{C}$ су прелазне, а преко 20°C су карактеристичне за континентално поднебље (Лазаревић М., 1967).

Табела 15: Просечне сезонске температуре ваздуха на Златибору

Период	Пролеће	Лето	Јесен	Зима
1981-2011.	7,4	16,8	8,4	-1,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Статистички годишњаци, 1981 - 2011, Београд.

На основу табеле 15 и 16, можемо видети да негативна минимална температура траје пет месеци, јануар, фебруар, март, новембар и децембар, док је најтоплији месец јул са температуром од $12,4^{\circ}\text{C}$. Јесен је топлија од пролећа, па се на основу тога може закључити да су зиме на Златибору умерено оштре, а лета умерено топла. Ако погледамо по месецима запазићемо да је септембар топлији од маја за око 2°C , а октобар од априла за $1,7^{\circ}\text{C}$.

Табела 16. Средња месечна минимална температура ваздуха на Златибору

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Просек 1981-2011.	-4,8	-4,9	-1,3	3,1	7,8	10,7	12,4	12,1	9,7	4,9	0,1	-4,0	3,7

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1981 - 2011, Београд

Најнижа средња максимална температура у посматраном периоду забележена је у јануару $1,9^{\circ}\text{C}$, а највиша у августу $23,1^{\circ}\text{C}$. Годишња максимална температура на Златибору износи $12,6^{\circ}\text{C}$.

Табела 17: Средња месечна и годишња максимална температура на Златибору

Година	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Прос. 1981-2011.	1,9	3,0	7,4	12,2	17,4	20,6	22,8	23,1	18,6	13,7	7,7	2,7	12,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1981-2011, Београд

Простор Дивчибара карактерише вертикална рашчлањеност рељефа која условљава висинску зоналност климата. Умерено континентална клима модификована је надморском висином и положајем планине. Највиши делови на Дивчибарама имају елементе субпланинске климе.

Табела 18: Средња месечна и годишња температура ваздуха на Дивчибарама

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	God
Ваљево	-0,4	2,2	6,3	11,1	16,0	19,1	20,8	20,2	16,5	11,2	6,1	1,5	10,9
Горњи Милановац	-1,6	0,9	4,8	9,7	14,3	17,2	18,8	18,4	14,9	9,7	4,8	0,4	9,3
Чачак	-0,9	1,7	5,8	10,4	15,6	18,7	20,3	19,8	16,2	10,9	5,3	0,8	10,4
Дивчибаре	-4,6	-1,8	2,3	7,1	12,0	15,1	16,8	16,2	12,5	7,2	2,1	-2,5	6,9

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1961-1990, Београд

Северозападни део Дивчибара у општини Ваљево, има умерено-континенталну климу која је модификована елементима субхумидне и микротермелне климе. Клима у источним деловима Дивчибара, у општинама Горњи Милановац и Чачак, је умерено-континентална са примесима планинске климе. Према табели 18, видимо да је на свим метеоролошким станицама најнижа средња месечна температура у периоду од 1961-1990. године била у јануару. Најнижа средња месечна температура је на Дивчибарама (-4,6°C), затим у Горњем Милановцу (-1,6°C), Чачку (-0,9°C) и Ваљево (-0,4°C). На свим мерним станицама, једино Дивчибаре има негативно кретање температуре и у фебруару (-1,8°C). Највиша годишња температура ваздуха је измерена у општини Ваљево 10,9°C, док је најмања годишња температура измерена на Дивчибарама 6,9°C.

Средње зимске температуре, на Дивчибарама су испод 0°C. Најхладнији месец је јануар, а потом децембар и фебруар. Најтоплији месец је јул (16,8°C). Разлика између најхладнијег и најтоплијег месеца износи 21,4°C. На основу ове годишње амплитуде Дивчибаре би припадале прелазном температурном типу, јер се сматра да су амплитуде преко 20°C карактеристичне за континентално поднебље.

На простору Голије се разликују три климатска појаса. Први обухвата речне долине и ободне делове до 700 m, који због суседних планина карактерише модификована умерено-континентална клима. Прелазну климу која обухвата простор од 700 до 1.300 m карактеришу дуге и оштре зиме и свежа лета. Надморске висине преко 1.300 m, карактеришу оштре зиме и кратка прохладна лета. На овакве климатске карактеристике у многоме утиче специфичан положај динарских високопланинских венаца, који спречавају продор топлих ваздушних маса са Средоземног мора, па је подручје Голије и околине изложено претежно северним и северозападним поларним ваздушним масама, који доспевају из средње и североисточне Европе и Сибира.

Табела 19: Средња месечна и годишња температура ваздуха на Голији

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Г.
Беле воде - Голија	-3,8	-3,4	-0,6	4,1	9,3	11,8	13,4	13,6	10,5	6,5	1,9	-2,1	5,0
Ивањица	-1,1	1,0	5,0	9,7	14,4	17,7	19,4	19,1	15,0	10,2	4,8	0,0	9,6
Нови Пазар	-1,2	1,1	5,2	9,7	14,4	17,7	19,4	19,1	15,0	10,2	4,8	0,0	9,6
Сјеница	-4,0	-2,5	1,3	6,1	11,1	14,3	10,0	15,8	11,7	7,6	2,6	-2,2	6,5

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази, 1961-2008, Београд

Према приказаној табели уочава се, правилни годишњи ток температуре ваздуха, са минимумом у јануару и максимумом у јулу. Изузетак су Беле воде, где су максималне годишње температуре у августу. Ово није необично, с обзиром на то да је у питању планински терен (Радовановић М., 1995). Амплитуда годишњег колебања температуре се релативно мало мења. Већа годишња амплитуда јавља се у нижим теренима као последица јачег летњег загревања низија у односу на планине, као и последица зимских разлика температуре.

Највећа количина падавина у планинском простору Западне и Југозападне Србије се излучи у мају и јуну у Пожеги и Сјеници (на Златибору у јулу). Кише падају током целе године. Град углавном пада у летњим месецима (мај-септембар). Снег пада од октобра до маја, али се дешава да падне и ван овог периода. Снег се просечно задржава 95 дана у години, на Златибору 120 дана, на Тари 150 дана, а на Златару од 80 до 120 дана. Летње падавине се излучују у облику јаких пљускова праћених грмљавином (Гавриловић Љ., 2005).

Највиша количина падавина излучи се у мају, јуну и јулу, а најмање у фебруару, јануару и марту. Разлика између месеци са највишом и најмањом количином падавина није велика. Због тога **Тара** има уједначен годишњи плувиометријски режим.

Табела 20: Средња месечна висина падавина у mm на Тари

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Кремна	82	60	75	89	125	104	92	79	69	75	86	85	989
Митровац	58	64	62	81	131	103	106	79	73	68	86	86	996
Б.Башта	53	55	54	59	91	79	86	69	57	60	63	67	789
Растиште	57	57	60	68	99	86	87	67	57	64	89	90	904
Мокра Гора	47	46	51	55	87	88	84	58	56	47	66	75	772

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази за период 1953–1970, Београд.

Дебљина и дужина трајања снежног покривача одређује трајање скијалишне сезоне и утиче на економске ефекте током зимске туристичке сезоне. На Тари је снег

редовна појава. Дужина трајања снежног покривача повећава се са порастом надморске висине. Снег се годишње најдуже задржава на Митровцу чак 114 дана, на Растишту 71 дан, Кремни 50, Мокрој гори 49 дана, Бајиној Башти 28 дана. Дебљина снежног покривача на Митровцу достиже 74 cm, док на суседним Дивчибара 60 cm.

Табела 21: Висина снежног покривача на планини Тари

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Тара	39,6	44,6	34,9	4,1	0,1	*	*	*	*	0,2	4,1	19,1	13,8

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци,
1965-1984. године, Београд

На планини Тари се највише снежних падавина излучује у фебруару (44,6), затим јануару (39,6), па у марту (34,9). Најмања количина падавина у виду снега се излучује у октобру и новембру. Годишња висина снежног покривача износи 13,8. На основу ових показатеља, можемо да закључимо да је зимска туристичка сезона на планини Тари могућа од децембра до марта и да погодује развоју зимског, спортско-рекреативног туризма.

Највећа количина падавина у периоду од 1980-2011. године (табела 22), на **Златибору**, излучи се у јуну (115 mm), а најмања у јануару и фебруару (68 mm). На Златибору највећи број кишних дана је у летњим месецима, а најмањи у зимским. То овај планински простор чини погодним, јер падавине утичу на биљни свет, па је из тог разлога на Златибору заступљена бујна вегетација. Најмања количина падавина током зимских месеци негативно се одражава на могућност развоја спортско-рекреативних облика туризма на снегу.

Табела 22: Годишњи ток средње количине падавина на Златибору

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	68	68	71	75	99	115	98	71	93	78	88	84	1012

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци 1980-2011. , Београд

Снежни покривач на Златибору анализиран је на основу података из табеле број 23. Највише дана са снегом у првом периоду је у јануару (26,4) и фебруару (22,0), а најмањи у мају (0,7) и октобру (1,7). Дужина трајања снежног покривача погодује развоју планинског и спортско-рекреативног туризма. На годишњем нивоу број дана са снежним покривачем износи 99,7. Највише дана са снежним покривачем у периоду од 1980-2011. године је у фебруару (23,1) и јануару (19,4).

Табела 23: Средњи број дана са снежним покривачем на Златибору

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	19,4	23,1	18,1	6,9	0,5	-	-	-	-	2,5	10,0	15,9	50,0

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци 1980-2011, Београд.

Годишња количина снежних падавина износи 50 дана. Повећане снежне падавине се јављају у јануару (19,4 дана) и фебруару (23,1 дан). Највећа количина снежних падавина карактеристична је за фебруар, док у јуну, јулу, августу и септембру нема уопште падавина. Најзаступљенији видови туризма на њој су: здравствени и спортско-рекреативни.

Количина падавина на Дивчибарама, условљена је надморском висином. На мањим надморским висинама годишња количина падавина је мања, док са порастом надморске висине расте и количина падавина. За изучавање падавина на Дивчибарама узели смо шире подручје, због неадекватног мерења и недостатка већег броја података што се може видети према наредној табели.

Табела 24: Вредности средњих месечних и годишњих количина падавина општина у окружењу планинског простора Дивчибара

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Ваљево	48,9	45,6	55,8	63,5	88,1	108,5	77,0	68,0	59,6	48,8	61,6	59,5	784,8
Г.Милановац	57,6	47,6	53,3	57,6	87,0	97,1	71,6	63,2	57,9	42,8	60,8	62,4	758,4
Коштунићи	59,4	53,0	61,6	63,4	99,2	100,5	85,8	70,0	60,8	49,8	69,5	65,3	837,6
Љиг	53,8	52,2	59,4	63,7	87,6	107,7	76,5	72,3	56,5	48,2	64,9	67,1	810,0
Мионица	57,5	50,8	61,5	65,4	95,2	102,7	78,8	70,5	59,8	48,4	67,3	63,8	824,4
Рајац	53,3	48,7	59,2	72,2	115,8	124,6	90,8	82,8	65,5	55,4	66,6	58,9	891,6
Чачак	52,0	43,5	46,6	56,3	88,2	96,4	74,2	64,1	50,7	49,2	59,9	54,9	735,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1961-1990, Београд

Шире подручје Дивчибара лежи у зони континенталног плувиометријског режима са максималним вредностима падавина почетком вегетационог периода, а минималним током септембра и октобра. Ваљевске планине по количини падавина, спадају у једне од најбогатијих региона у Србији. Највиши врхови преко 1.000 m надморске висине, примају и до 1.000 mm падавина годишње. Из табеле 24, видимо да је већа количина падавина у пролећним него у јесењим месецима. Према истраживањима Балнеоклиматолошког института у Београду Дивчибаре су проглашене за јединствену ваздушну бању у Европи. Према налазима Института за лечење, долази у обзир следеће коришћење чинилаца: ваздушни притисак, чистоћа ваздуха, односно смањење концентрације и броја алергија, ултраљубичасто зрачење и психосоматско дејство средине. Према табели видимо да је највећа годишња количина

падавина у ширем простору Ваљевских планина на Рајцу 891,6 mm, а најмање падавина се излучује у Чачку 735,6 mm. Највећа средња месечна количина падавина у свим испитаним станицама је у месецу јуну. Највише падавина су у јуну излучује на Рајцу 115,8 mm, а најмање у Љигу 87,6 mm.

Табела 25: Средња месечна и годишња количина снежног покривача на Дивчибарама (cm)

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Г
Дивчибаре	92	94	78	23	2	*	*	*	*	7	38	67	68

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Климатолошки годишњаци, 1961-1990, Београд

Из табеле 25, видимо да је годишња висина падавина на Дивчибарама 68 mm. Највећа висина падавина је у фебруару (94 cm), затим у јануару, децембру, марту, па новембру. Снежног покривача на овој планини има и у мају у октобру, мада су вредности доста мање у односу на зимске месеце. Без снежног покривача су јун, јул, август и септембар.

Распоред падавина на Голији је у тесној вези са његовим физичко-географским одликама, атмосферском циркулацијом у току године и локалним факторима. Анализа падавина рађена је на кишним станицама око Голије за период од 1961-1990. године, јер након тога на многим кишомерним станицама нема континуираног мерења падавина.

Табела 26: Вредности средњих месечних и годишњих количина падавина општина у окружењу планинског простора Голије

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Беле воде -Голија	73.9	63.5	69.3	76.1	129.4	131.2	106.3	99.3	111.6	83.0	65.9	67.2	1077.0
Ивањица	59	46	54	65	95	117	82	73	68	54	65	63	841
Нови Пазар	43.9	34.6	36.9	43.9	64.1	73.1	59	54.2	43.1	39.5	61.4	56.7	611.8
Сјеница	48.1	37	37.3	48.7	73	85.2	68.5	67.3	59.9	57.1	71.8	53.1	707

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1961-1990, Београд

Према табели 26, видимо да не постоји континентални режим падавина, који се одликује једним максимумом падавина почетком летњих месеци и минимумом током зимских месеци. Ако сагледамо станице кроз њихов географски положај и поделу према северној и јужној експозицији Голије, констатујемо да северна експозиција у просеку добија око 1.000 mm падавина, а јужна експозиција у просеку око 800 mm падавина годишње. Разлог овакве расподеле падавина је у томе што влажност

ваздушних маса долази из северних праваца. На метеоролошкој станици Беле воде-Голија годишња количина падавина је око 1.077 mm падавина.

Снежни покривач на Голији је редовна појава. Због непостојања метеоролошких станица о дужини трајања снежног покривача и количине снежног покривача на самој планини, ови параметри су сагледани преко оближњих метеоролошких станица.

Табела број 27: Просечан број дана са снежним покривачем на падавинским станицама планинског простора Голије

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Г
Беле воде-Голија	1	10	10	7	2	*	*	*	1	3	6	12	60
Ивањица	9	8	6	2	*	*	*	*	*	*	3	7	35
Нови Пазар	6	6	4	1	*	*	*	*	*	*	3	6	26
Сјеница	2	11	10	5	1	*	*	*	*	2	6	11	57

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1961-2008, Београд

Број дана са снежним падавинама повећава се са порастом надморске висине, од око 30 до 60 дана годишње, а највећи број дана са снежним падавинама бележи се у јануару. Снежне падавине се на нижим надморским висинама у овом подручју региструју од новембра до априла, а на теренима преко 1000 m надморске висине региструју се чак и у септембру. Расположиви подаци за станицу Беле воде показују да се снежне падавине могу јавити и током летњих месеци (изузев августа), што је доказ оштре, планинске климе на овом простору. Притом, треба нагласити да се под данима са снежним падавинама подразумевају само дани када је забележено више од 0.1 mm снежних падавина.

Облачност представља величину видљивог дела неба прекривеног облацима. Представља битан климатски елемент у развоју туризма (Станковић С., 2000). Повећана облачност праћена падавинама негативно утиче на туристичка кретања (Станковић С., 1990).

На простору Западне и Југозападне Србије климатски елементи облачност и инсолација утврђивани су на основу података са станица на Тари, Златибору и Голији. Облачност на планини Тари је највећа у фебруару и износи 7,1, као и у децембру 7. Најмања облачност се јавља у летњим месецима (у августу 4,1) што се може видети у табели 28.

Табела број 28: Средња месечна облачност на Тари у 1/10 неба

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Митровац	6,5	7,1	6,6	6,0	5,8	5,3	4,7	4,1	4,3	5,1	6,6	7,0	5,7

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази за период 1949-1970, Београд.

Облачност и инсолација не представљају ограничавајући фактор за развој туризма током целе године и међусобно су повезани.

Табела број 29: Годишњи ток облачности на Златибору

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	6,5	6,4	6,2	6,2	5,9	5,4	4,5	4,4	5,0	5,4	6,0	6,7	5,7

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази за период 1980 - 2011, Београд.

У периоду од 1980-2011. године највећа облачност на планини Златибор била је од децембра до фебруара и кретала се од 6,7 до 6,4. Најмања облачност је у августу и износи 4,4. Средња годишња облачност износи 5,7. На основу приказаних података закључујемо да је облачност карактеристична за зимски део године.

Табела 30: Средња месечна и годишња облачност у ширем подручју Дивчибара

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Ваљево	7,2	6,9	6,3	6,2	6,0	5,6	4,4	4,0	4,6	5,3	6,8	7,4	5,9
Г.Милановац	6,1	6,0	5,6	5,1	4,7	4,3	3,7	3,7	4,0	4,7	6,5	7,0	5,1
Чачак	6,7	6,5	5,7	5,3	5,0	4,6	4,1	3,9	4,2	5,2	6,3	7,1	5,4

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази 1961.-1990, Београд

Облачност у изучаваном ширем подручју Дивчибара, према табели 30, већа је у зимским месецима. Креће се у интервалу од 5,1 до 5,9. Највећа годишња облачност је у Ваљеву (5,9), а најмања у Горњем Милановцу (5,1). Средња месечна облачност у Ваљеву је најмања у августу (4,0), а највећа у децембру (7,4).

Табела број 31: Средња месечна и годишња обланост у ширем подручју Дивчибара

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Беле воде-Голија	6.4	6.6	6.3	6.1	5.6	5.9	5.1	4.6	5.0	5.1	5.8	6.5	5.7
Ивањица	6.6	6.3	5.8	5.7	5.3	5.0	4.3	4.2	4.8	5.3	6.1	6.9	5.5
Нови Пазар	5.8	5.4	5.0	4.8	4.6	4.2	3.6	3.4	4.3	4.8	5.6	6.2	4.8
Сјеница	6.7	6.5	6.1	6.1	5.8	5.5	4.8	4.5	5.2	5.5	6.4	7.0	5.8

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњази, 1961-1990, Београд

Закључујемо да се облачност на станицама Нови Пазар и Ивањица, које су на приближно истој надморској висини разликују. У Ивањици су вредности облачности доста веће у односу на Нови Пазар. На основу тога можемо да закључимо да се

облачност на планини Голији ствара на наветреним странама, а да се истовремено растура на заветрини. На основу тога и општих правила у зимским месецима би под утицајем ниске инверзионе облачности, требало да нижи делови планине буду у потпуности под облацима, док планински виши делови буду мање изложени облачности. Ово није случај са Сјеницом. Она има веће вредности облачности без обзира на надморску висину. Разлог је тај што се она налази у котлини, и то условљава већу облачност. У Белим водама због опште циркулације атмосфере и рељефа, облачност је већа него што је очекивано.

Инсолација је значајан климатски параметар за развој летњег и зимског туризма. У погледу броја сунчаних дана посебно се истиче Златибор. Сунчев сјај је најизраженији у летњим месецима. У периоду 1980-2011. године, дужина трајања сунчевог сјаја на Златибору износи 2016,6 h. Најмања инсолација је у зимским месецима, где је дужина трајања сунчевог сјаја у децембру (76,7 h), јануару (91,7 h) и фебруару (104,8 h). Најдуже трајање сунчевог сјаја је у јулу (272,3 h).

Табела 32: Просечан број сати са сунчевим сјајем на Златибору

Станица	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	91,7	104,8	142,2	161,4	207,6	230,8	272,3	260,2	198,6	160,8	109,7	76,7	2016,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1980 - 2011, Београд.

Број сунчаних сати је већи у летњим месецима него у зимским. То са једне стране утиче на повољност климе за развој летњег туризма, а са друге стране, смањена осунчаност током зимских месеци, погодује дужем задржавању снега и продужењу скијашке сезоне.

Ветрови представљају претежно хоризонтална струјања ваздуха из подручја вишег у подручје нижег атмосферског притиска (Дукућ Д., 2003). Познавање ветрова је од велике важности за низ делатности људи, а самим тим и за туризам. Туристичка вредност ветра огледа се у снижавању температуре ваздуха, као и у благотворном струјењу које доноси освежење у топлијим летњим месецима (Станковић С., 2000).

Ветрови на Тари, се не могу детаљно утврдити. Разлог је веома неповољан положај метеоролошких станица. Из тог разлога добијамо нереалне податке о ветру. Ветроказ на Митровцу постављен је у правцу север - југ и из тог разлога ветрови са запада су веома ретки у односу на ветрове са југа и севера.

На планини Тари магла је честа појава. Има је током целе године. На станици Митровац годишњи број дана са маглом износи 86, а на станици Заовине 45. Најчешћа појава магле је у новембру, а најмање је има у августу.

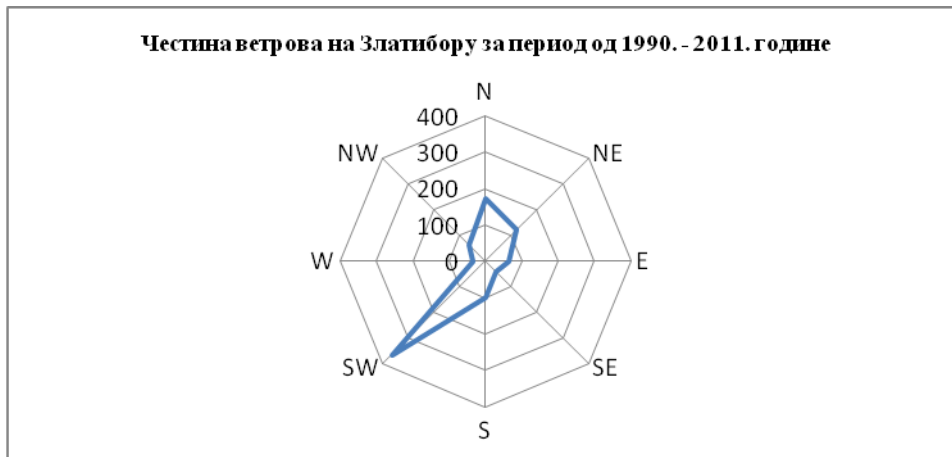
Тишина ветрова на Златибору је мала и износи 21%. Средња брзина ових ветрова креће се од 1,4 до 3,3 m/s. Најчесталији су југозападни и североисточни ветрови. Југозападни ветрови су карактеристични за летње и јесење доба године и у већој мери доносе кишу. Брзина ветра највећа је код јужног ветра и износи 3,4 m/s. Најмању учесталост имају ветрови са истока и североистока.

Табела 33: Честина и брзина ветрова на Златибору

Правац ветра	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С
Честина	172	122	65	42	99	364	34	64	128
Брзина (m/s)	1,7	1,4	1,6	1,7	3,3	2,7	1,9	1,5	-

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1990-2011, Београд

Ветрови на Златибору имају своја локална имена па тако мештани јужни ветар називају „велики ветар“, северни ветар „устока“, западни ветар „бошњак“, „дрињак“ или „кривац“. Ови ветрови на Златибор често доносе обилне падавине (Ракићевић Т., 1963).

Графикон 1: Честина ветрова на Златибору у %

Табела 34: Просечан број дана са маглом на Златибору

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Златибор	14,0	12,2	13,1	9,7	9,0	8,8	8,0	7,0	10,2	12,0	13,5	16,1	134,0

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1980-2011

Највећи број дана са маглом јавља се у зимском делу године. Од октобра до марта када се креће од 12,0-13,1 дан месечно. Највећи број дана са маглом има

децембра - 16,1 дан, а. најмање август (7,0 дана) и јул (8,0 дана). Међутим, треба истаћи да се магла у летњим месецима задржава само у јутарњим часовима.

На простору Голије струјење ваздуха детерминисано је морфологијом терена. Правци ветра не морају да се поклапају са стањима поља притиска као што је то случај са отвореним теренима. Ветрове планинског простора сагледали смо само на њеном ширем подручју, јер се мерења врше само на мерној станици Сјеница и то за период од 1961-1990. Након тог периода нису континуирано бележене вредности овог климатског елемента.

Табела 35: Средње честине ветрова, тишина [%] и одговарајуће брзине [m/s], на метеоролошкој станици Сјеница

Правец	Појављивање	брзина (m/s)
N	133	2,5
NE	61	1,8
E	49	1,5
SE	94	1,5
S	59	1,9
SW	98	3,1
W	43	1,8
NW	102	2,2
C	362	

Извор: Дуцић, В., 2005.

За околину Сјенице карактеристични су северни (13.3%), северозападни (10.2%) и југозападни (9.8%) ветрови, јачине од 1.8-2.5 m/s. Најмању частину имају западни (4.3%) и источни (4.9%) ветрови. Ово је подручје где је у знатној мери заступљена тишина (36.2% годишње). Тишина се најчешће јавља у зимском периоду године. Објашњење за ову појаву је у чињеници да се у току ведрих ноћи, хладан ваздух који се таложи у котлинама (као што је Сјеничка) понаша пасивно у односу на ветар који дува изнад њега. Доминација северног, северозападног и југозападног ветра је последица правца пружања речних долина Лима, Увца и Вапе, јер управо тим долинама најчешће и продиру ветрови ка подручју Сјенице.

Појава магле у ширем подручју планинског простора Голије је честа појава. Она се јавља током целе године. Јавља се као последица њеног положаја и геоморфолошких особености. Најтипичнија појава магле је у Сјеници која се налази у самој котлини те је магла честа појава.

4.1.2.2 *Климатске одлике Копаоничких планина*

Климатске одлике ове групе планина биће сагледане преко метеоролошких података метеоролошке станице на Копаонику и станица у непосредном подножју.

Средње дневне, месечне и годишње температуре на Копаонику, услед повећавања надморске висине смањују се према југу. Метеоролошка станица Копаоник (табела 35) услед веће надморске висине има знатно ниже температуре ваздуха током целе године, о чему најбоље говори податак да се на овој станици средње месечне негативне температуре јављају четири месеца децембар, јануар, фебруар и март. Посматрано у целини вредности температуре ове планине су погодне и пријатне за спортско-рекреативну активност.

Табела 36: Средња месечна и годишња температура ваздуха на Равном Копаонику (1.700 m)

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. год.
Копаоник (1.700m)	-4,7	-5,1	-2,2	2,0	7,2	10,5	12,7	12,8	8,8	4,9	0,1	-3,5	3,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Климатолошки годишњаци, 1980-2011, Београд

У периоду 1980-2011. године (табела 20) најнижа средња месечна температура је у фебруару $-5,1^{\circ}\text{C}$, а највиша у августу ($12,8^{\circ}\text{C}$). Позитивне температуре се јављају од априла до новембра. На основу тога видимо да ски-сезона траје од почетка децембра до почетка априла (четири месеца). Средња годишња температура ваздуха је у овом периоду нешто нижа и износила је $3,6^{\circ}\text{C}$.

Табела 37: Средња месечна и годишња максимална температура ваздуха у $^{\circ}\text{C}$, на Копаонику

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. Год.
Копаоник (1.700 m)	-1,0	-1,3	1,5	5,7	11,2	14,6	17,0	17,4	13,2	9,2	3,9	-0,1	7,6

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Статистички годишњаци, 1980-2011, Београд

Средња месечна максимална температура у периоду 1980-2011. год. (табела 21) забележена је са најнижом амплитудом у фебруару ($-1,3^{\circ}\text{C}$), а највиша у августу ($17,4^{\circ}\text{C}$). Средње максималне месечне вредности су испод 0°C у децембру, јануару и фебруару. На годишњем нивоу максимална температура ваздуха у посматраном периоду износила је $7,6^{\circ}\text{C}$. То показује да планина Копаоник има погодну климу за развој различитих спортова и рекреације, како у зимским, тако и у летњим деловима године.

Табела 38: Средње месечне и годишње минималне температуре ваздуха у °C на планини Копаоник

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Сред. Год.
Копаоник	-7,7	-8,2	-5,3	-1,3	3,4	6,5	8,4	8,7	5,2	1,6	-2,9	-6,4	0,2

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1980-2011, Београд

Најнижа средња месечна температура у периоду 1980-2011. године (табела 38) забележена је у фебруару (-8,2°C), а највиша у августу (8,7°C). У периоду од 1980-2011. године, средње минималне температуре бележе позитивне вредности у мају, јуну, јулу, августу, септембру, октобру, док се у осталим месецима бележи пад температуре. На годишњем нивоу минимална температура за овај период износи 0,2 °C и погодује развоју туризма.

Падавине представљају климатски елемент који је од пресудног значаја за развој туризма Копаоника. При томе су, за овај најзначајнији зимски центар у земљи, посебно значајне падавине које се излучују у облику снега.

Табела 39: Средње месечне и годишње количине падавина у mm на Копаонику

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Равни Копаоник (1.700 m)	60	64	74	87	115	109	91	77	84	68	76	74	979

Извор: Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ.18, Београд, 1962.

Највећа количина падавина на Копаонику излучи се у мају (115 mm) и јуну (109 mm), а најмања у јануару (60 mm) и фебруару (66 mm). Ниска количина атмосферског талога током зимских месеци (јануар-март) негативно се одражава на дебљину снежног покривача.

Табела 40: Максимална висина снежног покривача у cm, на Копаонику

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Равни Копаоник (1.700 m)	67	97	101	66	17	1	0	0	1	6	31	58

Извор: Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ.18, Београд, 1962.

Снежни покривач је један од најбитнијих фактора за развој зимско спортско-рекреативног туризма. Копаоник спада у групу планина која може да развија спортове на снегу јер има све погодности терена, као и климатске услове. Табела 34, нам показује да је највећа дебљина снежног покривача у марту (101 cm), као и у фебруару (97 cm). У јануару и децембру је нешто мања дебљина, али га има довољно за развој спортско-рекреативног туризма.

Табела 41: Просечно годишње трајање снежног покривача (у данима) на Копаонику

1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Прос.
137	198	184	201	167	170	136	139	142	173	158	165	171	194	159	166

Извор: www.worldclaimlist. com

Сагледавајући табелу 34, издвајамо јануар, фебруар и март као месеце са најдужим трајањем снежног покривача (од 29 до 31 дана). У априлу је снег нешто краћег задржавања (26 дана), децембар (25 дана), новембар (11 дана), октобар (4 дана), мај (2 дана) и септембар укупно један дан.

Табела 42: Просечна висина снежног покривача (cm) (укупна – У, нови снег – Н) на Копаонику

Год.	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	Год.
У	21	41	34	40	42	50	72	28	28	58	57	56	67	39	41	45
Н	3	7	5	5	4	4	6	5	4	4	4	4	5	6	5	5

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1994-2008, Београд

Посебно важан параметар је утабаност снега на стази. За снежни покривач на Копаонику важно је знати да се утабан снег формира 5-29 дана после падања првог снега, а нестаје 14-27 дана после последњег дана са снежним падавинама.

Табела 43: Средња месечна и годишња облачност на планини Копаоник

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Копаоник	6,2	6,4	6,6	6,7	6,0	5,1	4,6	4,5	5,8	5,4	6,3	6,6	5,8

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1961-1990, Београд

Облачност на планини Копаоник је учесталија појава у пролећним него јесењим месецима. Годишња облачност је 5,8. Највећа месечна облачност јавља се у децембру 6,6, док је најмања у августу 4,5. Из табеле се види да је колебање минимално. Са повећањем надморске висине облачност се повећава па је на вишим деловима Копаоника већи број тмурних дана. Осунчаност је обрнуто пропорционална са облачношћу па је најмања у јануару, а највећа у августу, јулу и септембру..

Табела број 44: Просечан број дана са сунчевим сјајем, период

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Копаоник	99,7	101,2	132,9	153,5	192,4	217,7	269,3	261,7	198,5	165,8	115,1	81,6	1988

Извор: Републички Хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, **1980-2011**, Београд

Копаоник, другачије називају и сунчаном планином. На годишњем нивоу у периоду осматрања од 1980-2011. године, дужина трајања сунчевог сјаја је 1.988 h, што значи да је дневно трајање сунчевог сјаја 5,4 h. Највећа инсолација се јавља у летњим

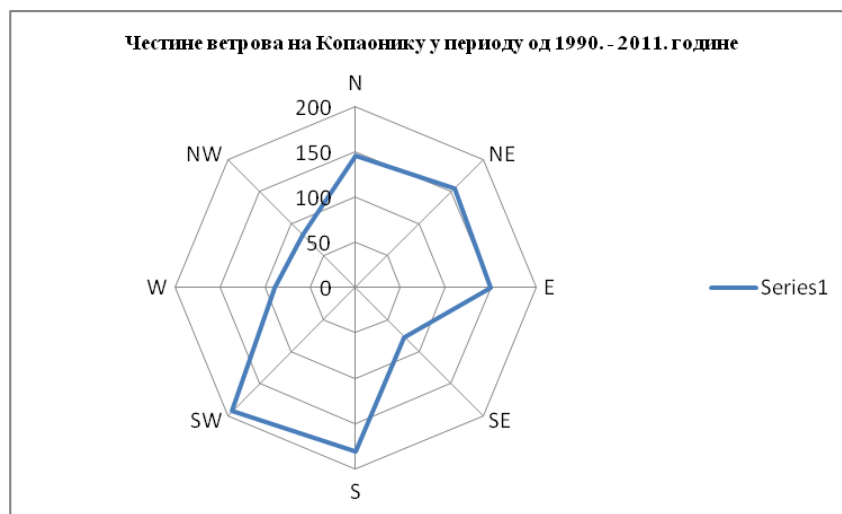
месецима, када је и облачност најмања. Тако највећи број сунчаних сати оствари се у јулу (269,3), августу (261,7) и делимично у јуну (217,7). Најмања инсолација се јавља у зимским месецима, када је облачност највећа. Најмања инсолација јавља се у децембру (81,6) и јануару (99,7).

Ветрови су значајан климатски елемент јер је простор Ибарско-копаоничког краја изложен појачаним ваздушним струјањем. Сем тога, брзина ветра на Копаонику је знатно већа у односу на станицу Куршумлија, што указује на отвореност планине према ваздушним струјањима. Брзина ветрова је јача у зимским месецима односно у периоду новембар-фебруар. Ако упоредимо брзине ветрова на планини и подгорини закључујемо да се брзина кретања ветра на годишњем нивоу разликује за 1,3 m/s.

Табела 45: Честина и брзина ветрова на Копаонику

Правац ветра	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	С
Честина	146	155	150	77	181	193	89	82	23
Брзина	3,5	3,5	3,4	4,1	4,6	3,8	2,9	3,0	-

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци 1990-2011, Београд

Графикон 2: Честина ветрова на Копаонику (1990-2011. година)

Ветрови који дувају из правца запада и југозапада преко Балканског полуострва и Србије у великој мери доносе падавине. Према положају Копаоника и продором ваздушних маса из правца југозапада (у метеоролошком погледу то је долина Ибра), ова страна планине се подразумева као наветрена и због тога има веће количине падавина, док део планине око Расине и Топлице изложен је фенском ефекту, па је доста топлији и сувљи у односу на део око Ибра. Међутим при веома ређој појави продора ваздушних маса из североисточног правца, североисточне падине су богатије падавинама, а западне изложене фенском ефекту (Маричић М., Спасов С., 1982).

4.1.2.3 *Климатске одлике планина Источне и Јужне Србије*

Источна Србија се налази на сутоку умереног, степског и правог континенталног климата. Као висија (субалпско поднебље) са котлинама (жупно поднебље) има сложenu климу са испреплетеним својствима наведених климата. (Марковић Ђ., Павловић М., 1995). Микроклиматске разлике су изражене нарочито у деловима између Ђердапа и Ртња, Пиротске котлине и Старе планине. Подаци о климатским елементима ових планина су непоуздани јер се метеоролошке станице налазе на мањим надморским висинама. Зиме су веома хладне. Највиши делови Старе планине имају алпску климу. Падавина је релативно мало. Јесен је топлија од пролећа. Планине су знатно хладније и влажније од котлина.

Поднебље *Јужне Србије* је умерено-континентално у неким долинама, жупно у неким котлинама (Врањска и Топличка) и субалпско на Власини и вишим планинама. климе. Лета су топла, а зиме хладне, док су прелазни периоди благи. Влажност ваздуха се смањује од севера ка југу, као и облачност. У зимским месецима падавине су обилне, по ободу дуже задржавају и погодују развоју спортско-рекреативног туризма.

Температуру ваздуха *планинског простора Источне Србије* приказаћемо кроз метеоролошке станице које се налазе у подножју Старе планине. Анализа података за средње месечне температуре ваздуха на простору Старе планине (табела 44) показује да је на свим посматраним станицама најхладнији месец јануар. Као узрок јавља се мали упадни угао сунчевих зрака и кратко време осунчавања и негативни радијациони биланс у овом месецу.

Табела 46: Средња месечна и годишња температура ваздуха на оближњим станицама Старе планине, период 1961 - 2000.

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Димитровград (446 m)	-1,0	0,8	5,0	10,0	15,0	18,0	20,0	19,0	15,0	10,0	5,0	1,0	9,8
Књажевац (280 m)	-1,0	1,0	5,0	11,0	16,0	19,0	21,0	20,0	16,0	10,0	5,0	1,0	10,0
Пирот (370 m)	-1,0	1,7	6,0	11,0	16,0	19,0	21,0	20,0	17,0	11,0	6,0	1,0	11,0
Топли До (700 m)	-2,0	-0,2	4,0	8,6	13,0	16,0	18,0	17,0	14,0	9,6	5,0	1,0	8,7

Извор: Миловановић Б., 2010.

Средња месечна температура ваздуха на *Старој планини* показује негативне температуре на свим посматраним метеоролошким станицама само у јануару, једино Топли до (700 m) има негативну средњу месечну температуру и у фебруару када

износи - 0,2°C. Позитивна средња температура у свим мерним станицама је у јулу месецу. У Димитровграду износи 20°C, у Књажевцу и Пироту 21°C, а у Топлом долу 18°C. Средња годишња температура ваздуха на простору Старе планине највиша је у Пироту (11°C) који се налази на 370 m надморске висине, а најмања је у Топлом долу који се налази на 700 m надморске висине (8,7°C). С обзиром на то да се све станице за мерење на Старој планини налазе испод 1.000 m и да је највиша станица Топли до, не може се одредити тачна и јасна температурна вредност на њеним већим висинама, преко 1.700 m.

„Уз помоћ рачунања температурних градијената и упоређивања планине Копаоник и Старе планине, дошло се до закључка да на висини од око 1.700 m средња годишња температура ваздуха на Копаонику износи 2,9°C, што би примењено на простор Старе планине одговарало просечном температурном градијенту од 0,53°C/100 m. Ова вредност приближно одговара термичком градијенту у континенталним планинама у северном умереном појасу, односно вредности која је добијена за подручје Копаоника. Потребно је нагласити да у годишњем ходу овако добијене вредности термичког градијента постоје велике разлике. Најмања вредност температурног градијента у децембру креће се од 0,28°C до 0,42°C, док у периоду април–јун вертикални температурни градијент износи од 0,65°C до 0,72°C, при чему је највећа просечна вредност у априлу 0,68°C и мају 0,67°C. Узрок оваквом годишњем ходу градијента је дуже време задржавања снега у вишим пределима, односно на планинским врховима, тако да се у пролеће сунчева топлота троши на топљење снега. На основу коришћења овако добијеног градијента, можемо очекивати да до поменутог померања максималне температуре ваздуха са јула на август долази у појасу између 1250 и 1400 m. На станици Власина, (по подацима за период 1961–1990), која се налази на надморској висини од 1.190 m и на малој удаљености од Старе планине, јули месец је за свега 0,1°C топлији од августа, док је на станици Кукавица (1.250 m надморске висине и праволинијско одстојање од Старе планине мање од 100 km) по подацима за исти период август топлији за чак 0,3°C“ (Милановић Б., 2010).

Падавине на планинском простору Источне Србије условљене су кретањима влажног ваздуха. Да би се одредила главна обележја режима падавина мора се знати расподела количине падавина током године, односно месецима. Расподела падавина, као и њена годишња количина, указује да на Старој планини доминира континентални

режим који се одликује већом количином падавина у пролећним и раним летњим месецима, а мањом количином атмосферског талога у јесењим и зимским месецима.

Табела. 47 Средње месечне и годишње количине падавина на ширем простору Старе планине у периоду 1965-1995.

Месеци	Алдинац	Димитровград	Дојкинци	Кална	Књажевац	Неготин	Пирот	Топли До	Зајечар
I	57	39	58	45	42	41	35	57	39
II	53,9	39,9	57,2	50,8	39,6	44,7	36,1	60,1	38,1
III	56,5	44,1	55,9	49,5	44,2	51,8	40,2	51,2	44,6
IV	72	50,3	84,9	61,1	50,9	60,6	49,7	67,8	53,5
V	84,8	69,8	94,3	71	65,7	63	65,3	90,3	64,8
VI	99,1	84,6	95,8	79,3	68,3	64,3	79,4	87,5	63,1
VII	60,4	61,7	73,5	56,3	56,6	49,4	50,6	64,8	52,3
VIII	55,5	43,2	52,5	49,8	45,1	45,5	39,5	52,5	37,1
IX	58,3	43,4	60,6	52,4	47,6	43	42,5	58,2	40,7
X	46,8	41,7	50,9	42,5	38,8	45,9	39,4	52,0	40,7
XI	68,4	59,9	74,4	60,1	53,9	62,1	56,4	73	56,2
XII	68,6	46,1	73,4	61,2	52,8	58,9	47,5	77,6	50,6
Год.	786,4	623,5	831	679,3	603,7	630,3	581,5	794,4	579

Извор: Миловановић Б., 2010.

Највиша годишња сума падавина је у Дојкинцима од 831 m надморске висине, а најмања је у Зајечару од свега 579 m надморске висине. Ако сагледамо по месецима, видимо да је на свим метеоролошким станицама највише падавина у периоду од маја до јула, а најмање од децембра до фебруара. Месец са најмање падавина је јануар, а са највише атмосферског талога је јун. На надморској висини од 1000 m просечна годишња количина падавина износи око 800–900 mm. На висинама између 1.250 m и 1.350 m надморске висине количина падавина се креће између 900 mm и 1000 mm. На висинама од око 1.600 m средња годишња количина падавина креће се између 1.000 mm и 1.100 mm, док се на највишим деловима Старе планине, на висинама од око 2.000 m излучи око 1.200 mm падавина (Миловановић Б. 2010). „Реално је очекивати да се на западно и северозападно експонираним, односно наветреним странама планине, излучи нешто већа количина падавина, него на југозападним, јужним и југоисточним, односно заветреним странама“ (Миловановић Б., 2010).

Табела 48: Просечан број дана са снежним покривачем на Старој планини

	I	II	III	X	XI	XII	Год.
Димитровград	17	13	5		3	12	50
Књажевац	15	11	4		3	9	42
Пирот	13	7	2		2	10	34
Топли До	20	14	7	1	4	13	59

Извор: Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци, 1948-1962, Београд

При коришћењу података о снегу са аспекта зимског туризма, далеко важније место заузимају подаци о периоду са снежним покривачем, односно о броју дана са снежним покривачем. Подаци из табеле 48 показују просечан годишњи број дана са снежним покривачем на метеоролошким станицама у ширем окружењу планине. Највише дана са снежним падавина је у јануару и то у Топлом долу 20, Димитровграду 17, Књажевцу 15 и Пироту 13 дана. Најмањи број дана са падавинама је у марту и новембру.

Према Атласу климе Југославије снежни покривач на висини до 400 m надморске висине заступљен до 40 дана годишње. На висинама 750–800 m има 60 оваквих дана, док на висинама од 1.150 m до 1.250 m број дана са снежним покривачем расте на око 90. Од 1.550 m до 1.600 m заступљено је око 150, а на висинама изнад 1.800–1.900 m 180 дана са снежним покривачем. Према другим изворима наводи се у ширем пределу Бабиног зуба, на висинама између 1.000 и 1.400 m трајање квалитетног снежног покривача, који се може искористити за спортове на снегу, износи три месеца, на 1.400–1.700 m четири месеца и на висинама изнад 1.700 m трајање снежног покривача износи преко 5 месеца. Према Просторном плану Старе планине, који је радило Министарство развоја Републике Србије, средње трајање снежног покривача у појасу изнад 1.400 m надморске висине креће се од 3 до 5 месеци, у зависности од висине и експозиције, а на Миџору и до 6 месеци. Просечно трајање снега веће дебљине од 50 cm износи око 70 дана (на Миџору и до 100 дана), а средња максимална висина снежног покривача износи 110-150 cm. Може се очекивати да ће због снижене температуре и повећане количине падавина и облачности, на северним и северозападним странама планине број дана са снежним покривачем бити нешто већи.

Табела 49: Средња месечна и годишња облачност (1/10) на простору Старе планине у периоду од 1961.-1990.

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Димитровград	6,9	6,7	6,3	6,0	5,5	5,0	3,7	3,4	3,8	4,7	6,1	7,1	5,4
Књажевац	7,6	7,6	6,7	6,0	5,5	5,1	3,8	3,5	4,1	5,2	6,9	7,8	5,8
Пирот	7,1	6,7	6,2	5,9	5,4	5,1	5,2	3,9	4,4	4,9	6,2	7,4	5,6
Зајечар	7,1	7,0	6,5	6,0	5,6	5,0	3,8	3,6	4,1	5,3	6,7	7,1	5,7
Неготин	6,9	6,9	6,2	5,7	5,5	4,9	3,6	3,3	3,8	4,9	6,5	6,9	5,4
Топли До	6,7	6,7	6,3	6,2	5,9	5,6	4,5	4,3	4,3	4,8	6,2	7,1	5,7

Извор: Милосављевић Б., 2010.

У посматраном периоду облачност на простору *Старе планине* има правилан годишњи ток. На свим мерним станицама у области која је изучавана, максимална облачност се јавља у децембру, а минимална у августу. Једини изузетак је Топли до. У њему и август и септембар имају исте вредности. Поред тога у Топлом долу су вредности облачности знатно веће у топлијем делу године, а посебно у летњим месецима. То се јавља као последица узлазног кретања ваздушних маса и кондензације водене паре, где се при томе јавља највећа облачност у летњим месецима, код планинских простора умереног појаса.

Табела 50: Просечан број дана са сунчевим сјајем на ширем простору Старе планине, период 1980. - 2011.

Станице	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Зајечар	74	88	133	174	224	249	293	273	214	145	86	66	2.018

Извор: Миловановић Б., 2010.

Табела 51: Трајање сунчевог сјаја на Старој планини у периоду од 1965 – 1995.

	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Год.
Димитровград	79	97	142	169	223	248	297	282	228	172	96	66	2.097

Извор: Милосављевић, Б., 2010.

Из табеле 50 и 51, може се запазити да је инсолација на метеоролошкој станици у Димитровграду већа и износи просечно 2.097 h годишње. Најдуже трајање сунчевог сјаја је у летњим месецима јуну, јулу и августу, а максимум достиже у јулу (297 h Димитровград односно 293 h Зајечар). Најмања осунчаност на обе метеоролошке станице је у децембру и износила је 66 h.

У Источној Србији ветрови су честа појава. Посебно су карактеристични за зимски део године. На правац, јачину и појаву ветра утичу правац пружања планинских венаца, рашчлањеност рељефа, положај и висина превоја и слично. У овој области се јављају ветрови различитог правца и интензитета. Најчешћи ветар је кошава

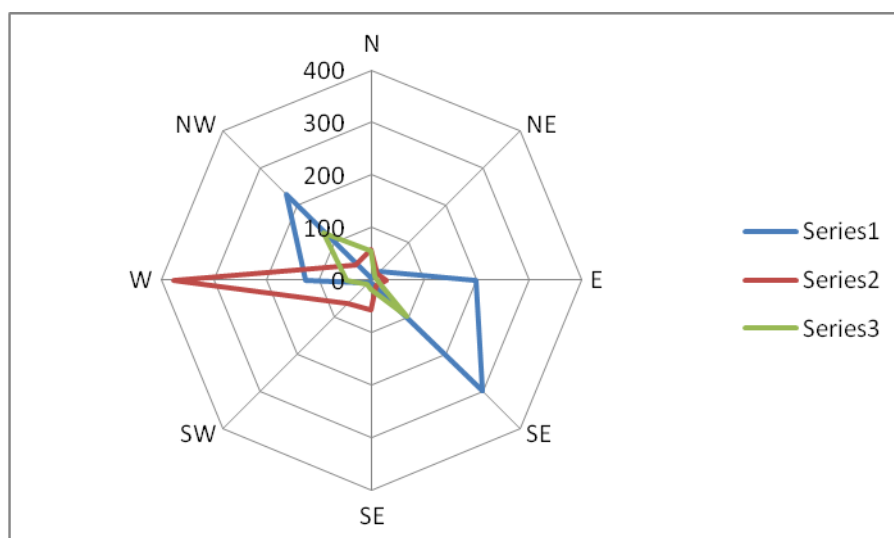
и његов правац је каналисан долином Дунава и Тимока. Јужњак најчешће дува у марту. Током лета дувају ветрови из северног и североисточног правца.

Познавање ветра је од великог значаја за низ људских делатности. Туристичка вредност ветра на простору Старе планине огледа се у снижавању температуре ваздуха, као и благотворног струјања које доноси освежење у топлијим летњим месецима (Братић М.,Петровић Ј., Живковић Ј., 2010).

Табела 52: Средња годишња честина, тишина (%) и брзина ветра (m нв/s) на Старој планини, период 1961 - 2000.

		Димитровград	Књажевац	Пирот
N	Ч	5,0	57,8	56,1
	Ј	0,3	2,0	1,9
NE	Ч	22,0	17,2	10,2
	Ј	1,1	1,6	0,7
E	Ч	199,0	28,7	12,3
	Ј	2,3	1,5	1,2
SE	Ч	298,0	14,5	96,6
	Ј	2,3	0,9	2,0
S	Ч	5,0	56,7	18,3
	Ј	0,5	2,0	1,7
SW	Ч	8,5	61,9	12,3
	Ј	0,5	2,2	0,9
W	Ч	125,0	378,0	47,6
	Ј	1,9	1,5	2,5
NW	Ч	229,0	42,1	127,8
	Ј	3,1	2,1	2,3
C	Ч	110	344	610

Извор: Миловановић Б., 2010.

Графикон 3: Честина ветрова на Старој планини приказана у % (1961-2011. године)

На Старој планини посебно је занимљива мала заступљеност тишине (11%), што није случај са Пиротом где је она 61% и најзаступљенији је југоисточни ветар. У Књажевцу је доминантан западни ветар.

Брзина кретања ветра је од благог поветарца до јаког ветра. Најмања средња вредност је израчуната у Димитровграду 0,3 m/s. Пребацавањем ваздуха, под дејством силе гравитације притиска највећа је на превојима и седлима. На таквим местима циркулација ваздуха је каналисана, па при већим гравитацијама ветар достиже орканске брзине (Радовановић М., 1995).

4.1.3 Валоризација хидрографских потенцијала

Хидрографске туристичке вредности представљају једну од најзначајнијих компоненти природне средине које утичу на формирање туристичке понуде у одређеној просторној целини. Хидрографске објекте, као туристичке вредности, можемо да сагледамо кроз реке, језера и термо-минералне изворе. Сврставају се у комплексне, самосталне и комплементарне туристичке вредности и у многим случајевима дају основу физиономије простора и дефинишу туристичке функције (Јовичић Ж., Јовичић Д., Ивановић В., 2005).

Међу хидрографским објектима и појавама значајну туристичку вредност у нашим планинским просторима имају подземне воде, речни токови и природна и вештачка језера. Хидрографске туристичке вредности чине туристички потенцијал планинског дела простора Србије разноврснијим и атрактивнијим. На првом месту су планинске реке и језера, али и термални извори у подножју планина који употпуњују туристичку атрактивност простора и омогућавају развој комплементарних облика туризма.

4.1.3.1 Валоризација хидрографских потенцијала Западне и Југозападне Србије

Планински простор Западне и Југозападне Србије карактерише заступљеност речних токова, извора и врела, потока и вештачких језера.

На планини Тари срећу се подземне и површинске воде које имају значајну улогу у развоју појединих облика туризма. Многобројни извори и врела, затим реке, потоци и вештачке акумулације осим за туризам, имају велики значај у водоснабдевању становништва, угоститељских објеката и других привредних делатности.

Подземне воде у зависности од хидрогеолошких услова на земљину површину избијају у облику многобројних извори и врела. У геолошкој грађи планине у просторима изграђеним од водопропустљивих кречњака јављају се крашке воде које на земљину површину избијају у подножју у виду извора и врела различите издашности. Атмосферски талог на кречњачкој подлози брзо понире тако да је планина на површини сиромашна водама. Осим крашких, на Тари се у вододржљивим стенама јавља фреатска издан која на површину избија у облику извора најчешће мале издашности.

Крашке подземне воде на овој планини су најобимније и доминирају у дубинама кречњачких терена, а посебно на заравњеном делу планине Таре. Од значајнијих за употпуњавање туристичке понуде планине су врело Перућац, врело Митровац, врело реке Солотуше, врело реке Раче. Најинтересантније је *врело Перућац* које је смештено са десне долињске стране Дрине, код места Перућац. У њему се дренирају падавине са просечних падина Таре, чинећи амбијент туристички привлачним. Највећи део воде из Перућачког врела користи рибњак, док мањи део користе туристичко-угоститељско одмаралиште поред врела и сам Перућац. Његова кратка отока и водопад при ушћу у Дрину, условљавају постојање интересантног туристичког центра. Поред врела, на планини Тари има велики број извора, мале издашности. Интересантни су Бјела вода, Васића понор, Секулића вода, Забој, Пољана, Точак, Љубашка вода и други. Ови извори служе локалном становништву. За потребе туриста их треба боље каптирати и штитити их од загађења.

Речни токови планине, због кречњачког геолошког састава, имају малу густину речне мреже. Од речних токова издвајамо Дервенту, Рачу, Бели Рзав, Солотушку реку и Дрину. Ове реке су богате водопадима, слаповима и брзацима, што за туристе може бити посебно интересно. По лепоти и атрактивности истичу се водопад у Перућцу, Велики и Мали Скакавац на Рзаву, велики број слапова на Рачи, Дервенти и Белом Рзаву. Највећа река *је Дрина*. Тече подножјем планине Таре од ушћа Дервенте до Бајине Баште (Мирковић С., 2005). Дрина је за туристе позната по сплаварењу. Некада брза и хучна река, са љутим брзацима и слаповима, данас преграђивањем и вештачким језерима мирна оаза, прозирно зелене боје, представља естетске атрибуте туристичке привлачности. Температура воде Дрине креће се од 8⁰С до 18⁰С.

Табела 53: Температура воде Дрине код Бајине Баште у °C (1955 - 1970)

Месеци	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Ниске	0,0	0,0	3,4	5,2	8,0	10,5	13,0	13,0	10,2	7,2	4,0	1,4
Средње	4,7	4,7	6,8	9,4	10,9	11,4	15,5	16,6	14,3	10,9	7,9	5,2
Високе	7,2	9,0	10,2	13,0	15,2	18,2	20,0	22,0	19,5	16,0	12,2	8,6

Извор: Група аутора, 1979.

Из података се може видети да се једино у летњим месецима јавља висока температура воде, изнад 18⁰C, што заједно са температуром ваздуха износи 20⁰C и повољно утиче на купалишну сезону ове реке.

Табела 54: Средњи месечни протицај Дрине код Бајине Баште у m³/s

Период	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1946-1970	355	364	468	619	612	355	199	118	117	227	422	446

Извор: Републички хидрометеоролошког завода, Хидролошки годишњаци, 1946-1970, Београд

Према табели 54, видимо протицај Дрине у периоду од 1946-1970. године. Запажамо да највећи протицај ова река има у априлу 61 m³/s, а најмањи у септембру 117 m³/s.

Од осталих наведених река поред реке Дрине можемо споменути да све имају велике потенцијале за развој туризма у летњим месецима. Погодне су за развој купалишног туризма, риболов, сплаварење и друге спортско-рекреативне активности на води. Посебно још треба споменути **Бруснички поток**, један је од скровитијих и готово неистражених водотока планине Таре. Он се налази у самом Националном парку Тара. Притоке његовог сливног подручја су Галинска река, Омарска врела, Средњи поток и други повременни и стални токови. Ова река је део резервата природе "Кањон Бруснице".

Кањон Бруснице представља резерват природе I категорије и под заштитом је државе. Природа од које застаје дах, водопади разних величина, грандиозне стене и висинска разлика од 1.000 m главни су адути овог кањона. Занимљива је и чињеница да је последњи део кањона саставни део Перућачког језера. Због тога и не постоји други излаз из кањона осим вожње чамцем по језеру (Станковић С., 2002).

На планини Тари као што смо већ напоменули постоји низ река понорница, од којих се посебно истиче Булибановачка река која настаје код Булибановца од више цураца који се спајају градећи потоке. Након 60 m тока понире на 1.065 m надморске висине и поново се јавља 1,2 km даље испод Тарабића брда.

Слика 10: Река Брусница на Тари,

Извор: www.planinatara.com

На око 13 km узводно од Бајине Баште, на десној обали Дрине, прибијена уз готово вертикалне падине Таре, налази се вештачка акумулација Перућац. Дрина је преграђена бетонском браном широком 461 m и високом 90 m. Тако је формирано вештачко језеро Перућац дуго 52 km које допире до Вишеграда и чувене Ћуприје. Ово акумулационо језеро смештено је на 290 m надморске висине и има површину од око 12,4 km². Највећи део језера лоциран је кањону, изразито стрмих страна, па му дубина достиже и 60 m.

Перућац је идилично, веома привлачно место за одмор и уживање у природи. На језеру је велика понтонска плажа која обезбеђује безбедно купање. Гранични положај језера и ниске температура воде (лети је свега 18⁰C), и поред велике чистоће воде и егзотичности, ограничавају развој туризма на овој реци, односно вештачкој акумулацији. Језеро је погодно за крстарење мањим пловним објектима, а због богатства рибљим светом и за развој риболовног туризма. Природне вредности и изграђени смештајни и угоститељски капацитети пружају солидну основу за одмор и рекреацију.

Заовинско језеро налази се у јужном делу планине у просторној предеоној целини познатој као "Равна Тара". У геоморфолошком смислу представља природну спону планине Таре са Златиборским масивом и Мокрогорском котлином. Изградњом бране Лазићи, на реци Бели Рзав формирано је језеро које се звездасто разлива у

најнижим деловима села Заовине. Брана је висока 130 m а највећа дубина језера је 80 m надморске висине. При максималном нивоу воде на коти 892 m надморске висине језеро пружа изванредан визуелни ефекат. Током високог нивоа језера и смањене потрошње вода за добијање електричне енергије, вода се из Перућачког језера кроз тунеле пумпама избацује у 600 m више језеро Заовине. При ниским водостајима и у шпигеловима потрошње електричне енергије ова вода се враћа, користећи природни пад и служи за покретање турбина.

У горњем току Белог Рзава смештена је и акумулација "Крушчица" чија је основна намена водоснабдевање Таре пијаћом водом. У акумулацијама је евидентирано 14 врста риба, представника 6 фамилија: поточна пастрмка, калифорнијска пастрмка, скобаљ, клен, мрена и друго.

Ова два језера представљају значајан туристички потенцијал Националног парка. Ограничавајући фактори коришћења ових језера и поред несумљивих туристичких вредности садржани су, у чињеници, да је вода и поред велике чистоће, због ниских температура, у веома кратак период погодна за купање. На снижавање температуре воде током лета у Перућком језеру утиче и нагли доток хладније воде из језера Заовина. Брзо пуњење и пражњење језера Заовине доводи до велике амлитуде нивоа воде у језеру, што чини обалну линију нестабилном и непогодном за уређење плажа. Из наведених разлога језера су, посебно Перућко, погодна за спортско-рекреативне активности као што су крстарења, риболов, вожња чамцем и друго.

Повољни хидрогеолошки односи, знатна вертикална и хоризонтална дисекција рељефа, као и већа количина падавина на већим надморским висинама, утицале су на формирање разноврсних хидролошких односа на простору планине Златибор. (Станковић С., 2000).

У вододржљивим теренима заступљена је пукотинска издан код које се вода на површини јавља у облику бројних извора различите издашности, од којих су многобројни каптирани и изграђене чесме. Најпознатија међу њима је Краљева Чесма. Њу је подигао краљ Александар I Карађорђевић 20. августа 1893. године, када је дошао у посету Златибору. Од тада централни туристички део Златибора носи име Краљеве воде. У доба комунизма му је промењен назив у Партизанске воде. Поред ове познате су још Хајдучка чесма, Хајдучица на Муртеници, Зауглине под Чиготом, Јованова вода

у Алином потоку, Ђуровића чесма на Торнику. На Оку постоји спомен чесма, подигнута у част страдалих у ратовима 1912-1918. године. На Уминим водама, такође постоји још једна спомен чесма погинулима у борби против фашизма 1944. године.

Посебно су интересантни извори које се срећу у шупљинама старих стабала и или су дрвене каце укопане на месту појављивања подземне воде на површину. Извори овог типа у народу су познати као стублине. По дну стублина, углавном се налази ситно камење, које има улогу филтера за пречишћавање воде.

Површинску хидрографску мрежу чине бројни водотоци (различите величине и протицаја) и вештачка језера. Речни токови представљају хидрографске вредности које имају наглашену рекреативну туристичку вредност. Одликују се естетским, куриозитетним и знатним својствима туристичке привлачности. Неки површински токови омогућавају развој купалишног, спортског, манифестационог, културно-манифестационог и екскурзионог туризма, па им је контрактивна зона веома различита, од локалног, регионалног, до националног значаја. Најчешће су локалног значаја.

Основу хидрографске мреже на планини Златибор чине реке Сушица, Ободујевица, Црни Рзав, Бели Рзав и Увац. Из ове групе река посебно издвајамо *Увац* који тече јужним ободом Златибора. Због велике водене снаге река је усекла кањонску долину дубине до 300 m надморске висине. На овој реци су изграђене две акумулације: Златарско и Радојинско језеро.

Слика 11: Гостиљски водопад на Златибору;

Извор: Братић М., мај 2007.

На Златибору постоје два вештачка језера. Веће језеро се налази на Црном Рзаву. Захвата површину од 10 km². Богато је различитим врстама рибе. Од најзаступљенијих су: пастрмка, клен, шаран и сом. Изграђено је 1971. године. Служи за водоснабдевање насеља Златибора. Вода овог језера се користи за спортове на води и риболов. У самом централном делу Златибора 1947. године изграђено је једно мање језеро, које је намењено за туристичке потребе. Окружено је стазама које су погодне за пријатне шетње, као и клупама за одмор и уживање туриста. У току летње туристичке сезоне језеро постаје купалиште, док зими представља отворено клизалиште. Од самог почетка, ово језеро је једно од заштићених знакова Златибора (Станковић С., 2005).

Планина *Маљен са Дивчибарама* представља подручје Западне Србије богато и подземним водама и површинским водотоцима. Водени токови припадају сливовима Колубаре и Западне Мораве. То су Буковска река, Црна река, Козлица, Крчмарска река, Манастирица и Плакленица, Бела и Црна Каменица. Посебно се издваја река *Манастирица* која извире под Краљевим столом (највиши врх Маљена) на надморској висини од 1.103 m. Ова планинска река између висова Велико брдо и Орловица прави водопад висок 20 m, који може бити део туристичке понуде. Неколико метара испод

источне стране Голупца (1.044 m) извире река *Црна Каменица*. Формира се на Дивчибарској висоравни од више изворишних кракова. Један од кракова је извор Зујан који се налази на делу Дивчибара „Београдско насеље“. Од овог извора настаје поток, који са још неколико мањих потока чини Црну Каменицу. Црна Каменица је посебно интересантна по својим клисурастим деловима и сужењима. То су Вражји вир, Студено врело, Скакало и Бук. Најинтересантнији је Вражји вир који се налази између Велике Плећи и Јеља, где образује низ веома интересантних слапова и каскада са мањим језерцима и каскадама.

Планина Голија је са свих страна опасана речним токовима: Студеницом на северу, Ибром на истоку, Рашком, Љубском реком и Вапом на југу, Моравицом и Ношницом на западу. Густина хидрографске мреже подручја Голије процењена је на преко 2.100 m/km². Просечна вредност специфичног отицаја према подацима Водопривредне основе је висока, од 12 - 17 l s/km². Посебно издвајамо реке Моравицу и Студеницу. Моравица се формира из два крака од Голијске реке и Јабуковачког потока. Студеница се улива у Ибар. Ово су мање реке које могу допунити туристичку понуду Голијског краја. На подручју Голије се налазе и два мања језера. То су Гајићко (на северозападној страни Голије) и Кошаниново која туристички нису довољно валоризована и испитана. Кошаниново се налази на северној страни Црепуљника на 900 m надморске висине. Састављено је од два језера: малог и великог.

4.1.3.2 Валоризација хидрографских потенцијала Копаоничких планина

Копаоничка група планина представљена је густом речном мрежом, рекама, потоцима и мањим језера. У овом делу рада биће детаљније анализирани хидрографски објекти и појаве на Копанику.

У односу на друге планине, сличне по надморској висини, геолошком саставу и пространству, Копаоник не представља простор богат подземним и површинским водама. Томе је главни узрок релативно мала количина падавина коју прима. Но и поред тога, вододржљиве стене омогућиле су формирање бројних пукотинских извора мале издашности и густе мреже мањих површинских токова.

Сложен геолошки састав условио је сложене хидрографске појаве на Копанику и постојање разноврсних типова издани са појавом термоминералних извора у суподини. Извор Марина вода налази се на преко 1.700 m надморске висине у

југозападним деловима Карамана. Ток који настаје од овог извора улива се јужније у Гобелски поток на путу Копаоник - Брус. Извор је разбијеног типа са издашности од 10 до 40 l/min. Температура воде је око 4°C а радиоактивност воде износи 8,45MJ. Извор Марине воде је делимично каптиран и чесма која се налази поред пута може бити атрактивна туристима (Васовић М., 1988). Крчмар вода извире западно од Панчићевог врха 1.950 m надморске висине и има температуру воде од 4°C која је радиоактивна (74MJ). представља највиши и најрадиоактивнији извор Србије. И поред значајне атрактивности извор није укључен у туристичку понуду Копаоника (Бојовић Г., 2012). Јарам чесма налази се испод Гобелје на Јарму, 4 km од туристичког центра поред саобраћајнице Копаоник – Брус. По издашности (25 l/min) је други извор на Копаонику. Каптиран је са температуром воде од 4,4°C која није радиоактивна. Представља увек пријатно освежење на путу ка Копаонику (Васовић М., 1988).

Поред ових у делу Равног Копаоника налазе се извори Пајино пресло (14,2MJ) и Казновачке бачије (11,75MJ). Поред наведених на Копаонику постоји већи број извора мале издашности, од којих неки лети пресушују. Интересантно је у овом и понирање Циганског потока. Овај поток-река настаје од извора на североисточној падини Велике Гобелје и површински тече као сталан ток до Великог крша где понире (Васовић М., 1988).

У суподини Копаника налазе се термоминерални извори Јошаничке, Куршумлијске и Луковске бање. Ове бање пружају солидну основу развоја здравственог и велнес туризма, али и других облика комбинованих са спортско-рекреативним облицима туризма Копаоника. На тај начин проширила би се туристичка понуда туризма и формирао нов-специфичан туристички производ. Термо-минералне воде суподине Копаоника разликују се својим физичким, хемијским и терапеутским својствима.

Јошаничка бања се налази у заштићеном резервату Националног парка Копаоник, у долини Јошаничке реке 10 km узводно од насеља Биљановац. Лако је приступачна из долине Ибра одакле пут води за бању, а затим долином Самаковске наставља према Равном Копаонику. Лековиту воду, која се у виду неколико јачих извора јавља на надморској висини 570 m, користили су Турци у XIV веку, и то најпре из хигијенских, а касније из здравствених разлога (Станковић С., 2009). Главни бањски извор има издашност 7 l/s, температуре воде 78,5°C. Он је каптиран за потребе

купатила, као и за загревање неколико бањских објеката. Поред главног извора, који представља једну од најтоплијих хипертерми у Србији, у Јошаничкој бањи вода се појављује на још четири извора, чија је температура између 36-75°C. И поред повољног саобраћајног и географског положаја и значајног терапеутског потенцијала термоминералне воде, услед недостатка адекватне смештајне и здравствене понуде број туриста је симболичан и креће се од 1000-3000 (Станковић С., 2009). Да би потенцијали бање дошли до изражаја и максимално искористили извори хипертермалне воде, потребно је синхронизовано развијати здравствени и велнес туризам у Јошаничкој бањи и планински туризам на Копаонику.

Луковска бања се налази на јужним падинама Копаоника западно од Куршумлије. Састоји се из две пределе целине које се називају Горња и Доња бања. Послуже као бањско и климатско лечилиште у оквиру Акционарског друштва "Планинка" из Куршумлије (Станковић С., 2009). Садашње стање развоја туризма и степен валоризованости туристичких потенцијала бање је далеко иза реалних могућности иако постоје основе за поливалентан туристички промет. То обухвата здравствено-рекреативни, спортско-рекреативни, излетнички, екскурзиони, ловни и риболовни туризам који су и сада присутни али у недовољној мери као и перспективан развој зимско-спортског, летњег рекреативног, сеоског и конгресног туризма. С обзиром на надморску висину и дужину трајања снежног покривача у Луковској бањи могућа је успешна комбинација бањског и зимско-спортског туризма. Слаба саобраћајна повезаност и недостатак смештајних капацитета представљају главне проблеме даљег развоја.

Куршумлијска бања се налази у југоисточној подгорини Копаоника, односно његовог дела који је познат под именом Самоков. Ова бања располаже са пет група топлих (25-68°C) и минералних вода, које је по балнеолошким особинама сврставају у неколико најцењенијих у Европи. Међутим, воде ове бање се данас не користе.

Пиштавине представљају простор до кога допиру поточићи и мањи речни токова који се спуштају низ благо нагнуте падине Сувог Рудишта и Гобеле. Из низа мањих увала Пиштавине, које су обрасле веома бујним вегетацијом, посебно густом травом, процеђује се вода и формира мање поточиће.

Тресаве су поред Пиштавина још једна од природних атракција Копаоника. Формирају се на проширеним деловима корита и алувијалној равни Самоковске реке. Тресаве у проширењима су обрасле бујном и високом травом. У зависности од годишњег протицаја реке зависи и површина тресаве. Понекад су тешко проходне и подсећају на мочварно земљиште. Тресаве су посебно карактеристичне за северозападне падине Копаоника. Према неким проценама на Копаонику има око 4.000 тресава, а старост им се процењује на око хиљаду година. Најпознатије тресаве су: Јанкова бара (1.640 m надморске висине), Црвена бара (1.639 m надморске висине) и Барска река (1.408 m надморске висине). Естетска вредност тресава посебно долази до изражаја у пролећним и летњим месецима када представљају праве зелене тепихе изаткане од бујне траве. Тресаве својом атрактивношћу могу бити значајан сегмент понуде излетничког туризма.

Реке Копаоника се разликују по величини, физичко-географским карактеристикама слива, протицају и паду уздужног профила. Реке планине су уских речних долина и са малим протицајима па се више одликују естетским и куриозитетним, а мање рекреативним атрибутима. Највећи део речне мреже припада сливу Ибра, затим Расини, а најмањи сливу Топлице.

Воде Копаоника одводе реке и речице које теку у различитим правцима и припадају различитим сливовима. У том смислу треба поменути сливова Јошаничке и Самаковачке реке и друге. Реке су бистре, хладне и незагађене, са вировима и мањим слаповима и водопадима. Посебно је атрактиван водопад Јеловарник који лежи на око 500 m надморске висине испод Небеске столице. Водопад је висок 71 m и чине га три каскаде. Сматра се највишим водопадом у Србији. Поток на коме се налази водопад са Крчмар водом се улива у Брзећку реку. Читав простор око водопада је веома атрактиван па су до водопада трасиране пешачке стазе

Вододржљиви терени Копаоника погодовали су стварању природних језера. На западној подгорини Копаоника налазе се три урвинска језера: Семетешко, Дугачко и Мало језеро. Семетешко језеро се налази на северозападним падинама Копаоника на 872 m надморске висине изнад истоименог села у подножју виси Чукуре. Настало је у урвинској дољи. Познато је по плутајућим острвима, која представљају посебну атракцију за туристе. Највећа дубина је 15 m, а ниво воде у језеру константан и не зависи од атмосферског талога. Дубина језера је 15 m. Температура воде не омогућава

развој купалишног туризма. Дуго или Горње језеро налази се на северозападним обронцима Копаоника у непосредној близини Јошаничке бање на 650 m надморске висине. Обрасло је барском вегетацијом и подсећа на мочвару. Ово језеро нема већи туристички значај. Мало или Доње језеро, налази се у близини претходног језера али на нижој надморској висини (610 m надморске висине). Језеро се налази у тањирастој вртаци и дуго је 61 m, а широко 34 m. Језеро не пресушује и може да представља значајан комплементаран туристички ресурс.

4.1.3.3 Валоризација хидрографских потенцијала Источне и Југоисточне Србије

Хидрографија планинског простора Источне Србије је сложена и интересантна, са више особености и реткости. Њу чини велики број извора и врела, потајница, река и понорница и језера. Пространство и облик мезорегије, уз омеђеност великих токова, тектонску морфологију и палеоклиму узрок су појаве бројних, али краћих токова, што је несагласно оскудним падавинама. Уочљива је и разносмерност источно-србијанских река и уз косеквентно, управно или инверсно утицање (Марковић Ђ., Павловић М., 1995).

Подземне воде Старе планине, истичу у виду извора различитог карактера, издашности, режима рада, температуре и хемијског састава. Извори на Старој планини су познати по хладној води. Од око 500 извора, двадесетак је велике издашности, а десетак представљају јака крашка врела (Јеловичко, Топлик, Суводолско, Бигар, Дојкиначко, Суво).

Извори се такође јављају и на ободима крашке депресије Понор, без површинског отицања воде. Ови извори су велике издашности са температуром воде од 5°C до 8°C.

Највећи број извора налази се на југозападним падинама Старе планине. Највише их има испод самог врха Миџор на висини од 1.880 m надморске висине до 2.100 m надморске висине. Сви извори истичу из палеозојских шкриљаца или црвених пешчара. Карактерише их хладна вода, са температуром од 4°C до 7°C.

Извори око Савине локве и Орловог крша налазе се на мањој надморској висини од око 1.600 m. Воде ових извора истичу из распаднутих диорита и имају температуру од 6°C до 7°C. Сличну температуру имају бројни извори који се јављају у висинском

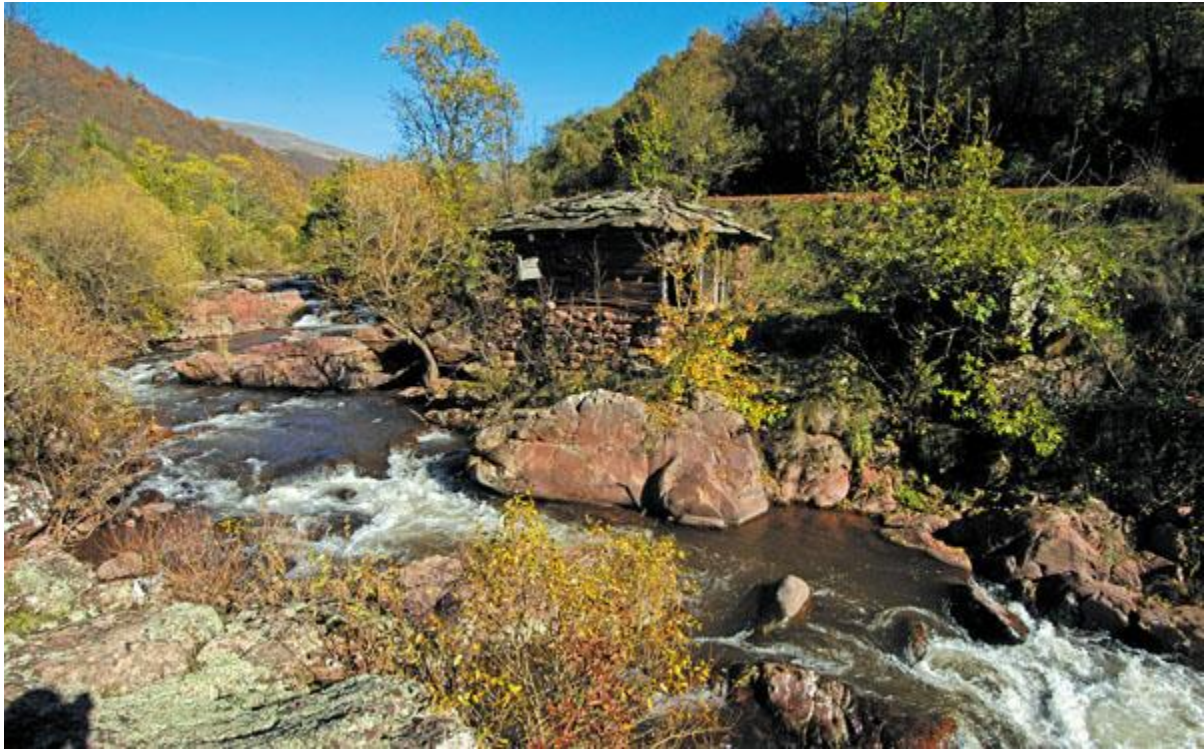
појасу од 1.000 m до 1.500 m надморске висине. Ове изворе који се налазе у вододржљивим стенама карактерише веома ниска температура воде. Тако на пример вода Оканског врела (2.050 m надморске висине) на Миџору има температуру од 4,4°C. Под врхом Вражја глава налази се врело на Бати са температуром воде од 4°C, што је чини једном од најхладнијих вода у Србији. Многи од ових извора током летњих месеци имају смањену издашност а неки и пресуше.

Јеловичко врело је сифонски ујезерено у вртачастој депресији. За време јаких летњих суша оно се јавља као потајница. По речима мештана она пресушује у августу и септембру. Дојкиначко врело је типично скривено врело из кога вода истиче гравитационо. Температура воде се креће од 10°C до 11°C.

На Старој планини се формирају сливови две реке: Нишаве и Тимока. Јужно од Миџора, систем водотока одводи воду у Темску и Нишаву, која припада сливу Јужне Мораве, а северно од Миџора воду сакупља Трговишки Тимок који припада сливу Тимока.

Речне токове Старе планине карактеришу велики нагиби терена, усечена речна корита, честа појава брзака и каскадни слапови и преломи, као и појава ерозивних удубљења, циновских лонаца. Из тих разлога, већина водотока има бујични карактер и неравномеран протицај током године. Највећи протицаји су у време најинтензивнијег топљења снега у марту и априлу.

Највеће притоке Трговишког Тимока су Црновршка, Стањанска, Алдиначка, Радичевска и Коритска река. Са јужне стране која чини већи део била Старе планине, воде одводи реке Височице. Ова река се у доњем делу тока назива и Темштица или Темска река. Њене највеће притоке су Дојкиначка и Топлодолска река.

**Слика 12: Воденица на Топлодолској реци;
Извор: Братић М., мај 2013.**

„Височица је у средњем току образовала стешњену клисуру са укљештеним меандрима у кречњачким стенама изнад села Темска. У главном меандру је још пре Другог светског рата, река преграђена ниском браном и кроз врат меандра пробијен је тунел, док је на другој страни инсталирана хидроелектрана која је и данас у функцији“ (Братић М., 2010). Због своје атрактивности овај део је заштићен као културно и природно добро. У будућности се планира да се на овим рекама подигне више мањих хидроакумулација за вишенаменско коришћење. Поред речних токова на Старој планини се налази и низ језера, која су у недовољној мери валоризована за туристичке потребе. Од значајнијих су Завојско језеро, Совинац, Грлишко језеро, Рготско језеро и језеро „Сават 2“. Настанак Завојског језера је веома интересантан. „Наиме, настао је када се услед наглог отапања снега са реке Височице, активирало клизиште (по којима је овај крај нарочито познат). Око 1.7 милиона m^3 земље и стенског материјала, сручило се 26.02.1963. године у клисуру ове реке и преградило долину код села Завој, по коме језеро носи име“ (Јовановић Љ., 2009). Совинац је вештачко језеро по свом постанку и настало је за потребе наводњавања овог краја. У њему се налазе различите врсте рибе, па је погодно за развој риболова. Такође пружа могућности купалишног туризма, јер се на његовој обали налази ауто-камп, мотел и спортски терен. Без обзира на могућности за развој туризма, туризам није битан чинилац овог краја, јер због

недовољног улагања и сиромаштва не може се спроводити на адекватан начин. Површинске воде простора Старе планине имају неповољан водни режим, који се одликује бујичним карактером. Такав пример су Топлодолска и Дојкиначка река, које имају екстремне вредности протицаја 1:900. Највећи протицаји су у марту и априлу, када се отапа снег са Старе планине. Мале воде су најизраженије у августу, септембру, а у последње време често се јављају и у октобру. Бујице и мале воде значајно умањују водно богатство простора Старе планине, јер се мањак воде јавља у вегетационом периоду, када је и најпотребнија. Једино решење да се ово санира, је да се изгради већи број водоакумулација.

Табела 55: Основне карактеристике речних токова подручја Старе планине

Река	Дужина тока у km	Висинска разлика у m
Височица	53	359
Топлодолска река	14,5	595
Јеловичка река	14,5	462,2
Дојкиначка река	14	404,9

Извор: Станковић С., 1969.

Планински простор Јужног дела Србије има разгранату хидрографску мрежу која није искоришћена за развој туризма. Планина Бесна кобила је богата површинским водама. Најзначајнији водни ресурси у близини Бесне кобиле су речни систем Јужне Мораве и реке Струме чија је највећа притока Драговштица. Притоке Јужне Мораве су Бањска река, Врла, Власина и друге. Поред тих река у саставу планине Бесна кобила налази се река Драговиштица са својим притокама Бранковске, Љубатске и Лисинске реке. Ове реке образују своје слапове и водопаде по којима могу бити од великог значаја за развој туризма и могу употпунити туристичку понуду. Поред речних токова на простору Бесне кобиле налазе се Власинско и Лисинско језеро, као и Врањска бања. Врањска бања је најпознатија бања у Србији са хипертермалном водом од 94-110°C.

4.1.4 Валоризација биогеографских потенцијала

Биогеографски туристички потенцијали представљају самосталне, још чешће комплементарне туристичке мотиве, са више атрибута туристичке привлачности (Станковић С., 1990). Имају наглашена рекреативна, естетска, куриозитетна, здравствена, реликтна и ендемична својства туристичке привлачности. Омогућавају развој неких специфичних видова туризма, као што су ловни, риболовни, фото-сафари и други.

Повољан геолошки састав као и клима са обиљем падавина условиле су да се на планинама Србије развије разноврстан биљни свет, који се пре свега одликује богатством аутохтоне шумске вегетације (јела, смрча, јавор, храст).

Често се срећу и комплекси засађеног четинарског дрвећа, који још више доприносе пејзажној, естетској, амбијенталној и здравствено-рекреативној вредности вегетације планинског простора Србије.

Планине Србије, без обзира на надморску висину, располажу разноврсним биљним и животињским светом који пружа солидну основу за развој спортско-рекреативног, планинског, здравственог, као и екстремних облика туризма.

4.1.4.1 Валоризација биогеографских потенцијала планина Западне и Југозападне Србије

Планински простор Западне и Југозападне Србије одликује се разноврсним биљним заједницама. Неки делови овог планинског простора су проглашени Националним парком, док су други под заштитом Државе као паркови природе. Планина Тара проглашена је Националним парком 1981. године од стране Скупштине Србије.

Планина Тара, готово да представља прави мали природни рај.¹ На њој се налази разноврсна шумска и травна вегетација у којој су присутне биљне врсте ендемичног и реликтног карактера. Шумску вегетацију планине су истраживали многобројни научници, од којих је засигуно најславнији Јосиф Панчић који је открио ендемичну врсту Панчићеву оморику.

Биљни покривач Таре чини шумска и травна вегетација. Шумска вегетација обухвата лишћаре, лишћарско-четинарске и четинарске састојине. Лишћарске шуме се налазе на кречњачким теренима и то претежно на северним експозицијама. Лишћарско-четинарских и четинарских шума има у свим деловима планине. Ливадске заједнице су антропогеног порекла и настале су у време аграрне пренасељености на месту искрчених или спаљених шума (Група аутора, 1992).

¹ “Ја овако замишљам рај” изјава др Еткина Кларка директора Европске фондације за заштиту природе и националних паркова приликом обиласка Таре 1996. године.

Бујна шумска вегетација са великим бројем шумских формацијама посебно је карактеристична за простор Национални парк Тара. Национални парк Тара је типично шумско подручје у коме доминирају шуме букве, јеле и смрче. Поред њих у Националном парку се налазе и шумске заједнице црног јасена и црног граба, храста сладуна и цера, храста китњака, црног бора. Лишћарско-четинарске и четинарске шуме заузимају највећи део Националног парка. Посебност шумској вегетацији Таре дају шумске заједнице у којима је заступљена оморика.

Од шумских формација највеће површине заузимају шуме III степена, затим шуме II степена, на најмање шуме I степена заштите. Осим наведеног дрвећа на кречњацима и надморској висини од 250 m до 1.000 m срећу се шуме црног јасена и црног граба (на северним странама), шуме црног граба и црног бора (на земљиштима већег нагиба), шуме медунца и црног граба (у кречњачким камењарима), шуме цера (Љубош, Вукићев До), шуме цера и границе (Басеровина), шума китњака (око манастира Рача), шуме јавора, црног граба и букве (Лађевац, на тешко приступачном терену има заштитни карактер), шуме оштре траве и црног граба, шуме субмонтонске букве, шуме букве и јеле (најраспрострањеније и најзначајније за развој туризма), шуме смрче, шуме оморике и смрче (на већој висини и већим нагибом терена), шуме црне јове и оморике (Митровац и Црвени поток). Поред њих карактеристичне су шуме у долинама река. То су: шуме китњака и граба, шуме јове, шуме цера и ораха, шуме виошнице и ораха, шуме делешампијевог храста и црног граба, као и шуме које имају серпентинску подлогу: шуме црног бора, сурчице и китњака и јеремичка и китњака (Група аутора, 1992)

До сада је на подручју парка забележено 30 ендемичних таксона, међу којима је најпознатија Панчићева оморика (*Picea omotika* (Pančić) Ruckl.). Све ове врсте поред научног имају посебан значај за развој туризма како домаћег, тако и иностраног. Сама оморика као и низ других заштићених природних врста биљака може да обогати туристику понуду планине Таре. Биogeографске карактеристике планине, заједно са другим компонентама природне средине, омогућавају развој екотуризма, екскурзионог туризма, као и научних и конгресних скупова везаних за флору и фауну планине. На овој планини се може организовати и школа у природи, а нарочито за студенте биологије и екологије који овде могу да истражују.

Слика 13: Панчићева оморица код Калуђерских бара на Тари;

Извор: Братић М., мај 2007.

Ливадске биљне заједнице заузимају велике површине. У највећој мери су секундарне творевине, али и у њима се срећу ретке врсте биљака. Вегетација Таре специфична је још и по присуству бројних мањих тресетних мочвара и ливадских тресава, као и по великог броја лековитог биља. Посебно су значајне биљне заједнице камењара и сипара са великом заступљеношћу ендемичних врста, попут биљних заједница дервентанског различка на кречњачким стенама Дервенте, голоцвенте млечике на стрмим серпентинским камењарима и друге.

На подручју националног парка планине Таре може се наћи и велики број различитих врста печурака. Велики број њих је изузетно ретких и заштићених врста, али и отровних. Печурке су непроцењиво богатство Националног парка које може бити интересно за одређени сегмент посетилаца.

Животињски свет - Разноврсна станишта на простору Таре представљају дом великом броју животиња. Велика разноврсност животињског света условљена антропогеном активношћу као и низом еколошких фактора. Животиње се грубо могу поделити на бескичмењаке и кичмењаке.

Посебна пажња на планини поклања се неговању и заштити појединог животињског света. Ова активност подразумева исхрану животиња, забрану лова у одређеним подручјима, селективни и контролисан лов и друго.

Национални парк Тара се сврстава у најбогатија планинска подручја у погледу броја врста лептира. Досадашњим истраживањима је констатовано чак 138 врста дневних лептира. Овај податак указује на очуваност и разноликост станишта Таре.

Многе врсте кичмењака насељавају Национални парк Тара, почев од риба, преко водоземаца и гмизаваца, птица, па до сисара. Од 53 врсте сисара колико их је забележено на Тари, најатрактивнији су мрки медвед и дивокоза. Од 135 врста птица, само 43 су селице, а посебно се истичу најугроженије врсте попут орлова, соколова и других чистача природе.

Мрки медвед који живи на Тари припада по систематици типу евросибирског медведа. Тара представља јединствено станиште мрког медведа у Западној Србији. Сматра се да на Тари има око 30 јединки.

Дивокоза насељава само одређене делове Таре, и у националном парку Тара се налази под посебним режимом заштите. Ова иначе врло ретка врста животиње, задржава се на тешко приступачним литицама кањона Дрине, Бруснице, Раче и Дервенте, који су издвојени у природне резервате. Дивокоза може нарасти у висину и до 80 cm надморске висине, у дужину до 130 cm надморске висине а јачи мужјаци могу тежити и до 40 kg.

Реке Парка, укључујући Дрину, су познате по пастрмским врстама риба, пре свега младици, али и аутохтоним популацијама поточне пастрмке. Међу представницима ихтиофауне парка налази се и велики број шаранских врста: скобаљ, клен, укљева, речна и поточна мрена, шаран, лињак.

Планина Тара са својим лепотама, националним парком и резерватима представља део Србије који је посебно интересантан за домаћу туристичку клијентелу. Њена очуваност биљног и животињског света, ретке врсте биљака, ендемичне и реликтне врсте би требало на бољи начин искористити и представити њихов естетски и куриозитетни значај који поседују за развој више различитих врста туризма, при чему маркетинг треба усмерити на привлачење стране туристичке клијентеле. Данас, њене

природне туристичке вредности нису у довољној мери искоришћене за развој туризма и креирање туристичке понуде атрактивне не само за домаће, већ и иностране туристе. Валоризација мора да почива на строгим критеријумима, који ће омогућити вредновање туристичких вредности и утврдити значај са локалног, регионалног, националног и међународног аспекта.

Златибор представља предеону платформу, која се налази на већој надморској висини од суседних терена и стрмим падинама одвојена је од њих. Још од давнина је био познат по суватама. На њему се могу одвојити три вегетациона дела:

- Монтански и субмонтански регион за који се везују пашњаци и ливаде расути по читавом платоу Златибора, а највише их има око Чиготе,
- влажне мочварске ливаде које су развијене на надморској висини од 850 m до 1.100 m. Оне се највише налазе око долина река и потока,
- шумски пропланци и голети, као и четинарске заједнице на преко 1.300 m надморске висине, који се везују највише за Торник (Ршумовић Р., 1991).

Од давнина је Златибор био покривен густим боровим шумама. Почетком XX века шуме Златибора су интензивно сечене што је допринело данашњем изгледу планине. Ове шуме су данас фрагменално сачуване, док су централни делови планине услед изградње туристичке инфра и супраструктуре потпуно девастирани и без значајнијег шумског покривача. Масовни туризам и стихијска изградња води даљој деградацији вегетационог покривача и природних вредности планине у целини.

Шуме Златибора одликују се естетском и рекреативном функцијом. Наиме предивни пејзажи, густина, велико пространство, мозаични распореди у простору, повећавају естетску вредност и рекреативно употпуњују туристичку понуду. „Чист ваздух, високо вредни озон, ароматичне материје, кисеоник“ (Ршумовић Р., 1991) омогућили су да ова планина представља једну од водећих туристичких дестинација наше земље.

Стручњаци сматрају да ова планина не треба да има већу шумовитост, јер би веће површине допринеле повећању влажности, што би смањило терапеутска и физиолошка својства климе која чине Златибор ваздушном бањом и познатом климатском дестинацијом. Њена надморска висина и голети имају здравствену

функцију, јер управо клима и вегетација Златибора повећава број црвених крвних зрнаца што повољно утиче на болести крвотока (Ршумовић Р., и остали, 1991).

Зато данас највеће површине планине су под пашњацима, на којима расте преко 120 различитих врста травнатих заједница, од којих су посебно значајне оне са лековитим дејством. То су линцура, ива, хајдучка трава, мајчина душица и кичица. Шумска вегетација се може видети око Црног Рзава (раштркана стабла белог бора). Поред бора могу се видети црни бор, бреза и храст у нижим деловима и предео смрче и јеле на већој надморској висини. Оваква шумска вегетација пружа скромне услове за станишта животиња (Парк природе Златибор, Предлог за заштиту, 2005).

Као и код Таре велики број кичмењака насељава простор Златибора. Овде постоје: 54 врсте сисара, 150 птица, 14 врста водоземаца и гмизаваца. Сви они се налазе на Црвеној листи угрожених кичмењака Србије. Од заштићених врста могу се видети: видра, мала и велика ласица. Планина Златибор позната је по стаништима крупне и ситне дивљачи. Од ловне дивљачи треба поменути вука, срну, дивљу свињу, јазавца и друге.

Златиборске реке и језера погодују развоју риболовног туризма. Имају богат рибљи фонд. По богатству рибљег света посебно се истичу Рзав, Ђетиња, Увац и Златиборска река. У њима су заступљене пастрмка, липљан, клен, мрена, кркуша и друге врсте.

Дивчибаре је типично станиште биогеографских вредности брдско-планинског прстора на висини од 300-1.000 m. Богато је флором и фауном, што је у складу са дисекцијом рељефа, особинама климе и водним токовима. Вегетацију Дивчибара делимо на шумску и травну. Од шумске вегетације заступљене су листопадне шуме букве, храста, граба, јасена, јавора, липе, бреста, брезе, тополе, јасика, јове, врбе, багрема. Овде су заступљене и друге жбунасте врсте попут леска, зове, дрена, глога, жешља, шипурка, орлових ноктију, павита и других. Посебан туристички значај имају делови природе Дивчибара који су очували своје изворно стање. Они представљају значајан туристички елемент привлачности. Поред шумске, травна вегетација на овом простору је разнолика. Ту се може видети разнолико лековито биље, ратарске и повртарске биљке.

На целом подручју Ваљевских планина, па и на Дивчибарама може се срести разнолик животињски свет. Од дивљих животиња овде су заступљене: лисица, дивљи зец, твор, веверица, јазавац, куна, видра и друге. Од крупне дивљачи најзаступљеније су срна и дивља свиња, док се вук ређе јавља. Од пернатих грабљивица заступљене су орао, кобац, сова, јастреб, чавка, врана, сврака, кукавица и гавран; од птица певачица славуј, ласта, кос, детлић, као и многе друге.

Голија се одликује богатом флором и фауном. Биљне заједнице Голије обухватају 900 врста биљака, 117 врста алги, 40 врста маховине, 7 врста лишајева и 75 врста печурака. То је предео нетакнуте природе у коме се настанио велики број животиња. Ту се налази 95 врста птица и 22 врсте крупне дивљачи (Хорват, 2010).

Слика 14: Шума ретких биљних врста на Голији;

извор:www.golija.com

4.1.4.2 Валоризација биогеографских потенцијала Копаоничких планина

Предео ширег простора Копаоника одликује се разноликошћу биљног и животињског света. Вегетација овог простора има значајуну пејзажно-естетску, амбијенталну и здравствено-рекреативну функцију.

Својом геолошком грађом, надморском висином и положајем Копаоник има идеалну основу за развој биљног и животињског света. Биљне врсте на Копаонику подједнако су распрострањене како у њеној подгорини и нижим деловима, тако и на већим надморским висинама.

У нижим деловима карактеристичне су хидрофилне и поплавне шуме са воденом зељастом вегетацијом у речним долинама, различити типови врбе (*Salix Babilonica*, *Salix Alba*), јова, топола и храст лужњак. На нешто већим висинама до 600 m срећемо шуме храста сладуна, китњака, цера, док су шуме црног бора ређе.

Изнад 600 m надморске висине могу се издвојити три основна појаса шумских заједница:

1. *Појас букових и буково-четинарских типова шума* на висини од 600 до 1.600 m. Ове шуме су најзаступљеније на Копаонику. Према вертикалној зоналности ову групу шума можемо поделити у три подпојаса. То су: планински (600-1.200 m надморске висине) у коме преовладавају монодоминантне шуме букве, високо планински (1.200–1.400 m надморске висине) у коме доминирају буково-јелове и буково-јелове-смрчеве шуме и субалпски (1.400-1.600 m надморске висине) у коме се јављају субалпске шуме букве. На овом простору су веома ретке заједнице белог бора. У пределу изнад 1.500 m надморске висине око Гвозца, овде се јављају заједнице смрче и јеле. На локалитету Метођа налази се богата букова шума, а поред ње и велики број ретких врста јаблана.

2. *Појас четинарских типова шума на надморској висини од 1.600 - 1.750 m.* Најчешће заједнице су: шуме смрча (више врста), јеле (*Picea abies*) и букве. Шуме букве су заштитног карактера, ниске су продуктивности и углавном се срећу као прелазни облици нижих делова овог појаса. Као пример могу послужити осојне и врло стрме падине Козјих стена, где су очуване све три заједнице. За овај појас карактеристичне су шуме смрче са зечијом сочицом, шума смрче са бекицама, смрче са маховином и субалпске шуме са маховином.

3. *Појас субалпских жбунастих четинара и лишћара на надморској висини од 1.750 до 1.950 m* (Бојовић Љ., 2010) Овде успевају шуме: субалпске смрче (*Picea subalpinae*), жбунасте полегле клеке (*Juniperus nana*) и доминантна заједница боровница (*Vaccinium myrtillis*), високопланински сувати, алпске зељасте и на крају камењарске вегетационе заједнице.

Од шумских плодова на Копаонику су заступљени: леска, малина, јагода, дрењина, боровница, шипурак и друге. Леска је распрострањена на целом Копаонику. Најбоља станишта су јој око долина Топлице, Јошаничке, Луковске и Грашевачке реке.

Дивља малина и јагода срећу до 1.950 m, карактеристична је за делове око Брзећке реке, Бугарске и Качандолске реке, око Сребрнца и Сувог рудишта. Дрењине, као честа појава на Коапонику довеле су да поједина места добију назив по њима Дрењак, Дрен, Дренова. Шипурак се користи за чајеве, слатко, џем, сок и друго. Последњих тридесет година нагло је интензивирано гајење обојеног воћа на Копаонику. Сезонској ангажованости радне снаге на овом пољу може се придодати и туристичка нота, у виду манифестационог туризма.

Богатство Копаоника огледа се и у многобројним врстама лековитог биља и шумског цвећа. Најпознатије врсте шумског цвећа су нарцис, ружа, кукурек, врес, љубичица, китице, зелена нада, перуника. Алпски цвет се јавља код Метођа и Козјих стена. У нижим деловима Копаоника расту цикламе, дивље руже, хајдучка трава, висабаба, срчаник, салеп и многе друге врсте.

Лековито биље на Копаонику је доста распрострањено, а најчешће се могу срести камилица, гороцвет, хајдучка трава, бели слез, мајчина душица, кантарион и друго. У деловима веће надморске висине могу се срести још: маслачак, клека, планинка, ђурђевак, луна, зова, подбел, боквица и столисник (Зборник реферата, 1990).

Разноврстан биљни свет и богатство флоре условило је богат и врло интересантан животињски свет. На овом простору се могу срести: срна, дивљи зец, вук, лисица, веверица, пух, дивља мачка, куна златица, куна белица, ласица, више врста голубова, грлица, фазан, јаребица, препелица, сова ушара, сова шумска, јастреб кокошар, кобац птичар, сиви соко, луња, гавран, сива врана и још неке пернате и длакаве ситне животиње, од којих неке у веома малом броју. На хладним и високим деловима, среће се сибирски скакавац и живородни гуштер, који су карактеристични за највише планине Европе (Јакшић П., Ђурић М., 2007).

Копаоник у односу на многе планине Србије располаже великим могућностима за развој риболова. За разлику од лова који на овој планини није у већој мери заступљен, риболов је значајан за развој туризма. Чисте и незагађене воде погодне су станиште поточне пастрмке. Потоци, речице и реке у којима су станишта пастрмке су: Бугарска, Ковачка, Самоковска, Мургулска, Крива и Плочска река, Грашевачка, Гобелска, Варска, Бистричка река, Паљевштица и Јошаница.

4.1.4.3 *Валоризација биогеографских потенцијала планина Источне и Јужне Србије*

Шумска вегетација планинских простора Источне Србије у прошлости је била девастирана и деградирана. Пражњењем руралних простора започео је спонтани процес ревитализације шумских састојина на некадашњим ораницама, ливадама и пашњацима антропогеног порекла. Данас неке шуме имају прашумски изглед, какав је пример планина Кучај, или су у потпуности непроходне попут Дели Јована. Поред еколошког, вегетација, посебно шумске састојине, има и естетски, здравствено-лечилишни, здравствено-рекреативни, медицински и прехранбени карактер.

Стара планина спада у флористички богатија подручја Србије (Службени гласник РС, број 23/09). Биљни свет на Старој планини чини 1.200 врста и подврста виших биљака. Од њих је 115 ендемичних врста, 40 врста које претстављају природне реткости наше земље, 50 врста које се налазе на списку угрожене европске флоре (мужица, пречица, бор кривуљ) и друге. У овој групи се налази 116 локалних и регионалних ендемских врста. Многе од биљних врста се налазе на Црвеној листи у Црвеној књизи флоре Србије: Панчићева жабља трава, планинска звончица, зелена јова и други. Овде се налазе и терцијалне и ендемо-реликтне биљне врсте које су се задржале у клисурама и кањонима, а глацијални реликти и ендеми налазе се на висинским деловима планине. Ове биљне врсте су стављене под посебан режим заштите и могу се користити у оквиру научног и едукативног туризма (Станковић С., 2005).

Од 40 врста природних реткости на Старој планине издвајамо патуљасту перунику, планинску сасу, гороцвет, планински јавор, шумски љиљан и друге врсте. Од биљних заједница ливада и пашњака ендемичне су: заједнице боровнице и бруснице, заједнице великог макља, заједнице црног омана, заједнице росуље и оштрице и друге.

На Старој планини можемо наћи и велики број различитих печурака, које могу имати економску вредност, као што су: шампињони, краљевски вргањ, лисичара и друге врсте. Ове биљке се такође могу уврстити у екотуристичку понуду овог краја, наравно уз контролу. Оне представљају велики екотуристички потенцијал.

У висинском профилу до 2.000 m надморске висине, зоналност вегетације је типична за централне делове Балканског полуострва. Нижи појасеви су представљени

термофилним храстовим шумама, изнад којих се налазе мезофилне букове. Горње шумске појасеве чине бореалне смречеве шуме балканског типа. Изнад појаса шума, простиру се појас клековине и високопланинске сувате, а испод планинских гребена се налазе травне вегетације. Флора Старе планине разврстана је у четири биома и у складу са вертикалном зоналношћу вегетације. Највише је биљних врста из периода терцијара и глацијације (око 160 врста). Утврђене су 52 биљне асоцијације од којих се посебно истичу средњобалканске листопадне и четинарске шуме. Пашњаци и сувати развијени су на киселој подлози и скелетним земљиштима (Братић М. и остали, 2011).

Квалитет овог простора употпуњују бројне врсте лековитог биља од којих су најпознатије: коприва, кичица, јагорчевина, жалфија, гороцвет, велебије, боровница, божур, босиљак, мајчина душица, дивља малина, маслчак, медвеђе грожђе, мрзовац, перуника, подбел, сапуњача, ситница, татула, чемерика, хајдучка трава и друге. (Милошевић М., Марковић М., 2004).

Природни услови на простору Старе планине омогућили су опстанак великом броју врста животиња. На простору Старе планине заступљене су бројне групе животиња које је обogaћују (Мијовић Д., 2006). Посебно се издвајају 116 врста лептира, 18 врста херпетофауне и 23 врсте ихтиофауне. На овој планини се налази највећи диверзитет птица око 203 врсте. Такође овај простор је увршћен у регистар подручја од међународног значаја за птице Европе.

Стару планину насељава 30 врста сисара. Својом реткошћу, посебно се истичу текуница, снежна волухарица, рис, док се медвед води као најугроженија врста на овој планини. Поред њих може се срести ниска дивљач: зец, лисица, јаребица, фазан, а од високе дивљачи: вук, дивља свиња, срна и друге врсте. Поред медведа међу угроженим врстама су још орлови, јаребица камењарка, голуб криваш, тетреб, јазава (Братић М. и остали, 2011).

Бернском конвенцијом заштићене су 104 врсте птица, али неке од њих нису виђене више година на Старој планини. Као последица тога јавља се активност човека. Неке од тих врста су орао брадан, белоглави суп, ветрушка и црквица (Јовановић Љ., 2009).

Слика 15: Сиви соко, ретка врста на Старој планини;
извор: www.staroplanina.com

Простор Старе планине пружа повољне услове за развој лова и риболова. Лов је карактеристичан за летњи период и на овом простору се налази осам ловачких удружења. Током лета на овој планини је, поред лова, могућ развој и допуна туристичке понуде у виду шетње, гледања птица, посматрања природе, бициклизма, брања разног лековитог биља, брања боровнице и многих других занимљивости које ова планина пружа. Што се тиче риболова, на овој планини је могућ на Височици, Топлодолској и Дојкиначкој реци. Једна од значајнијих врста рибе и не тако честих која се може наћи у води Височице је калифорнијска пастрмка. Поред ње у водама Старе планине живи још 21 врста рибе (Мијовић Д., 2006).

Југоисточни планински простор Србије представља део нетакнуте природе. У мањој мери је испитан. Тек последњих година држава је почела да показује интересовање за овај планински део. Као једна од најатрактивнијих и најперспективнијих планина овог краја је Бесна кобила. Она представља предео богат флором и фауном. На њој су најзаступљеније самоникле лековите врсте биља попут кантариона, маслачка, нане, коприве и других. Шумска вегетација је недовољно испитана па о њој нисмо у могућности да говоримо. Од животињских врста које настањују простор Бесне Кобиле су: вук, дивља свиња и лисица.

4.1.5 *Заштићена природна добра*

Туризам и простор чине комплементарну спрегу са низом познатих, али и бројних недовољно истражених појава и процеса (Станковић С., 2000). Из тог разлога у систему човек-животна средина, процеси који су од значаја за развој туризма, морају се пратити током планирања, изградње, управљања, одржавања, надгледања првобитних стања и основних пројеката.

Под заштићеним природним добром подразумева се очувани део природе посебних природних вредности и одлика због којих се могу развијати одређени облици туризма. Због тога се степен очуваности и атрактивности животне средине непосредно одражава на могућности развоја туризма на датом простору (Јовичић Д., 2000), где има еколошки, здравствено-рекреативни, културни, образовни и научни карактер. Најефикаснији резултати у процесу заштите животне средине могу се постићи уважавањем начела концепције активне заштите (Станковић С., 2000).

Заштита и унапређење животне средине планинских делова Србије битан је предуслов очувања рекреативних атрибута природних туристичких мотива, а тиме и конкурентности туристичке понуде. У Србији је тренутно под заштитом I степена 20.170 ha, што чини 0,0023% територије земље (3,89% заштићених површина), II степен 102.430 ha, односно 0,012% територије Србије (19,77% заштићених површина) и III степен око 80% површине заштићеног подручја (76,34% заштићених површина) (Лакушић Д., 2005).

Према члану 27. Закона о природи, у природна добра спадају:

- Заштићена подручја - строги природни резервати, специјални резервати природе, национални паркови, споменици природе, заштићено подручје, предео изузетних одлика, парк природе. Заштићене дивље врсте - строго заштићене дивље врсте и заштићене дивље врсте.
- Заштићена природна документа - делови геолошког и палеонтолошког наслеђа (фосили, минерали, кристали), биолошка документа (миколошке, ботаничке и зоолошке збирке, конзервирани препарати органских врста).

Карта 9: Заштићених природних добара Србије, Завод за заштиту природе Србије, 2013.

У складу са чланом 28. Закона о заштити природе, подручја која имају изражену геолошку, биолошку, екосистемску и предеону разноврсност и која су значајна у складу са међународним прописима, могу се прогласити за заштићена подручја од општег интереса (Министарство за заштиту и очување животне средине).

Међу заштићена подручја спадају различите врсте природних вредности. У Србији су законом заштићена 464 подручја од посебног значаја за заштиту, очување и унапређење развоја природе. То су пет националних паркова, 16 паркова природе, 16 предела изузетних одлика, 71 строги и специјални резерват природе, 313 споменика природе ботаничко-дендролошког, геоморфолошког, геолошког и хидролошког карактера и 42 подручја са интегралним културно-историјским и природним вредностима (простор око непокретних културних добара и знаменита места).

Табела бр. 56: Средње стање државних шума у Националним парковима Србије

Национални парк	Укупна површина
	Ha
Фрушка гора(1997)	24.895,39
Ђердап (2001)	38.226,10
Тара(1981)	12.137,75
Копаоник (1994)	8.950,76
Шар планина (1986)	34.795,31
Укупно	119.005,31

Извор: Медаревић М., Бранковић С., Пантић Д., 2001.

Од проучаваних планинска центара, Тара и Копаоник имају статус националног парка, Стара планина статус парка природе, док је Златибор у поступку добијања статуса парка природе. Парк природе и резерват биосфере под заштитом УНЕСКА је Голија, док код друге планине имау заштићене поједине делове као што су предели изузетних одлика, строги и специјални резервати и друге.

Национални парк је подручје које по својим еколошким, биогеографским и другим карактеристикама представља природну целину изузетног значаја са екосистемима и пределима посебне вредности у погледу изворности и разноврсности вегетације, флоре и фауне и ако има једну или више следећих одлика: репрезентативне биолошке, геоморфолошке, геолошке, хидролошке и друге појаве и процесе културно-историјске вредности са репрезентативним облицима тих вредности насталих у интеракцији човека и његовог природног окружења (Службени гласник бр. 36/2009 и 88/2010).

Према закону о заштити природних добара, “парк природе је подручје добро очуваних природних вредности са претежно очуваним природним екосистемима и живописним пејзажима, намењено очувању укупне геолошке, биолошке и предеоне разноврсности, као и задовољењу научних, образовних, духовних, естетских, културних, туристичких, здравствено-рекреативних потреба и осталих делатности

усклађених са традиционалним начином живота и начелима одрживог развоја”. То значи да се за природне паркове проглашавају територије које садрже разноврсне екосистеме са израженим биодиверзитетом биљних и животињских врста и њихових станишта, са карактеристичним пределима и објектима неживе природе. Природни паркови се заштићују с циљем:

- одржавања биодиверзитета екосистема,
- развоја научних, образовних и рекреационих активности,
- одрживости коришћења обновљивих природних ресурса (туризам).

4.1.5.1 *Заштићена природна добра Западне и Југозападне Србије*

Национални парк Тара проглашен је 1981. године. Обухвата површину од 12.137,75 ха, од чега је под шумом 11.807,31 ха. Националним парком управља ЈП "Национални парк Тара" .

Режим заштите природе планине Таре - Просторним планом Националног парка Тара, који је усвојен 1989. године, одређене су његове границе, критеријуми организације, уређења и коришћења подручја. У складу са планом, парк је подељен у три зоне заштите:

Зона I степена – обухвата заштиту објеката природе, заштићене водотоке и изворе, културно-историјско наслеђе, односно вредности које ће бити предмет научних и стручних истраживања.

Зона II степена – подразумева непосредну заштиту око зона I степена, општу заштиту станишта ретких и угрожених биљних и животињских врста, заштиту пејзажно-амибијенталних вредности и културних добара, заштиту деградираних површина, као и површина на којима се обавља део истраживачких, едукативних и других активности; у II степену заштите утврђује се ограничено и строго контролисано коришћење природних ресурса.

Зона III степена – обухвата површине планиране за шумарство, пољопривреду, активни развој планинског туризма, рекреације и спорта, супра и инфраструктурну изградњу објеката, као и друге делатности и активности; у III степену заштите утврђује се селективно и ограничено коришћење природних богатстава и активности у простору уколико су усклађене са функцијама заштићеног природног добра (JUGINS,2010).

Табела 57: Зона заштите на планини Тара

Режим заштите	Површина у ha	Део укупне површине у %	Подручја под заштитом
Зона I степена	2.948,75	15,37	<u>природни резервати</u> (кањон Бруснице, Звезда, клисура Дервенте, Љути брег, Црвена стена, под Горушицом, Црвени поток, Рачанска Шљивовица, клисура Раче) <u>културна добра</u> (Манастир Рача, Солотушки Град)
Зона II степена	7.732,39	40,33	<u>предеоне целине</u> (Јагошитца, Црни врх, клисура Дервенте и Дрине, Рача, под Горушицом, Црвени поток, Рачанска шљивовица) <u>културно-историјске целине</u> (центар Седељка у Растишту, шири простор око манастира Рача).
Зона III степена	8.493,86	44,30	<u>шумски комплекси</u> (Звезда, Црни врх, Калуђерске баре и Рача), <u>туристички центри</u> (Калуђерске Баре, Шљивовица, Митровац, Ослуша)

Извор: Савезно министарство здравља и социјалне политике, Сектор за животну средину, 2010.

У оквиру прве зоне заштите издвајају се природни резервати: кањон Бруснице, Звезда (као један од најинтересантнијих и најзначајнијих резервата Србије и последње место са природом ове врсте у Европи), клисура Дервенте, Љути брег, Црвена стена (најбогатији предео Панчићевом омориком), под Горушицом, Црвени поток, Рачанска шљивовица, клисура Раче и културна добра: манастир Рача и Солотушки град. Реч је о строго заштићеним просторима у којима није дозвољена интензивнија туристичка активност већ само посете у сврси научних истраживања и образовања, као и контролисане посете, које неће угрозити природне и антропогене потенцијале и изменити традиционалан начин живота.

Национални парк Тара представља значајан центар излетничког, рекреативног, боравишног, транзитног и екскурзионог туризма. Да би сачувала своје еколошке, природне и културне вредности привредну активност ове планине треба свести на развој селективних облика туризма који неће битије деградирати окружујућу средину. При томе се мора водити рачуна о капацитету носивости ове атрактивне туристичке дестинације. Осим тога, будућа изградња смештајно-угоститељских објеката и пратеће инфраструктуре мора бити сагласна са законским, дозвољеним активностима и облицима градње у заштићеним природним добрима. Само на тај начин сачувала би се аутентична окружујаћа средина и спречила сатурираност простора различитим облицима изградње, што се догодило са суседним Златибором.

Имајући у виду бројно кретање туриста и стихијску урбанизацију Златибора, проблем очувања природних и културних добара је посебно изражен. Претерана урбанизација и висока временска концентрација на малом простору нарушава природну средину и смањује њену употребну вредност за туризам, али и друге делатности. Из тог разлога, неопходна је дисперзија туристичке изградње и туриста са централног дела Златибора-Краљевих вода према неурбанизованим просторима чији би туристички развој био плански усмераван (Рибница, Јабланица, Гостиље и Сирогојно).

Златибор представља највећи серпентински масив Србије и Балкана, на коме се налази низ специфичних геолошких, геоморфолошких, климатских и биогеографских специфичности. На његовом простору се издвајају простори који су обрасли бујном вегетацијом и реликтним врстама, као и карактеристичним типовима шума. Управо ове специфичности и изузетни пејзажи и естетски атрибута кандидују Златибор да добије статус заштићеног природног добра–парка природе. Проглашење Златибора за парк природе допринело би бољој заштити природних и антропогених добара, планирању туристичког развоја који би почивао на Агенди 21, односно на принципима одрживог развоја. Адекватна економска политика и планирање, уз вођење рачуна о капацитету носивости простора, омогућило би да се смањи притисак туриста на централне делове и изврши дислокација туристичких објеката према периферији.

На простору Златибора као заштићена природна добра који могу у будућности служити и за разне видове едукације деце, истраживање и науку су: Резерват Парк шума, Три стабла црног бора, Споменик природе „Стопећа пећина“ и Споменик културе „Старо село у Сирогојну“.

Завод за заштиту природе Србије је у будућем Парку предложио три степена заштите за поједина подручја Златибора. Уредба из 2006. године предвиђена су:

- Подручје I степена заштите чине: Чавловац - Црни Рзав; Виогор; Крвавац - Малињак; Грижа.
- Подручје II степена заштите чине: Осојница; Виогор - Гуштерица; Клисурска Рибница - Црни врх; Речице, Рибничко језеро; Велики ум; Омарски поток - Дубрава - Кљун; Увац - Седла; Равни тоник; Доброселичка река - Доње село; Грлић; Рекача; Бријач; Чичина пећина; Дубрава; Чигота.
- Подручје III степена заштите - чини преостали део парка природе.

На планини Маљен са Дивчибарима налази се природно добро „Црна река“ који представља заштићени природни резерват. Под заштитом је изворишни део реке од 1968. године и површине 60,16 ha. Посебно је интересантна по богатству биљних врста (мешовите састојине белог и црног бора, брезе, букве, јеле и храста китњака), као и атрактивном облику рељефа. Још један строги природни резерват који се налази на потезу Господарске јединице Маљен - Ридови је „Велика пећ - Вражји вир“. Обухвата површину од 28,64 ha и смештен је у југоисточном делу планине Маљен. Обухвата главни изворишни део Црне Каменице, са њеним горњим притокама. У клисурастом кориту Црне Каменице налази се водопад „Вражји вир“ и он има карактер споменика.

Парк природе Голија проглашен је 2001. године и има површину од 75.183 ha. Обухвата планину Голију и Радочело на југозападу Србије. Сврстан је у прву категорију заштите, као природно добро од изузетног значаја. Символ Голије је планински јавор, који је на овој планини под заштитом. „Голија је један од веома важних планинских орнитолошких европских центара. Њихово присуство у различитим типовима станишта, показује колико је разноврстан свет птица. Због изузетне очуваности изворних природних (многобројни извори, развијена густа речна мрежа, разуђен рељеф, плодно земљиште, богат и разноврстан биљни и животињски свет), али и културних вредности, на предлог Завода за заштиту природе Србије, МАВ/UNESCO комитет; у оквиру Парка природе "Голија" прогласио је Резерват биосфере Голија-Студеница, површине 53.804ha“ (Завод за заштиту природе Србије).

4.1.5.2 Заштићена природна добра Копаоничких планина

Национални парк "Копаоник" својим посебним вредностима, природним знаменитостима и реткостима, добро очуваним екосистемом, културним историјским добрима, великим бројем реликтних и ендемичних врста флоре и фауне, представља право благо Србије. Парк обухвата површину од 11.809,91 ha. Од тога општини Рашка припада 7.797,23 ha, у деловима десет катастарских општина и општини Брус припада 4.012,68 ha. Заштитна зона обухвата површину од 19.984,85 ha на територији општина Рашка, Брус и Лепосавићи. У склопу заштитне зоне налази се зона непосредне заштите на површини од 9.436,73 ha (Закон о заштити природе „Службени гласник РС“ број 100/10, Београд, 2010).

Резервати и споменици природе - Под посебном заштитом у склопу Националног парка Копаоник је површина од 698 ha, у којој је издвојено 11 резервата природе и 26 природних споменика. На територији Националног парка Копаоник регистровано је 15 објеката сврстаних у непокретна културна добра. Од природних резервата овде издвајамо: Козије стене, Мркоња, Јанкова бара, Гобеља, Барска река, Самоковска река (њен басен - као највреднија предеона целина овог простора), Метође, Јелак, Суво рудиште и Дубока.

Режим заштите природе планине Копаоник Законом су у оквиру Националног парка издвојена подручја различитог степена заштите:

Подручје I степена заштите обухвата: подручја најочуванијих станишта ретке и угрожене фауне и флоре и најважнија изворишта. У овом простору важи строга заштита и једино је могуће научно истраживање и контролисана презентација. Све друго би допринело ометању природног развоја и аутохтоност природних вредности.

Подручје II степена заштите обухвата: површине око првог степена које представљају њене највредније делове, непокретна културна добра у којима је дозвољено ограничено коришћење природних ресурса, јер би све друго довело до негативних утицаја првог степена заштите.

Подручје III степена заштите обухвата: све остале површине у којима се планира развој одрживог туризма, бављење спортом и рекреацијом и друго. Трећи степен заштите обухвата највећу површину парка.

Табела 58: Биланс површине по зонама заштите на Копаонику

Зона заштите	Површине и објекти	Територија општине Рашка ha	Територија општине Брус ha	Територија општине Лепосавићи ha	Укупно ha	
I степен	Козија стена	471.38	0	0	471.38	
	Вучак	64.18	0	0	64.18	
	Јанкове баре	109.30	0	0	109.30	
	Мркоње	29.16	0	0	29.16	
	Барска река	82.05	0	0	82.05	
	Самоковска река	71.38	0	0	71.38	
	Гобелја	140.0	0	0	140.0	
	Беле стене	0	76.21	0	76.21	
	Метође	0	106.85	0	106.85	
	Јелак	0	57.14	0	57.14	
	Суво рудиште	0	31.63	0	31.63	
	Дубока	0	128.94	0	128.94	
	Јеловарник	0	61.87	0	61.87	
	Укупно резервати (1)	967.45	462.64	0	1430.09	
	Појединачна природна и непокретна културна добра	У зони II степена заштите (2)	22.63	2.17	0	24.8
		У зони III степена заштите (3)	1.70	2.46	0	4.16
		У заштитној зони (4)	13.61	1.25	0.13	14.99
Укупно (2+3+4)		37.94	5.88	0.13	43.95	
	Укупно у НПК (1+2+3)	991.78	467.27	0	1459.05	
	Укупно I степен (1+2+3+4) у ПП	1005.39	468.52	0.13	1474.04	
II степен	Барска, Самоковска и Гобелјска река	3187.65	0	0	3187.65	
	Панчићев врх	9.85	53.33	0	63.18	
	Дубока	0	170.72	0	170.72	
	Јарам - Брзећка река	0	483.154	0	483.154	
	Укупно зоне II степена заштите (1)	3197.5	707.21	0	3904.71	
	Појединачна подручја и непокретна културна добра	У зони III степена заштите (2)	18.97	16.78	0	35.75
		У заштитној зони (3)	5.70	0.01	5.00	10.71
Укупно (2+3)		24.67	16.79	5.00	46.46	
Укупно у	НПК (1+2)	3216.47	723.99	0	3940.46	
Укупно II	степен у ПП (1+2+3)	3222.17	724.00	5.00	3951.17	
III степен		3678.22	3028.30	0	6706.52	
Укупно	подручје НПК	7886.47	4219.56	0	12106.03	
Подручје	непосредне заштите	4614.48	3900.34	1238.46	9753.28	
Подручје	посредне заштите	5764.75	2044.83	2975.41	10784.99	
Укупна	заштићена зона	10379.23	5945.17	4213.87	20538.27	
Укупно	подручје просторног плана	18285.01	10165.99	4219	32670	

Извор: Просторни план посебне намене националног парка „Копаоник“ (Службени гласник 100/10), Београд

Што се тиче националног парка Копаоник треба још напоменути да у њему расте 91 ендемична и 82 субендемичне врсте биљака. Од њих је Уредбом о заштићеним природним реткостима Србије, која је донета 1993. године заштићено 30 врста биљака. Неке од значајнијих су: српска панчићија, панчићев вијук, веленовскова детелина, пеливановићев јастребљак, панонска дивима, балканска крабљика, бугарска линцура, румелијски звонац, мезијска птичија трава, визијанинјев јавор, јерамичак ликовац, маслиница.

Национални парк Копаоник основан је 1981. године, када је и изграђен хотел Караван односно данас хотел Гранд на 1.770 m надморске висине. Основни циљ формирања националног парка је било очување природе и животне средине. Међутим, у старту развоја Копаоника као туристичког центра основне мере заштите природе најатрактивнијих делова планине нису испоштоване. За разлику од Алпа где су смештајни и други инфраструктурни објекти грађени у подножју планина, а стазе на већим надморским висинама, на Копаонику смештајни капацитети и пратећи туристички садржаји су изграђени на великим надморским висинама где се налазе и почеци (старт) скијашких стаза. Логично је било да су објекти смештаја грађени на мањим надморским висинама као што је Брзеће које лежи на 1.000-1.100 m надморске висине.

4.1.5.3 Заштићена природна добра планина Источне и Југоисточне Србије

Специфични географски положај, разноврсност геолошке грађе, надморска висина и историјски развој флоре и вегетације утицали су на велику разноликост биљних врста простора Источне Србије. Стара планина својим разноврсним и специфичним екосистемом, вегетацијом, флором и фауном ушла је у заштићена природна добра првог степена. Проглашена је парком природе 2005. године.

Прве активности заштите подручја Старе планине почели су 1966. године када је на преглед и уз образложење Завода за заштиту природе, као прво заштићено добро, проглашена група „Стабала ситне границе“. На територији општина Књажевац и Пирот, проглашено је седам специјалних резервата природе и три споменика природе. Тада је укупна површина свих заштићених добара износила 316 ha.

Након десетак година, на предлог Завода за заштиту природе Србије, Влада Републике, донела је 1997. године Уредбу о заштити Парка природе „Стара планина“ (Службени гласник РС, број 19/97) којом је стављена под заштиту као природно добро од изузетног значаја, сврстано у I категорију заштите. Овим је целокупна територија

Старе планине стављена под заштиту, и одређене су границе простирања природних добара, а укупна површина заштићених природних добара износила је 142.219,64 ha.

Резервати и споменици природе: Сињина – Мирица, Орлов камен – Копрен, Голема река, Бабин зуб, Суводол, Ново корито, Папратска река, део Св. Никола – Јабучко равниште – Сребрна глава, Владикина плоча, Вртибог, Јеловица, Росомач, одсек Видлич, Долина Темштице. Долина потока Бигар (где се налази водопад висок 35 m), укљештени меандар Темштице (као најлепши слап Источне Србије), клисура Владикине плоче, сутеска Росомачке реке, крашка увала Вртибог и Понор, профил лијаских седимената код манастира Св. Богородице, профил јурских седимената у селу Росомача су само неки од занимљивих делова подручја Старе планине који још увек нису ушли под заштиту, али се у скоријој будућности то очекује (Аврамовић Д. и остали, 2004)

Режим заштите природе Старе планине – У парку природе, као и у националним парковима, могу се применити три степена заштите. Подручја са рзличитим степеном заштите су:

Подручје I степена заштите – обухвата површину од 4.160 ha. У њему је забрањено коришћење природних богатстава и он искључује све друге облике коришћења простора и активности осим истраживача, научника и испитаника природе, едукативне контроле. Неки од интересантнијих делова Старе планине који припадају првом степену заштите су: Сињина – Мирица, Орлов камен – Копрен, Голема река и Бабин зуб.

Подручје II степена заштите – обухвата површину од 19.679 ha. У њему је забрањена изградња нових путева, експлоатација минералних сировина, каптирање извора, садња, засејавање и насељавање врста биљака страног порекла, лов, узнемиравање птица и друго. Неки од занимљивијих делова Старе планине који припадају другом степену заштите су: Суводол, Ново корито, Папратска река, део сектора Св. Никола – Јабучко равниште – Сребрна глава.

Подручје III степена заштите – обухвата површину од 90.493 ha. У њему се забрањује изградња индустрија, инфраструктурних, техничких и других објеката рада, промена намене површине и друго. Трећи степен заштите обухвата подручје које је одређено као спољна граница Парка природе, који нису обухваћени другим степеном заштите према државној граници са Бугарском.

4.2 ВАЛОРИЗАЦИЈА АНТРОПОГЕНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА

Антропогени туристички потенцијали, су они објекти, догађаји и манифестације у простору, за које се може везати пажња туриста. За разлику од природних вредности које омогућавају спортско-рекреативне врсте кретања туриста, антропогене погодују развоју и других облика туризма, као што су манифестациони и културни туризам. Ова њихова својства проистичу из естетских, куриозитетних, уметничких и знаменитих својстава туристичке привлачности (Станковић С., 2005).

Њихова бројност и разноликост, проистиче из бурне историјске прошлости ових простора. Као последица тога јавља се, специфичан географски положај наше земље, на југоистоку Европе, у Подунављу, на Балкану и Медитерану (Станковић С., 1990).

Испољавају се као самосталне, комплексне и комплементарне туристичке вредности, што зависи од низа елемената опште, историјске, етнографске и културне особености и препознатљивости на туристичком тржишту. Контрактивна зона антропогених туристичких вредности је локална, регионална, међународна и светска. Условљавају краћи боравак туриста, обogaћивање туристичке понуде и пропаганде и остваривање слабих економских ефеката привређивања туристичке и угоститељске привреде (Станковић С., 2000).

Да би нека антропогена добра могла да буду предмет интересовања туриста, морају да садрже одређена својства или комплексе међу којима се посебно истичу: споменици који имају својства споменика културе, споменици од историјског и културног значаја, споменици од значаја за развој науке, да поседују својства атрактивности, препознатљивости, да буду уређени, организовани или припремљени не само за културолошку него и за туристичку презентацију. (Томка Д., 1998).

По облику појављивања, туристичкој вредности и могућности валоризације, антропогени туристички потенцијали Србије могу да се поделе на:

- етнолошке,
- уметничке
- амбијенталне
- манифестационе и
- пејзажне

У наредном излагању биће презентоване антропогене вредности значајнијих планинских центара Србије. У првом реду, биће анализирани антропогени ресурси

Таре, Златибора, Копаоника и Старе планине, као четири најзначајнија планинска туристичка центра. У објективне факторе туристичке понуде, поред природних и антропогених ресурса, спада демографски потенцијал туристичког простора који је креатор туристичке понуде и услуга у туризму.

4.2.1 Вредновање демографских потенцијала

Развој, размештај и структура насеобинско-популационих својстава у функцији конципирања одрживог развоја туризма, као сложеног просторног и друштвено-економског феномена у нашим условима имају посебно место и значај у изучавању планинског простора Србије и развоја туризма у њему.

Код планинских простора у којима је туризам тек у развоју, потребно је на адекватан начин размотрити подстицајну или депресивну страну демографског фактора, који се може окарактерисати као субјективни фактор развоја туризма. Посебна пажња се мора обратити на имиграциона кретања, старосну, образовну, професионалну структуру становништва, посебно у депопулацијским просторима од којих неки имају повољне услове за развој туризма. На основу тога закључујемо да становништво представља предмет интересовања у овим сегментима кретања и основних структура које су релевантне за развој туризма, или код којих туризам, својом афирмацијом, може довести до кориговања, или обустављања негативних трендова. Ово се посебно односи на планинске просторе код којих је туризам још увек у развоју, где се често јављају миграције сеоског становништва у веће градске центре. То доводи до директног погоршања структуре становништва, делимичног или потпуног пражњења сеоских места, горе социјалне ситуације и томе слично. Такав пример налазимо у источној и јужној Србији где је доминантна појава пражњења сеоских простора и одлив становништва у веће градске центре (Стара планина).

Територија *Западне Србије* била је насељена још у праисторији о чему говоре бројна археолошка налазишта. Највећи прилив становништва забележен је после ослобађања Срба од Турака. Након тога се бележи константан пораст броја становника у овом крају. У ранијим периодима пре другог светског рата највећи део становништва је живео у сеоским насељима у подножју планинских центара Западне Србије. Данас то није ситуација. Данас се у овим просторима јавља све већа депопулација сеоског становништва и велики одлив становника млађе популације. Према пописима становника на основу података Републичког завода за статистику можемо видети да је

број становника у овом крају био у порасту до 1991. године, након чека следи нагли пад броја становника.

Према попису из 2011. године, **густина насељености** у Западној Србији је 64 становника по km^2 , што је испод републичког просека ($81 \text{ ст}/\text{km}^2$). Најгушће је насељен Мачвански округ са 92 становника на km^2 , затим Колубарски са 71 становником на km^2 , док је Златиборски округ скоро два пута ређе насељен од републичког просека јер је 2011. године густина износила свега $47 \text{ ст}/\text{km}^2$. Најмању густину насељености има општина Чајетина ($23 \text{ ст}/\text{km}^2$), затим Сјеница ($24 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Нова Варош ($29 \text{ ст}/\text{km}^2$). До 50 становника на 1 km^2 имају општине Љубовија, Љиг, Мионица, Осечина, Бајина Башта, Косјерић, Прибој и Пријеполје. Нешто већу густину насељености имају општине Лајковац ($82 \text{ ст}/\text{km}^2$), Богатић ($75 \text{ ст}/\text{km}^2$), Пожега ($69 \text{ ст}/\text{km}^2$), Мали Зворник ($68 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Уб ($64 \text{ ст}/\text{km}^2$). Најгушће су насељене територије градских центара и то Шабац ($145 \text{ ст}/\text{km}^2$), Лозница ($129 \text{ ст}/\text{km}^2$), Ужице ($117 \text{ ст}/\text{km}^2$) и Ваљево ($100 \text{ ст}/\text{km}^2$). Уколико посматрамо **полну структуру** становништва Западне Србије, примећује се релативно исти број становника мушког и женског пола, са незнатним вишим процентом учешћа женског становништва. Истовремено, подаци пописа указују на тенденцију **старења становништва** у Западној Србији. Према расположивим подацима, деца до 4 године старости чине свега 4,6 % укупног становништва; од 5 до 9 година 5,35% и од 10 до 14 година свега 6,12% становништва. Најбројније је становништво старосне доби од 45 до 49 година старости.

Становништво старије од 55 година учествује са 27,87 % у укупном броју становника док у неким селима, становништво старије од 65 година чини половину становника (РХМЗ, Општине у Србији 2012. година).

Планина Тара припада општинама Ужице, Чајетина и Бајина Башта. Према пописима становништва можемо видети да је број становника као и у целој Западној Србији био у порасту до 1991. године, од када се бележи стагнација у развоју овог планинског простора. Од тог пописа угашена су многа сеоска насеља, а нека су преполовила број становника (Заовине, Јагоштица, Коњска река и друга). Ужице је од мањег значаја за демографске процесе на планини Тари. Само неколико њених насеља се налази у подножју овог масива и она бележе одлив сеоског становништва ка Ужицу.

Табела 59: Структура становника на простору планине Таре

Општина	Укупно	Становништво по km ²	Просечна старост
Бајина Башта	26.022	40,0	43,3
Ужице	78.040	118,0	42,5
Чајетина	14.745	23,0	44,7

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији, 2011, Београд

На основу табеле 59, старосна структура становништва је таква да половина становништва за све три општине заједно спада у групу од 42 до 64 године. Просек старости је 43 године, а предњачи општина Чајетина са 44,7 година просечне старости. Око 70% становништва је нижег и средњег образовања. Недовољно природно обнављање, јака миграција и поодмакли процеси старења становништва условили су значајне негативне промене у структури и потенцијалу домаћинства, а самим тим и до негативних последица у развоју туризма ове планине. Потенцијал за демографску обнову планине Таре налази се у сеоским насељима и већим градским центрима (Бајина Башта, Ужице и Чајетина). За развој туризма и стварање адекватне туристичке понуде планине Таре од великог значаја је локално сеоско становништво, коме се мора дати већи значај него до сада. У њен развој се мора укључити велики број живе радне снаге, што је од значаја за заустављање иселјавања из планинских сеоских насеља у околне градове. Уз то туризам као основна и допунска делатност сеоског становништва, може значити остварење додатних прихода и тиме утицати на животни стандард локалног становништва. Од великог интереса сеоских насеља је да обучавају већи кадар, да оспособљавају запослене у туризму и оне који би се бавили туризмом као домаћом радиношћу. На тај начин би се смањио одлив сеоског становништва, повећао би се стандард сеоских насеља и повећао би се број радних места овог краја.

Посматрајући тренд кретања укупног броја становника у сеоским насељима која припадају планини *Златибор*, у периоду 1961-2011. година, евидентан је пораст броја становника до деведесетих година. Последица тога јавља се константно досељавање становника у прве две деценије друге половине XX века. Након овог периода следи смањење броја становника, као последица лоше економске ситуације у целој земљи проузроковане грађанским ратом на простору бивше СФРЈ, НАТО бомбардовањем Србије и лошом политичком ситуацијом. Планина Златибор припада општинама Нова Варош, Ужице и Чајетина.

Табела 60: Структура становника у општинама планине Златибор

Општине	Укупно	Становништво по km ²	Просечна старост
Нова Варош	16.638	30,0	44,8
Ужице	78.040	118,0	42,5
Чајетина	14.745	23,0	44,7

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији 2011, Београд

На основу података из табеле 60, видимо да је структура становништва за све три општине иста и да све спадају у старосну групу од 42 до 65 година, што је случај и са општинама планине Таре. Највише предњачи општина Нова Варош где је просечна старост становника 44,8 година. Становништво је претежно средњег образовања. Густина насељености на Златибору је према последњем попису скоро два пута мања у односу на 2002. годину. Најмања густина насељености је у општини Чајетина (23,0) а одмах иза ње је општина Нова Варош (30,0). По броју становника примећује се релативно исти број становника, мушког и женског пола, са незнатно вишим процентом женског становништва.

На основу оваквог демографског стања Златиборског краја, закључујемо да она има могућности за развој туризма. Њена насеља не бележе велики одлив сеоског становништва, као што је случај са насељима планине Таре. Сеоска насеља планинског простора Златибора донекле су искоришћена за развој туризма (Сирогојно). Ипак у недовољној мери. Из тог разлога мора се утицати на локално становништво да се укључи у развој сеоског туризма, као и у делатности које су му комплементарне. На тај начин локално становништво остаје у свом завичају на добробит туристичке рецептиве и туристичке иницијативе. Локално становништво би као и држава требало да се укључи у савремен свет и укаже на запошљавање локалног становништва, јер они најбоље могу да представе свој крај, локалну средину, традицију и друго.

Планина Дивчибаре припада општини Ваљево. Она обухвата велики број насеља који се налазе у подножју планине Маљен са туристичким центром Дивчибаре. Овај крај је познат по депопулацији становника. Према попису из 2002. године у општини Ваљево је живео 96.761 становник, док је по попису из 2012. године на овом простору живео 90.301 становник, што је за 6.460 становника мање. Старосни профил становништва карактерише равномерна структура старосних категорија. Густина насељености становништва износи 100,6 становника по km². У образовној структури преовлађује средње образовано становништво скоро 30% од укупног становништва,

док само 10% становништва је високообразовано. Становништво у сеоским насељима која припадају планини Маљен се претежно се бави пољопривредом, док се у мањој мери бави туризмом. Оваква структура становништва може да омогући висок степен развоја туризма. Потребна је боља организација и веће укључивање локалног становништва које би допринело адекватном развоју планинског простора овог краја.

Планина Голија - административно-територијално припада општинама Ивањица, Краљево, Сјеница, Нови Пазар, Рашка. Њен највећи део припада општини Ивањица. Овај планински простор је дуги низ година познат као депопулациони. Највећи број њених сеоских насеља смештен је у Парку природе "Голија". Ту се налазе сеоска насеља која представљају главна саобраћајна чворишта и која могу да допринесу развоју туризма у овом крају. Ипак константан одлив младог становништва, поремећај у свим демографским релевантним структурама, интензивирање процеса демографског старења, континуирани пад природног прираштаја и урушавање свих основних функционалних контигената становништва доводи до негативног одраза на будућу репродукцију и обнављање становништва. Овакво неповољно демографско стање у насељима планинског простора Голије доводи у питање њен развој. На основу ових показатеља Држава је преузела адекватне мере и спровела стратегије развоја и обнављања овог простора на основу којих се у блиској будућности очекују озбиљне промене у функционалној структури, што би се рефлектовало на постепено успоравање негативних тенденција у његовом популационом развоју. Овакве промене и почети позитивних ефеката би се могли видети тек након двадесетак година. Ипак сва улагања не би спречили изумирање већег броја насеља. То значи да се на овом простору морају издвојити насеља која имају минималну, демографску основу и потенцијале за будући развој туризма и самих насеља.

Копаноник - Негативни демографски процеси уз ограничења којима планине утичу на људски живот, утицали су да на простору Копаноника има све мање становника, што се не може рећи за његову подгорину, нарочито за простор Косова и Метохије (Бојовић Г., 2012).

Табела 61: Структура становништва планинског простора Копаоник по општинама

Општине	Укупно	Становништво по km ²	Просечна старост
Рашка	24.678	36	43,0
Брус	16.317	27	44,8

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији 2011, Београд

На основу последњег пописа и према табели 61, видимо да је број становника у општини Рашка нешто бољи у односу на општину Брус. Старосна структура Копаоничког краја је слична Западној Србији. Овде доминира старосна структура од 42 до 65 година старости. Брус има нешто већу старосну структуру од Рашке за 1,8 година. Као и у осталим местима Србије планински простор Копаоника бележи стагнацију у сеоским насељима и њихову већу гравитацију ка градским центрима. Густина насељености је веома мала. У Рашкој износи 36 становника по km², док је у Брусу нешто мања.

„Етнички састав становништва Копаоника може се директно довести у везу са прошлошћу овог краја. Давно постављена етничка баријера чини и данас највећу препреку многим заједничким акцијама на побољшању стандарда живота. Туризам и валоризација туристичких вредности, Копаоника, имала би важну улогу у успостављању значајних спортско–рекреативних контаката и аранжмана стварајући повољне услове за ублажавање негативних ефеката ове баријере. Догађаји из 2010. године указали су на постојање етничког троугла, односно постојање трећег простора на левој обали Ибра (Нови Пазар, Тутин и Сјеница) са високим процентом етничке заступљености муслимана, 27 становника по km²“ (Бојовић Г., 2012).

Простор Источне Србије је слабо насељен. Овде у већој мери преовлађује сеоско становништво. Материјални и културни стандард становништва је незадовољавајућ. Према попису из 2012. године види се да је густина насељености у овом карју драстично мања у односу на претходне пописе. Стопа пораста становништва износи 2,5‰ према последњем попису. Писменог становништва је најмање, док преовладава становништво са основним и средњим образовањем. У овом крају највише има становништва које се бави рударством и пољопривредом, а постоје и тенденције за развој туризма. У овом крају доминирају високе планине у чијим подножјима се налазе сеоска насеља која у већој мери могу да развијају туризам и самим тим употпуне туристичку понуду и развију сеоска насеља.

Стара планина бележи константни негативни миграциони салдо, који утиче на општу слику становништва планинског простора. Дуготрајни негативни демографски развојни процеси резултирали су наглашеном променом у старосној структури становништва. Промене у старосној структури су се у великој мери одразиле на функционалне контингенте, тако да стање становништва представља ограничавајући фактор за развој туризма.

Табела 62: Структура становништва у општинама планинског простора Старе планине

Општине	Укупно	Становништво по km ²	Просечна старост
Зајечар	59.461	56	45,5
Књажевац	31.491	26	48,6
Димитровград	10.118	21	46,5
Пирот	57.928	48	44,2

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији, 2011, Београд

Према последњем попису видимо да старосна структура у све четири општине припада групи од 44 до 65 година. Доминира општина Књажевац где је просечна старосна структура 48,6 година. Број умрлих у односу на број рођених је већи у последњем попису у односу на 2002. годину и то за 1.179. Становништво је у већој мери необразовано, или спада у групу средње образованих. Према подацима из 2012. године од стране Републичког завода за статистику, видимо да су сеоска домаћинства углавном једночлана или двочлана. Удео жена у фертилном периоду је мањи за 20% становништва, што је један од најзначајнијих фактора ниске стопе наталитета и смањења броја становништва. Потенцијал за демографску обнову простора Старе планине првенствено се огледа у градским центрима (Димитровград и Пирот). Пораст броја становника, умањење одлива младог становништва и његове гравитације ка већим градским центрима обезбедило би боље услове за живот овог краја, а самим тим би у већој мери омогућио развој туризма са пољопривредом и другим комплементарним активностима.

4.2.2 Етнографске туристичке вредности

Етнографске туристичке вредности су у основи комплементарне, како са другим антропогеним, тако и са бројним природним туристичким вредностима. Доприносе обогаћивању садржаја туристичког боравка и остваривању већих економских и ванекономских ефеката туризма.

Валоризација етнографских туристичких ресурса се може вршити појединачно и у групама. То могу да буду различити облици организовања манифестација народних

обичаја, светковина, игара и музике (концерти, фестивали, такмичења), презентације народних рукотворина и умотворина у галеријама и музејима и у амбијентима са аутентичним етнолошким обележјима (у првом реду у различитим руралним областима и насељима). Могу да поседују естетска, куриозитетна и уметничка својства.

У презентацији и валоризацији етнографских ресурса ограничења могу да представљају културне разлике, језичке и религијске баријере као и недовољна просвећеност туриста и домицилног становништва (Станковић С., 2008).

Планине западне и југозападне Србије одликују се великом разноврсношћу не само природних него и антропогених вредности. Оне обилују разноликим етнографским мотивима. Већина етнографских и других антропогених вредности је од локалног, регионалног и републичког значаја. Етнографске туристичке вредности обогаћују туристичку понуду ових планина. Од етнографских вредности свакако треба споменути народну ношњу и фолклор који су специфични за овај крај Србије. Фолклор је разноврстан, а посебно се издваја ужичко коло, као један од основних игара фолклора овог краја и познато је у целој Србији. Са развојем друштва, почиње да се губи изворна етносоцијална вредност. Из тог разлога се често намеће потреба њиховог очувања.

Значајан сегмент туристичке понуде чини културно-историјско наслеђе, које повећава атрактивност планинских дестинација западне и југозападне Србије. Значајни културно-историјски споменици налазе се на самим планинама, али и у њиховим непосредним окружењима (Мокра Гора, Међавник, Шарганска осмица, манастир Рача у Пријепољу) (Туристичка организација регије Западне Србије, 2010)

На простору планине Таре, у близини села Вишеслава, пронађени су археолошки остаци из доба неолита, који припадају винчанској култури. Поред овог налазишта још су интересантни остаци накита на локалитету Пилица и посуде у Кремни. Поред овога, веома су интересантни и проналазци хумки (грчка гробља), који потичу из периода насељавања илирског племена Аутаријата. У периоду насељавања овог племена, планина добија свој данашњи назив. Из доба феудализма пронађени су остаци градина у областима око насеља Заовине и Југоштици. Доба Немањића карактеришу грађевину око Слотуши, Рогачици и Стапарима. У време владавине Римљана постоје остаци неколико гробних споменика, који се налазе на Растишту,

Перућцу и у Пилици. Након тога, на простору Таре долази до честих миграција становништва и развоја сточарства, шумарства, земљорадње и рударства. Владином Турака, почињу честе миграције становништва, често иселавање и досељавање различитог становништва. Превој Шарган јавља се као битан чиниоц у одржавању везе са најзначајнијом грађевином на планини Тари. Шарган је преко Мокре Горе чинио везу између западног Поморавља и средњег Подриња и омогућавао долазак до манастира (Мирковић С., 2005).

На Маљену и падинама Дивчибара пронађени су остаци из доба неолита, бронзаног и гвозденог доба: ватришта у пећини Петница, посуђе, накит и друго. Из римског периода потичу остаци старих утврђења, као и низ римских гробница. На неколико места у пределу Подрињско-ваљевских планина налазе се камени мостови и старе градине. Такав пример је село Солотник, Вишесава.

Етнографске карактеристике Дивчибара представљене су старим српским кућама и брвнарама, од којих се посебно истиче црква брвнара. Она је из XV века и данашњи изглед добија у време Карађорђа. У њој се налази неколико експоната (већи број икона „Златне двери“, донет из Херцеговине, путир из 1812. године и реликвија донета са Свете Горе). Поред ове интересантне брвнаре, која се може укључити у туристичку понуду, на падинама Дивчибара, можемо видети низ импозантних културно-историјских знаменитости, по којима је овај крај веома познат. Из тог разлога Дивчибаре и читав ваљевски крај се могу укључити у развој верског и викенд туризма.

Као један од бисера етнографских туристичких вредности планине Таре је етно село које се налази на Калуђерским барама. Она представља етнографски музеј на отвореном небу. Налази се на 1.056 m надморске висине. Све куће су саграђене од четинара и припадају динарском типу кућа.

Понуда укључује традиционалну народну кихињу коју чине здрава храна и пиће (ракија клековача, чајеви, сточни производи, кромпир, планинске житарице), старе народне обичаје, домаћу радиност и фолклор. Традиционална кухиња се у последњих сто година није битније мењала. Промене се пре свега заснивају на разноврснијој употреби хране која се данас спрема укусније, захваљујући зачинима. Основу исхране, до краја XIX века, чинило је млеко и млечни производи, са малим уделом кукурузног

брашна и сушеног меса. Специфичност исхране овдашњег становништва била је и велика примена самониклих биљака.

Све савременији начин живота становника овог краја довео је до све мање понуде етнографских туристичких вредности. Домаћа радиност је готово у потпуности угашена. Домаћа радиност овог краја може се везати за хеклање миљеа, народне везове, плетење капа, џемпера и друго.

У селу Сирогојну, налази се музеј градитељства „Старо село“. Представља етнографски музеј на отвореном. У њему се приказују архитектура, унутрашње уређење зграда и начин организације породичног живота људи брдско-планинских предела. Изградња овог музеја започела је 1980. године. У саставу музеја налази се четрдесетак кућица, односно грађевина саграђених од дрвета из периода XIX века, у динарском стилу. У саставу музеја је и црква, брвнара, посвећена св. Петру и Павлу из 1821. године. У саставу цркве налази се и гробље, на чијим надгробним споменицима су уклесани рељефни украси из периода краја XVIII и почетка XIX века. Простор Сирогојно познат је и по плетенинама, односно вуненим џемперима, по којима је овај крај познати и ван граница Србије.

Поред Сирогојна, на простору Златибора налази се и етно село Дрвенград. Сачињен од дрвених кућица, брвнара (које су задржале своју аутентичност), мала, дрвена црква са дрвеним звоником (грађена по угледу на руске цркве-брвнаре, посвећена је Светом Сави и заузима централни део Дрвенграда). Поред тога, налази се ресторан, сувенирница, галерија, биоскоп, национални ресторан, продавница народне радиности и многи други пропратни туристички садржаји. Све то скупа боравак чини незаборавним. У Дрвенграду се одржава и филмски фестивал „Кустендорф“ који све више добија карактер међународног фестивала.

Због повољног географског положаја и климатских особености, сточарство је примарна грана пољопривредне производње на Златибору. Златибор, а уопштено и Западну Србију познају широм света по кајмаку, сушеном месу, а нарочито пршуту и златиборској хељди. Незаборавну понуду овог краја чине сухомеснати производи: говеђа пршута, сланина и кобасица. У летњим месецима на сунцу јединствену понуду чине пите, штрудле и компоти од сушених шљива и крушке. Становништво, које је претежно досељено из Херцеговине и Црне Горе, карактерише срдачност и

гостопримљивост, што повећава квалитет туристичке понуде и туристима чини пријатни боравак.

Сабори и вашари су вековима одражавали особине српског народа и представљали јавну сцену живота у правом смислу те речи. Сабори су поред значајне друштвене функције обухватили и религиозно-духовну, као и привредну страну народног живота. Они су одувек подразумевали и јавно дејство етничких норми традиционалног друштва. Временом су добили чак и значајну политичку функцију.

На простору планина западне Србије постоји велики број цркава. Свака црква има своју славу, када је истовремено и дан сабора. Поједине цркве имају и по две-три славе. Некада су цркве у већим местима организовале народне саборе. После Другог светског рата сабори су били масовни и учесталији, док се последњих неколико година њихов значај смањио.

Манастир Рача је једно од најзначајних културно-историјских знаменитости у националном парку Тара. Налази се шест километара од Бајине Баште и задужбина је Краља Драгутина из XIII века. Од овог значајног манастира за српску историју после турског освајања остали су само темељи. У манастиру је радила рачанска преписивачка школа. Данашњи изглед цркве потиче из 1836. године. За време Другог светског рата овде је од Немаца склоњено Мирослављево Јеванђеље, најстарија српска књига написана у XIII веку. Део светих мошти Краља Драгутина од недавно се налазе у овом храму. На планини Тари етнографске вредности нису у потпуности доступне туристима, па се њихова презентација врши на организованим манифестацијама, приредбама и у ресторанима са националном кухињом.

На Копаонику етнографске туристичке вредности имају значајан потенцијал за развој туризма. Представљају комплементарне туристичке вредности које допуњују спортско-рекреативну понуду планине. Велики етнографски значај имају остаци из раних периода, богатство народних обичаја, ношња, песма и игра, гастрономија, народно градитељство и млинови старих сеоских кућа, дрвена кола, стари предмети, алати и стари занати, чезе, саонице са запрегом.

На *Копаонику* се могу пронаћи остаци насеља из доба неолита, које је касније прерасло у римско насеље Мунісирју. Ово насеље се налази надомак Сочанице. Поред овог, позната су археолошка налазишта из гвозденог доба и античког периода. Римски

колонисти су на овом простору у долини Ибра у I веку оставили своје трагове и културно-градитељско стваралаштво. Доба средњег века памти се по бројним задужбинама српских владара и средњевековним градовима. На локалитету Небеска столица, постоје остаци ранохришћанске базилике, којој је име дао војвода Живојин Мишић, брвнаре у подножју Копаноника од којих су неке старе и до 120. година, од посебног су етнографског значаја.

Домаћа кухиња локалног становништва је разноврсна. Локално становништво се углавном бави сточарством и прерадом млечних производа. Понуду овог краја чине: некувано млеко, кајмак, сир, кисело млеко, али и погача која се спрема у црепуљи под сачем од тек самлевоног брашна у старим воденицама поточарама. Овај крај познат је по гајењу пчела и различитим врстама меда, као и по питама и посластицама од боровница, малина и другог домаћег воћа. Сеоско становништво у периоду зимске и летње сезоне је углавном лоцирано дуж пута где продаје пољопривредне и гастрономске производе овог краја.

Етнографске туристичке вредности Источне и Југоисточне Србије се могу представити богатством, разноврсношћу и квалитетом. Ове вредности допуњују туристичку понуду. За туристичку презентацију посебан значај имају: остаци из раних периода, богатство народних обичаја (народна ношња, песма, игра, гастрономија), народно градитељство (саонице са запрегама, чезе, стари млинови, сеоске куће, алати и стари занати) и друго.

Домаћа радиност и занати на простору Старе планине имају дугу, богату и разноврсну традицију. Својом уметношћу у обављању многих заната, мајстори и њихови помоћници временом су пренели далеко, ван свог завичаја. Ћилимарство, занат који је некада имао доминатну функцију овог краја, данас је готово ишчезао. Године 1886. је основано „Ћилимарско друштво“. Ћилими овог краја излагани су на изложбама по иностранству. Шаре ових ћилима биле су аутохтоне и у потпуности различите у односу на ове са персијских ћилима. Они су ове просторе освајали својом аутентичношћу, лепотом, орнаментима и бојама. У давнини су се поклањале као скупочени поклони у ретким приликама. Данас то није обичај, али се овај специфични етно-мотив може успешно валоризовати у туристичкој понуди, у својству сувенира.

Други занимљиви мотив, настао од занатлија овог краја, који има етнографску туристичку вредност је грнчарство. Грнчарски производи, били су тражени све до краја XIX века када почиње производња индустријског посуђа. Након I и II светског рата, мења се став људи према индустријским производима, што је условило смањење грнчарских производа. Грнчарски производи осликавају менталитет и фолклор људи ових простора. Лепота и разноврсност облика, као и маштовитост у украшавању, остављају снажан утисак па грнчарски производи могу употпунити понуду овог краја.

У групу етнографских вредности спадају и традиционална јела овог краја. Ту се у основи мисли на млечне производе, попут сира, качкаваља, кајмака, киселог млека и других намирница. Најпознатији је пиротски качкаваљ чију су технологију производње становници села око реке Височице научили од Каракачана. Овај производ се извозио у Цариград и Једрене. Некада се овај качкаваљ правио искључиво од овчијег млека, док се данас меша са крављим. Поред качкаваља посебно се својим специфичним изгледом и укусом истиче пиротска кобасица, позната и ван граница Србије.

4.2.3 *Насеља као туристички потенцијали*

Насеља Србије подразумевају свако стално, или привремено насељено место, које има различито име, без обзира на број кућа. Његове границе је могуће мењати у зависности од географског положаја и континуираног насељавања људи. Насеља се могу поделити, али то зависи од низа географских критеријума. То су: географски положај као један од најбитнијих чинилаца, распоред у простору, старости насеља, по значају у географском простору, економској снази и другим критеријумима (Павловић М., 1998).

На основу економске снаге, сеоска насеља се могу поделити на самостална и издржавана, док се на основу размештаја у простору деле на скупинска и усамљена. Постоји и низ других класификација сеоских насеља. Ми издвајамо поделу на: сеоска, мешовита и градска (Мацура М., 2000). Распоред и класификација села у Србији везана је за историјско-цивилизацијске догађаје, под чијим је јаким утицајем (Павловић М., 1998).

Сеоска насеља се по структури разликују од градских. Имају амбијентални значај. За развој туризма, посебно су значајна планинска сеоска насеља у којима доминирају природни пејзажи и куће. Куће ових насеља представљају посебан вид

атракције, јер показују одраз времена у коме се живело и данашњег степена недовољне економске развијености појединих планинских делова Србије.

За планинске пределе Србије карактеристично је да се насеља налазе на различитим надморским висинама, око површи и високим странама долина. Најзначајнија и највиша се налазе у пределу око горњег Ибра на висини и до 1.000 m. Највише сеоско насеље је Јасеново код Муртенице на 1.200 m надморске висине. На Златибору насеља допиру и до 1.120 m, што је случај и са другим планинским крајевима Србије, на пример планине Шумадије, Стари Влах и Рашка, Карпатско-балканска Србија. Сеоска насеља која се налазе на великим надморским висинама, некад су била привремена, а затим су постала стална. Њих данас карактерише процес изумирања (Павловић М., 1998).

Према физиономији, класификација сеоских насеља зависи од морфологије терена, микроположаја, постанка, различитих демографских обележја, физиономских карактеристика, функција и регионално-географског размештаја. Типологија сеоских насеља најчешће је генетска, демографска, физиономска и функционална.

Према физиономској класификацији, сеоска насеља се доста разликују и њихова подела зависи од рашчлањености рељефа, од утицаја физичко-географских фактора, друштвено-економских, историјских и других фактора. Због тога су се на територији наше земље издиференцирали различити типови и варијанте сеоских насеља, па се према морфолошко-физиономској класификацији сеоска насеља деле на збијени и разбијени тип. Ову класификацију је дао Јован Цвијић и она се може поделити на низ подтипова. Села разбијеног типа карактеристична су за планинске делове Србије. Села овог типа подељена су на: старовлашки тип (карактеристичан за Стари Влах и то су махале и засеоци), шумадијски тип (настају спајањем више џемата), мачванска и јасеничка врста (Мачва, Јасеница, ниска Шумадија-друмска насеља), ибарски тип (у сливу Ибра и Рашке-овај тип чини више џемата), карсни тип (везана за динарске карсне пределе). Збијени тип сеоских насеља дели се на: тимочки тип (округласти и овалан облик села од Дунава до Македонске границе), читлучки тип (Косово и Метохија и Моравска удолина јужно од Ниша), медитерански и турско источњачки тип (Павловић М., 1998).

Планински простор Западне Србије, обухватају махом села разбијеног типа у којима доминирају ливаде и пашњаци. Одликују се поларизованошћу, која утиче и на њену економију. Поларизованост се огледа у њеним кречњачким (на којима је могућ развој сточарства и њега чине привремена насеља) и вододржљивим теренима (где се развија земљорадња и њу чине стална насеља). Простор Западне Србије обухвата 880 насеља од којих су четири градска. Највећи број насеља налази се у општинама Сјеница (101), Пријепоље (80) и Ваљево (78).

Планински простор Таре обухвата насеља општине Бајина Башта и Ужице. У састав општине Бајина Башта улази једно градско насеље које припада планинском простору Таре (Бајина Башта - 26.022 становника) и 35 сеоских насеља, од којих се већа налазе на простору планине Таре (Луг - 2.840 становника, Солотуша - 877 становника). Општина Ужице обухвата 41 насеље од којих су два градска (Ужице - 78.040 становника и Севојно - 7.150 становника) и 39 насеља сеоског типа. За бољу туристичку валоризацију и обогаћивање туристичке понуде планинског простора Таре развио се већи број насеља од којих се за потребе туризма посебно издвајају: Бајина Башта, Заовина, Луг, Јагоштица, Коњска река, Мала река, Перућац, Растиште, Рача, Солотуша, Мокра гора, Кршање и Кремна.

Бајина Башта је једино градско насеље у истоименој општини. У односу на веће градове је доста густо насељена, што уз периферан и погранични положај, умањује њене туристичке вредности. Представља пункт на путу ка Тари, без већих услова и адекватног туристичког садржаја, на основу кога би могла да задржи већи број туриста. У више наврата Држава је покушала да успостави комуникацију између Бајине Баште и планине Таре, али нажалост у томе се није успело. У Бајиној Башти се налази хотел који је могао да успостави функционално-пословну целину са хотелима и другим туристичким објектима на Тари, али комуникација није остварена. Такође у Бајиној Башти се налази и седиште Националног парка "Тара".

Луг је сеоско насеље збијеног типа са највећим бројем становника у општини Бајина Башта. У прошлости је имао аграрну функцију и изглед, а данас представља предграђе Бајине Баште. У њему постоје тенденције за развој спортско-рекреативног и манифестационог туризма изградњом спортске хале.

Бесеровина - се налази у североисточном делу планине Таре и има 275 становника. Основана је у XVIII веку и састављена је од пет засеока. У њој се налази више извора који служе за водоснабдевање. У атару села се налази викенд насеље на Ослуши, чиме се стварају услови за развој излетничког и викенд туризма.

Заовине насеље на садашњој локацији на обали језера је изграђено *после потапања старог* насеља ради изградње вештачке акумулације. Године 1991. овде је живело 649 становника, док је 2011, овде живело 442 становника. Нови део Заовине има велике погодности за развој туризма, јер се налази поред језера, погодно током летњих месеци за спортове на води. Ово насеље спада у разбијени тип и куће му се налазе на надморској висини до 1.000 m надморске висине. Сеоски атар на више места је под изворним састојинама Панчићеве оморике

Зауглине - обухвата простор са обе стране пута Бајина Башта - Перућац. На висини је од 225 m надморске висине. Спада у групу млађих насеља чије су пољопривредне површине погодне и за ратарску производњу. Повољан саобраћајни положај омогућава развој сеоског туризма.

Мала Река - смештено је на долинским странама Мале Реке притоке Раче. Налази се на надморској висини од 410 m. Обухвата десет засеока у којима се може видети већи број нових кућа. Ово насеље основано је у XIX веку, али нема погодности за развој сеоског туризма.

Перућац је варошица у којој се становништво претежно бави ратарством, сточарством и туризмом. Атар села лежи на кречњцима па су бројни извори, врела и пећине. Кроз насеље протиче река Врело која се прко водопада висине до 14 m улива у Дрину. Ово насеље представља омиљено излетиште становника Бајине Баште и туриста који одлазе на планину Тару. Успостављањем бољих веза Тара-Перућац могућа је већа туристичка ефикасност. „Од историјског, културног и туристичког интереса је локалитет Мраморје у Перућцу. Оно представља надгробне споменике који су, постављени у праве редове, у правцу запад - исток, на простору између десне обале Дрине и улаза у центар насеља. Најстарији стећци потичу из XIV и XV века, а по величини и обради су различити од монолитних кречњачких саркофага дужине 2 m надморске висине, ширине и висине 1 m, до усправних и положених надгробних плоча

и амфорних облика. У периоду око XX века, констатовано је да је већи број стећака уништен, па од некада 200, данас је сачувано 93 споменика“ (Марковић, С., 2005).

Растиште је сеоско насеље разбијеног типа. Становништво овог насеља се претежно бави пољопривредом, али због својих природних лепота има велике могућности за развој викенд и излетничког туризма. У њему се налази кањон реке Дервенте, ендемичне врсте биљака и низ археолошких и споменичких вредности. Уз добру организацију и афирмацију ових вредности насеље Растиште би у великој мери могло да развија туризам и употпуњује понуду планинског простора Таре.

*Слика 16: Мокра Гора, насеље;
извор: Братић М., април 2014.*

Солотуша - се налази у самом Националном парку, са обе стране Солотушке реке, десне притоке Пилице. У атару села се простиру бујне шуме, посебно оне на Калуђерским Барама. Ово насеље је посебно интересантно због велике висинске разлике те може пружити адекватне услове за развој туризма. Ипак у овом крају туризам се јавља као секундарна делатност, док је примарна повртарство и сточарство.

Мокра Гора - је варошица, смештена на југозападним падинама Таре, југозападном ободу Шаргана и северозападном ободу Златибора, у уском долиномском делу где се спајају Каришна река, Драганшица, Шарганица и Постењски поток (Стаменковић С., 2003). У овом насељу се налази низ атрактивних туристичких

вредности. Изградњом пруге и повезивањем са Шарганом и Белом водом туристичка понуда овог краја би се побољшала.

Кремна – је смештена у истоименој котлини која раздваја масиве Таре (1.544 m) и Златибора (1.359 m). Ово је насеље разбијеног типа, а познато је по историјским и археолошким списима и локалитету Црквине (остаци илирских хумки, римске некрополе и римски надгробни споменици). Ово село је још од давнина познато по породици Тарабић и њиховим пророчанствима. Пророчанства се могу искористити за презентовање простора, за различите саборе и друго. Кремна се налази у близини Калуђерских Бара и пута Ужице - Мокра Гора, па има изузетне могућности за развој сеоског и других облика туризма.

Планински простор Златибора припада општини Чајетина у којој се налазе два градска насеља. То су Чајетина (3.400 становника) и Златибор (3.040 становника). Поред градских постоје и 22 сеоска насеља. Са аспекта туризма значајнија су: Сирогојно, Мокра Гора (која делом припада и планини Тари), Гостиље, Рожанство, Мачкат, Љубиш, Трипкова, Рудине, Доброселице, Шљивовица, Јабланица, Семегњево, Стубло, Кућани, Кремна (која делом припада и планини Тари), Палисад, Партизанске воде.

Гостиље се налази на југозападним падинама око Чиготе. Становништво овог краја се у већој мери бави сточарством. Познато је по Гостиљском водопаду, на истоименој реци при ушћу у реку Катушницу. У атару села се налази низ културно-историјских знаменитости.

Рожанство - налази се југоисточно од Чајетине, у северном делу Златиборске висоравни. Ово сеоско насеље је разбијеног типа. Састављено је из већег броја засеока (око четрнаест). Лежи на надморској висини од 600-800 m. Становништво се претежно бави сточарством. У овом насељу се налази Стопића пећина (позната по специфичном накиту и бигреним кадама, водопаду на ушћу Пећинског потока у Приштевицу), извори минералне воде бања Вапа и Тошине бање (Стаменковић С., 2003).

Мачкат је претежно сточарски крај. Он може да употпуни и побољша развој туризма на Златибору. Посебно је познат по манифестацији „Пршутујада“. Поред гастрономије познат је по цркви Св. Пророка Илије, па се у овом насељу слави Илиндан.

Љубиш - је смештен у долини Љубишњице, на источном ободу Чиготе и јужном ободу Муртенице. Простире се у висинском појасу од 800-1000 m надморске висине. Становништво се првенствено бави сточарством. У овом насељу интензивнији развој туризма започео је седамдесетих година XX века. Од културно-историјских вредности налази се споменик борцима и мештанима страдалим у борби са бугарским фашистима и спомен-биста партизану Славољубу Терзићу.

Јабланица се простире на југозападном и западном ободу Торника и јужном ободу врха Бандера. Смештено је у висинском појасу од 700-950 m надморске висине. Од природних туристичких вредности треба напоменути изворе минералне воде у долини речице Рибница (Стаменковић С., 2003).

Шљивовица је смештена на греди која раздваја Креманску котлину од Бранешког поља. Смештена је на појасу од 750-900 m надморске висине, па се становништво претежно бави сточарством. Шљивовица спада у групу старих насеља о чему говоре хумке из енеолита, као и споменици из доба Римљана. У селу се налази црква Рођење св. Богородице која је грађена од 1937. до 1956. године. Поред цркве у летњим месецима се у овом насељу организује ликовна колонија.

Семегњево је познато сточарско насеље. Туризам се овде јавља као секундарна делатност. У већој мери му је очувана природа, а значајан је са аспекта туризма по великом броју средњевековних грађевина, као и по старим чобанским кућицама, које би се могле претворити у просторе за смештај туриста.

Стубло лежи на надморској висини од 1.000-1.200 m. У селу су пронађени остаци средњевековног манастира Увац. Манастир је смештен око бујних пашњака и у прелепој природи, што за развој туризма може да употпуни пејзажну вредност простора. Манастир је много пута реконструисан и обнављан, због честог рушења.

Сеоска насеља Дивчибара и читавог Ваљевског краја су добро саобраћајно повезана и са значајним потенцијалима за развој туризма. Од значајнијих села овог краја у којима је туризам могуће развијати, треба споменути: Тометино поље, Мионицу, Скакавце, Бранковину, Петницу, Лелић и Поћуту.

Тометино поље – је смештено је на обронцима Маљена, на 10 km од Дивчибара. Препознатљиво је по густим боровим шумама и пространим ливадама. Становништво

се бави пољопривредом и сточарством. Кроз ово село протиче река Каменица, која је богата рибом и раковима. У овом насељу се налази низ викенд кућа.

Мионица - налази се у непосредној близини туристичког планинског центра Дивчибаре. Лежи на падинама брда Субјел, на надморској висини од 620 m. Становништво се овде бави сточарством и воћарством. Посебно је село познато по преради шљива и ракији шљивовици. Село је брежуљкастог типа, богато ливадама и пашњацима. Испод брда Субјел, извире река Мионица, која је погодна за риболов. Такође у селу се често организује лов на ситну дивљач.

Скакавци - припада општини Косјерић. Смештено је у подножју планине Дивчибаре, на надморској висини од 600 m. Становништво се овде највише бави воћарством. Аграр села је погодан за развој купалишног, риболовног и зимског туризма.

Поћута - припада општини Ваљево. Налази се недалеко од планине Дивчибаре. Познато је по својим културним вредностима, односно манастиру Пустиња. Манастир је рађен у рашком стилу и најпознатија фреска му је "Јован Крститељ". Сеоско насеље богато је листопадним шумама и погодује развоју пољопривреде и сточарства.

У саставу Парка природе "Голија", налазе се 64 насеља, од којих се само неколицина може искористити у туристичке сврхе. Рудно, Градац и Брусник су три најзначајнија сеоска насеља овог краја. Имају велике предиспозиције да уђу у туристичку понуду Голије као секундарне туристичке вредности. Рудно се сматра ваздушном бањом и погодује развоју здравствено-лечилишног туризма. Брусник се налази на обронцима Голије те има могућности да се развије за спортско-рекреативни вид туризма и то нарочито у зимском делу године. Сеоско насеље Градац смештено је на долинским странама Котрашког потока и Градачке реке. Састављено је од три веће физиономске целине у чијем саставу се налази девет мањих делова. У Градцу се налази манастир Градац (XII век). Село има значајне потенцијале за развој туризма.

Планински простор Копаоничке групе планина представимо насељима планина Копаоника. Насеља планинског простора Копаоник су претежно разбијеног типа. Од градских насеља издвајамо Рашку, Брус, Куршумлију, Лешак, Јошаничку бању и Лепосавић. Ова градска насеља су у директној и узајамној вези са туризмом и туристичким кретањима на Копаонику. Поред ових градских насеља, постоји и низ

сеоских која су раштркана на падинама Копаоника. У његовом централном планинском делу налазе се: Црна глава, Крива река, Лисини, Брзеће, Равниште, Ђерекаре, Блажево. У источном подножју Копаоника је насеље Луково, а у централном делу Копаоник, Шипачина, Бадањ, Семетеша Павлица.

Слика 17: Насеље Брзеће;

Извор: Милосављевић Б., мај 2014.

Са аспекта развоја туризма посебно се истиче Брзеће. Брзеће се налази у подножју Копаоника. Погодно је за развој спортско-рекреативног и излетничког туризма како у зимском, тако и у летњем делу године. Са Равним Копаоником је повезан жичаром и две ски-стазе. Током зиме велики број туриста одседа у хотелима који се налазе у овом насељу.

Блажево је смештено у истоименој котлини на источној страни Копаоника. Становништво се овде углавном бави сточарством и ратарством. Ово насеље је део епицентралне зоне Копаоника са потресима могућим до 9° Меркалијеве скале. Убраја се у стара рударска насеља, збијеног типа. Постанак му је везан за експлоатацију руда са других рудишта. У њему се налази црква посвећена Св. Илији.

Павлица је насеље познато по видиковцима одакле се пружа поглед на врхове суседне планине Голије. Кроз ово село протиче Павличка река, која током летњих месеци пресуши. Оно по чему је посебно позната је домаћинска народна кухиња овог краја.

Сеоско насеље Копаоник смештено је у самом централном делу Равног Копаоника. Некада је на овом простору живело дванаест становника, док данас ово насеље бележи број од 487 становника. Становништво се претежно бави воћарством, повртарством, а у највећој мери туризмом. Данас сеоско насеље Копаоник прераста у туристичко насеље водеће у Србији тако да је велики број локалног становништва запослен у туризму.

Планински простор Источне Србије био је насељен још током неолита.. Источна Србија је простор економски периферан и демографски све празнији. Већи број њених насеља налази се у котлинама, долинама река и у подножју планина, док је планински простор готово ненасељен. Данас је значајан број села угашен јер су остали без становништва. Села у подножју су у већој мери збијеног типа, док су планинска насеља разбијеног типа. Већа градска насеља овог краја су Зајечар, Пирот, Димитровград, Књажевац, Неготин, Кладово и друга.

Простор Старе планине обухвата насеља четири општине. То су Књажевац (39 насеља), Зајечар (3), Пирот (32) и Димитровград (8). У састав Димитровграда улазе насеља: Баљев Дол, Браћевци, Влковија, Горњи Криводол, Доњи Криводол, Изатовци, Каменица и Сенокос. У састав Зајечара улазе насеља: Вратарница, Мали Извор, Селачка, у састав Пирота: Басара, Бела, Бериловац, Брлог, Велика Лукања, Градашница, Височка Ржана, Гостуша, Добри До, Дојкинци, Засковци, Нови Завој, Извор, Јеловица, Копривштица, Мала Лукања, Мирковци, Ореовица, Паклештица, град Пирот- ван вароши , Покревеник, Пољска Ржана , Росомач, Рсовци, Рудиње, Славиња, Темска, Топли До, Церова и Шугрин. На простору општине Књажевац налазе се следећа насеља: Алдина Река, Алдинац, Балинац, Балта Бериловац, Берчиновац, Видовац, Вртовац, Габровница, Горња Каменица, Горња Соколовица, Градиште, Дејановац, Доња Каменица, Дрвник, Жуковац, Иново, Јања, Кална, Кандалица, Књажевац, Локва, Ново Корито, Ошљане, Папратна, Петруша, Причевац, Равно Бучје, Радичевац, Ргоште, Репушница, Стањинац, Старо Корито, Татрасница, Трговиште, Ћуштица, Црни Врх, Шарбановац, Штитарац и Штрбац.

У подпланинском делу развијен је тимочки тип наеља. То су насеља збијеног и полузбијеног типа са хомогеном просторном структуром где се у оквиру села јасно издваја стамбени део и други грађевински објекти са једне и пољопривредне површине са друге стране. У планинском делу насеља су разбијена на већи број засеока формираних на родбинским везама. Овом типу припадају и насеља Нишавског округа. Њих карактерише лоше стање локалних путева, те је приступачност овим подручјима веома ниска. Становништво у овим насељима бави се претежно аграрном привредом (62%), индустријом (25%) и терцијалном привредом (5%). У осам насеља простора Старе планине нема становника, док се тачан број насеља са само неколико становника и то претежно старости преко 60 година не зна. Из приложеног закључујемо да у сеоским насељима простора Старе планине доминира депопулација и миграција становништва према већим градским центрима. Општински центри који улазе у састав овог простора такође бележе стагнацију у броју становника (Пирот и Књажевац) и привредним токовима. Присутно је и гашење већег броја градских функција, механичка миграција радне снаге и друго. Приградска, котлинска и долињска насеља која се налазе дуж пута од Пирота и Књажевца ка Старој планини, одликују се slabим демографским потенцијалом. Брдско-планинска насеља се такође одликују slabим демографским потенцијалом, тешко доступним положајем, доминантном пољопривредном функцијом, као и ниским нивоом опремљености инфраструктуре. Без обзира на све да би се у овим насељима развијао туризам неопходно је да се уради трансформација сеоских насеља, која би утицала на формирање потенцијалних центара на сеоском подручју. Примери су сеоско насеље Кална (Књажевац) и сеоско насеље Темска (Пирот).

Кална припада општини Књажевац и највеће је сеоско насеље овог краја. Смештена је на путу између Књажевца и Пирота. Повољан саобраћајни положај, пружа јој могућност за развој различитих облика туризма. Позната је по културно-историјским и античким утврђењима и нетакнутом природом у њеним вишим деловима. У Кални се налази стари хотел и дом, чијом би се реконструкцијом обогатила туристичка понуда планинског простора Старе планине и пружила би се могућност развоја сеоског насеља, као и запослења већег броја локалних становника.

4.2.4 *Потенцијали развоја сеоског туризма*

Развој сеоских насеља карактерише изолованост у односу на урбане центре. Низак степен урбанизације повољно се одражава на интензитет туристичких кретања и облике туризма. Рурална аутентичност омогућава наглашени доживљај самих активности које се могу практиковати у сеоским срединама. У Србији углавном разликујемо сеоска насеља према њиховом географском положају и надморској висини. Тако на пример разликујемо села Војводине, шумадијска села, села на ободу Чачанске котлине, на обалама Велике Мораве, Дунава и друга. У Србији се налази велики број сеоских насеља која су смештена надомак планина. Туристички боравак у њима је ограничен. Одређен је мотивским садржајем планине (зимски спортови). У овим случајевима сеоска насеља око планина служе за смештај туриста и боравак, али се ретко јављају као циљ кретања (Јовичић Д., 2009).

Гледано са туристичке стране, село представља антропогени, углавном амбијентални мотив, чија се атракција заснива на рекреативним и куриозитетним атрибутима. Рекреативни мотиви сеоских насеља се изражавају самим атрибутима, али и честим укључивањем у одређене послове (берба грожђа, печење ракије, спремање зимнице, пошумљавање и друго). Посебно су за туристе интересантна сеоска насеља која су надомак планинских центара јер је у њима планински чист и свеж ваздух, без аерозагађења.

У Србији, сеоски туризам је почео са развојем седамдесетих година XX века. Међу пионирима развоја руралног туризма налази се сеоско насеље Сирогојно, на Златибору. Понуда оваквих туристичких центара заснива се на етнотуризму и боравку туриста у еколошки очуваном амбијенту. Такође, значајна је и понуда гастрономских специјалитета који се спремају од локалних сировина произведених на органски начин.

Од седамдесетих година XX века па до данас села су у већој мери измењена. Чак 60 сеоских насеља је од почетка развоја па све до деведесетих година XX века, прерасло у рецептивне туристичке центре. Тренд ових промена огледа се у све већем инфраструктурном опремању, тако да данашње српско село пружа квалитативно много боље услове живота и становања. Приближавањем сеоских насеља градским она губе своју аутентичност и опада им степен туристичке атрактивности.

Табела 63: Села у Србији са најизраженијим развојем туризма у 2009. години

Општине	Села која се баве туризмом
Неготин	Рајац, Рогљево, тамнич
Књажевац	Ново Корито, Градиште
Косјерић	Мионица, Скакавци
Ивањица	Катић, Међуречје
Ужице	Мокра Гора, Потпећ, Кремна
Ваљево	Бранковина
Краљево	Лопатница
Чачак	Прислоница

Извор: www.ISTN.com Internet Serbia travel news.

Туризам који се развија у планинским сеоским насељима, представља значајан мултифункционални фактор руралног развоја. У оквиру мултифункционалне шеме издвајају се четири различита нивоа руралног развоја (Kincel and Renting, 2000). Уважавајући све постулате мултифункционалне шеме, на простору Србије, издвојили смо:

- индивидуална сеоска домаћинства (сеоска насеља која су специјализована и регистрована за прихват туриста),
- етно-куће (куће изграђене у традиционалном стилу народних обичаја),
- етно-насеља (старо српско насеље са очуваном аутентичношћу свог краја),
- предеоне целине (у Србији представљају кластере сеоског туризма). (Штетић С.,2003.)

Регионални размештај оваквих насеља условљен је њиховим географским положајем, природним обележјима, историјским и културним наслеђем и тако даље.

За сеоска насеља Западне Србије карактеристичан је тип етно-насеља попут Сирогојна (Златибор) и Дрвенграда (Међавник), Штитково (Златибор), Тичије поље (код Камене горе). Такође, за овај планински простор карактеристичне су предеоне целине попут Митровца (Тара), Калуђерских бара (Тара), Заовина (Тара), Предеов Крста (Тара), Мокре горе и Шарганске осмице (припадају делом планини Тари, а другим делом планини Златибор). Изолованост ових простора у односу на главне правце развоја им даје аутохтоност са природним и историјским траговима и богатим наслеђем. Укључењем ових предеоних целина и етно насеља обогатила би се понуда целокупног простора. Комплексним развојем планинског туризма са туризмом на селу створила би се свеобухватнија понуда која би у исто време била и препознатива како

на домаћем тако и на иностраном туристичком тржишту. Овакви рурални простори Западне Србије се налазе око: Таре-Златибора-Златара, Ваљевско-подрињских планина, нетакнуте природе планинског венца Голије и у другим деловима око већих градских центара.

Сеоска насеља око планине Голије, своје туристичке вредности базирају на природним вредностима. Овде доминирају сеоска насеља, која се налазе у близини ски-центра и могу се сврстати у групу посебних предеоних целина. Такав пример је село Дајићи, локалитет Јанков камен, Мланча и друго. Од етно-насеља познато је Рудно, у коме се налази етно-кућа, брвнара и ресторан у старом аутентичном стилу овог краја.

Сеоски туризам Копаоничке групе планина, у већој мери је сличан Западној Србији. Њега чине аутентична природа и богатство културно-историјског наслеђа. Своју основну понуду базирају на природним вредностима, а нека од њих су позната и по различитим манифестацијама. За развој сеоског туризма овог краја Србије карактеристична су насеља око планинског венца Копаоник.

На Копаонику, сеоски туризам се почео развијати од 1985. године. Локално становништво сеоских насеља у подгорини Копаоника радило је на повезивању туризма са другим привредним гранама, а све то у циљу развоја овог краја. Данас сеоска насеља, а нарочито она која се налазе уз сам планински центар Копаоника доста су променила свој изглед. Сеоска насеља која би се у потпуности могла сматрати погодним за развој туризма су: Црна Глава, Крива Река, Ђоровићи, Лисини, Брзеће, Равниште, Гочманци, Ђерекаре, Блажево и Запленини која чине планински део Копаоника. У овим сеоским насељима се у последњем периоду бележи све већа афирмација туризма. У већој мери служе за прихват туриста током зимске туристичке сезоне. Велики број туриста зими посети подгорину и сеоске просторе Копаоника. Развој сеоског туризма на Копаонику пратио је развој зимског спортско-рекреативног туризма, што је са друге стране, отворило многе негативне ефекте. Претерана урбанизација, велики број туриста, а уз све то неадекватна инфраструктура довели су до тога да природни простор полако губи од свог изворног значаја. Зато се развој планинског и туризма на селу простора Копаоника у перспективи мора заснивати на плански смишљеним акцијама. Наравно, концепт одрживог развоја треба да представља полазну основу у свим даљим акцијама.

Регија која обилује потенцијалима за развој туризма на селу је и Источна Србија. Ови потенцијали су представљени комплексом природних и антропогених туристичких вредности. Цео простор Источне Србије се карактерише великим бројем сеоских насеља. Ова насеља су смештена у различитим хипсометријским појасевима, што додатно повећава њихову туристичку атрактивност. Нарочито су значајна сеоска насеља по ободу Старе планине, Ртња, Девице, Озрена и других планина. Комплекс крашких терена у комбинацији са архитектуром старог српског села је доминатна слика руралног простора. Посебно се ту истиче простор Старе планине. Сеоска насеља око ове планине су позната по гастрономским, етнографским, манифестационим и културно-историјским елементима. Захваљујући етничким, културним и историјским утицајима, разликују се доста у односу на сеоска насеља других делова Србије. У овом крају још увек не постоје сеоска насеља која су афирмисана у сфери туризма, али се према просторном плану Старе планине у даљој будућности предвиђа изградња етно-села на простору између Церове и Мирковаца, на делу где се саобраћајница према Јабучком Равништу одваја од регионалног пута Кална - Темска. Поред тог дела предвиђају се и етно-села у сеоском насељу Кална и Височка Ржана. Предвиђа се и развој руралног туризма у пределима посебних целина око села која се налазе у сливу Црновршке реке и око предела Јаношица: Ново корито, Радичевска река, Репушница, Папратска река, као и падине од Орловог камена до Јабучког Равништа, Темска (предвиђа се изградња авантуристичког парка). Међутим, развој туризма на селу је тек у зачетку. Села овог дела Србије на почетку XXI века суочавају се са веома тешким проблемима, који су последица досадашњег развоја. Горући проблеми везани су за изразити процес депопулације. Процес депопулације довео је до стварања старачких домаћинстава, гашења појединих насеља и стварања угара. Чињеница је да оваква насеља тешко могу да се уклопе у туристичке токове. И поред тога што представљају праву туристичку вредност појединим планинским селима Источне Србије сем излетничког туризма и боравка у еколошки очуваном простору веома тешко је формирати било који други мотивски облик кретања. Због таквог стања, овде су неопходне хитне државне интервенције. Планским акцијама треба зауставити одлив младог становништва и омогућити било какву привредну активност која би то становништво задржало на "вековним огњиштима". Ту се туризам може јавити као битан и значајан фактор демографске и привредне ревитализације сеоских насеља Источне Србије.

Глобализацијом и европским интеграционим процесима, потребе и проблеми сеоског туризма су све сличнији у целој Европи. Богатство, очуваност и атрактивност природних ресурса, велики број традиционалних пољопривредних домаћинства, те све више интересовања интернационалног тржишта за рурални туризам, указују на велики потенцијал за развој овог вида туризма у Србији. Рурални туризам намеће се као алтернатива развоја у релативно пространом подручју Републике Србије као елемент боље искоришћености компаративних предности руралних простора. Развој сеоског туризма пружа солидне основе за адекватан рурални развој.

4.2.5 Потенцијали развоја манифестационог туризма

Манифестациони туризам као посебан облик туристичких кретања има све важнију улогу у формирању туристичке понуде и планирању развоја туризма у некој туристичкој дестинацији. Ова врста туристичких кретања има културна, рекреативна, спортска, забавна и слична, а најчешће комбинована обележја.

Манифестације се приређују на свим локацијама и повећавају материјалне и нематеријалне туристичке ефекте. Могу имати културно и рекреативно обележје и захтевају добру организацију, координацију рада и квалитетну пропагандну активност. Манифестације, као савремени и растући феномени засновани на туризму, доколици и бизнису, представљају јавно окупљање људи са одређеном намером. Њихова посебна привлачност потиче делимично из ограниченог трајања и природне једноставности, која их чини различитим од сталних институција и изграђених атракција. Често њихова слава и фестивалски амбијент подижу њихов значај изнад свакодневних животних догађаја. Манифестације употпуњују туристичка кретања и често су одлучујуће у одабиру дестинације од стране туриста.

Посебно су интересантне манифестације које су везане за рекреативна обележја. Изводе се у сеоским насељима око планинских туристичких центара и на тај начин употпуњују садржај боравка туриста. Туристима се пружа могућност да учествују у различитим облицима манифестација, верским обичајима, традиционалним догађајима, фестивалима, спортским такмичењима, бербама, слављима и другим. На такав начин локално становништво чува аутентичност и спречава стилизацију своје културе, обичаја и начина живота.

Локално становништво насеља око планинских туристичких центара, гледа да своју понуду манифестационог туризма прикаже како на домаћем, тако и на међународном тржишту. Неке од њих су у томе и успеле („Весели спуст на Ибру, Дринска регата“).

С обзиром на то да манифестације нису везане за туристичку сезону, у планинским туристичким местима се могу остварити кроз одржавање различитих конгреса, конференција, семинара, стручних скупова, приказивање гастрономских специјалитета одређеног краја и другог.

У Западној Србији посебно је интересантна планина Златибор која пружа велике могућности за развој манифестационог туризма као пратећег вида туризма. На самој планини, а и у њеној околини одржава се низ манифестација рекреативног и културно-забавног садржаја. Једна од најинтересантијих је Божићна спринт трка, која се одржава у централном делу Златибора. Представља ноћну трку нордијских скијаша. Ту су још “Дарови златног бора“ у оквиру деветомесечне манифестације Златиборско културно лето. У склопу ове манифестације на Златибору се још одржава и Етно-сајам традицијом ка будућности (промоција етнолошких карактеристика Златиборског краја), "Деца међу нарцисима" (дечији фестивал у Чајетини), Вашар старих заната и занимања (приказује очување, развој и презентацију старих заната овог краја), Сабор трубача на Златибору и смотра народног стваралаштва Србије (састоји се у надметању оркестара Србије и фолклорним играма карактеристичним за овај крај, прво надметање ансамбала одржано је августа 1974. године), Златиборска хајка на вукове, Међународни фестивал туристичког, еколошког и спортског филма МЕФЕСТ (чије се седиште данас налази у Бечу, овај фестивал је познат изван наших граница и спада у међународне фестивале) и Пршутујада (сајам ужичких пршута и сухомеснатих производа, најпознатије село за производњу пршуте је Мачкат).

На планини Тари до данас нема значајних спортско-рекреативних и културних манифестација. Најпознатије манифестације у њеној околини су трка аутомобила рели Бајина Башта - Тара (крајем августа сваке године), такмичење риболоваца (које се организује са времена на време на Дрини код Бајине Баште). Поред ових манифестација постоји још неколико које су према посећености испод сваког просека. Са тим у вези на Тари би требало да се осмисли бољи начин за приказ и остварење

туристичких манифестација које би допринеле обогаћивању њеног туристичког садржаја.

На Маљену је ситуација врло слична Тари. На самој планини се одржава манифестација Дани гљиве (у оквиру манифестације је организована берба печурака по различитим деловима Дивчибара), још једна од манифестација је Трофеј Дивчибаре (такмичење у бициклизму). Поред ових манифестација налази се низ других у њеној околини. У Ваљеву постоји велики број културних и забавних манифестација од којих се издвајају: Поетски час, Десанкини мајски разговори (републичка манифестација), Ваљевски цез фест и друго.

Голија је још увек недовољно испитана. На њој манифестациони туризам није у већој мери изражен. Од познатијих су: Сабор ловаца и Ликовна колонија новијег датума и још увек није у довољној мери афирмисана.

Поред ових манифестација на простору Западне Србије налази се и низ других које су у већој мери распоређене по општинским центрима.

Најинтересантнија планина са аспекта развоја манифестационог туризма од Копаоничке групе планина је Копаоник. На Копаонику се поред зимско-спортско рекреативног туризма може развијати и манифестациони као допунски облик туризма. Поседује низ реконструисаних, добро очуваних и нових хотела који пружају могућности за различите конгресе, семинаре и друго током целе године. Такође богатством природних и антропогених вредности има могућности да овај крај прикаже на најбољи могући начин. Од значајнијих манифестација су: Дани вргања, Дани боровнице, Open ski fest и друге.

Поред ових могу се споменути мање посећене и познате манифестације ширег простора Копаоника: Дани Јелене Анжујске (у дворишту манастира Градац), Златне руке Бруса (од 1997. године у виду такмичења у спремању јела и народном стваралаштву), Дани проје и хлеба (у Брусу), Косидба у Бадњу (кошење ручном косом), Спуст без границе (спортска манифестација, одржава се у јулу и представља сплаварење горњим током Ибра), Рашке духовне свечаности и друге.

Манифестациони туризам у Источној Србији најразвијенији је на Старој планини. Валоризује се путем различитих манифестација које се презентују у сеоским

градским насељима. На овој планини манифестациони туризам је приказан туристичко-привредним манифестацијама где се посебно истиче „Ђурђевдански сусрет“ у селу Вртовац (6. маја) и „Молитва под Миџором“ у селу Балта Бериловац. У подножју планине у селу Јаловик извор (28. августа на Велику госпоину), сабор фрулаша, гајдаша, трубача, сабор на Кадибогазу. Поред ових манифестација посебно се издваја манифестација у селу Ново Корито (у Србији) и сабор (у Бугарској). Ова манифестација је привредна и културна и током њеног трајања туристи могу без проблема прећи из једне у другу земљу.

Без обзира на то што Србија има богато културно-историјско и етно наслеђе, манифестациони туризам је веома слабо развијен. Као што смо у претходном делу текста могли да видимо, све манифестације које се односе на планински простор, су локалне или регионалне контрактивне зоне. Због тога је и њихов економски аспект изузетно слаб. У перспективи развоја туризма њима би требало посветити посебну пажњу. Као самосталне или комплексне туристичке вредности манифестације могу у значајној мери да допринесу обогаћивању садржаја боравка туриста и да буду један од главних фактора продужења туристичке сезоне у планинским центрима Србије.

5. МАТЕРИЈАЛНА ОСНОВА ИНФРА И СУПРА СТРУКТУРЕ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА

Рецептивни фактори су, заједно са атрактивним или привлачним факторима, основни елементи туристичке понуде и значајни фактор развоја туризма у туристичкој дестинацији. У ове факторе улазе сви објекти који омогућавају смештај, исхрану, рекреацију, забаву и друге погодности туристима у туристичкој дестинацији. То су објекти инфра и супра структуре.

Под туристичком инфраструктуром, подразумевамо објекте за спорт и рекреацију, одмор, информисање, снабдевање, едукацију и забаву туриста (скијалишта, купалишта и плаже), тематске и забавне паркове, туристичке инфраструктурне центре, центре за прихват туриста и посетилаца, одмаралиште поред пута, објекте наутичког туризма, терене за голф, мале вештачке акумулације са купалиштем, базене за купање, велнес објекте, забавно-рекреативне стазе и путеве, уређене обале река и језера, објекте за посматрање природних реткости, објекте за предах и краће задржавање туриста, објекте за авантуристичке активности и многе друге (Закон о туризму Републике Србије, 2012).

У туристичкој супраструктури према истом закону, поред угоститељских објеката спадају и галерије, изложбени, забавни и конгресни објекти који су у непосредној вези са угоститељским објектима и објектима спортско рекреативног садржаја или са њима чине јединствену целину.

Неки од објеката инфра и супра структуре, осим туристима намењени су задовољавању потреба домицилног становништва (на пример објекти забаве, спортски објекти, за лечење, ресторани, трговина и слично). Рецептвни фактори у значајној мери опредељују квалитет и ниво туристичке понуде и јављају се као значајни индикатори степена туристичке развијености одређене туристичке дестинације.

За туристе у туристичким дестинацијама посебну улогу имају угоститељски објекти, који представљају функционално повезан, посебно уређен и опремљен простор који испуњава прописане минималне, техничке и санитарно-хигијенске услове за пружање угоститељских услуга, односно за обављање угоститељских делатности.

5.1 АНАЛИЗА СМЕШТАЈНО-УГОСТИТЕЉСКИХ КАПАЦИТЕТА

Смештајно угоститељска рецептива Србије је разноврсна. Може да се подели на основне и комплементарне капацитете. Основни капацитети представљени су хотелима, мотелима, одмаралиштима, планинарским домовима, туристичким апартманским насељима, преноћиштима, гарни хотелима и дригим. Категорији комплементарних капацитета припадају објекти за смештај и исхрану који се налазе у домаћој радиности. За развој туризма, а самим тим и планинског туризма, веома је важан однос основних према комплементарним капацитетима. Тај однос нам дефинише не само степен досадашњег развоја туризма на неком простору већ и целокупна организациона обележја. У туристичко високо развијеним земљама у структури смештајне рецептиве доминирају основни капацитети. На простору Србије је то различито у зависности од тога о ком облику туристичког промета је реч. У планинским центрима однос између основних и комплементарних капацитета је 60:40 у корист основних. За разлику од планинских центара у бањским местима тај однос је далеко на страни комплементарних и износи чак 80:20 у корист комплементарних, који су на туристичком тржишту мање тражени.

Хронолошки посматрано развој смештајне и угоститељске рецептиве на планинама Србије зависио је од економске и политичке ситуације. Прва одмаралишта на планинама Србије почињу да се граде почетком XX века. Прво планинско одмаралиште изграђено је 1928. године на Дивчибарима, а 1931. године прво одмаралиште на Копаонику. Након тога почиње изградња вила и одмаралишта на Златибору и Тари, а нешто касније и на осталим планинама. Изградња смештајних и других пратећих објеката трајала је све до периода пре Другог светског рата. За време Другог светског рата срушен је велики број вила и одмаралишта, након чега туризам у Србији доста опада.

Највећи напредак у изградњи материјалне базе, планинског простора Србије, учињен је у периоду после Другог светског рата, када се стварају организације

љубитеља природе који учествују у рестаурацији, обнављању и модернизацији смештајно-угоститељских капацитета. У том периоду изграђен је велики број хотела и пратећих објеката који и данас представљају материјалну основу развоја туризма.

У периоду после шездесетих година XX века расте интересовање за планине Србије. То је било повезано са развојем привреде и јачањем стандарда грађана Србије и бивше СФРЈ. У том периоду, негде све до осамдесетих година XX века, јављају се различита друштва која окупљају заљубљенике у природу. Таквим друштвима се дугује највећа захвалност јер је знатан део њиховог рада био усмерен и на рестаурацију и модернизацију постојећих, али и изградњу нових објеката за прихват, смештај и исхрану туриста који посећују планинске центре у Србији. Знатну улогу у изградњи смештајне рецептиве имала су велика предузећа из различитих делатности: Генекс, Енергопројект, ЈАТ, НИС Југопетрол и многи други. Они су изградили хотеле и одмаралишта у познатим планинским центрима Србије. Такви објекти превасходно су служили за одмор и рекреацију радника али је временом њихова комерцијална функција постала све израженија па су тако овакви објекти постали главни промотери и носиоци развоја туризма на планинама Србије. Развој планинских центара прекинут је ратним дешавањима деведесетих година XX века и распадом СФРЈ. Рат на простору бивше СФРЈ повукао је за собом велику економску кризу која је била праћена хиперинфлацијом и изолацијом земље. Оваква негативна економска и политичка збивања зауставила су инвестиције и текућа одржавања планинских центара, што је довело до њиховог назадовања гледамо у свим сегментима. Након 2000. године почиње економски опоравак Србије. У том периоду стекли су се услови да се део инвестиција усмери и ка објектима туризма у планинским центрима Србије. Многобројни објекти су обновљени а изграђен је и знатан број нових. Велики напредак учињен је и на пољу понуде комплементарних капацитета. Понуда смештаја у комплементарним објектима, нарочито на Копаонику и Златибору, не заостаје од понуде у основним објектима. То је последица строжије туристичке политике и увођења система категоризације објектата, која је постала незаобилазан сегмент пословања и основних и комплементарних објектата у планинским центрима Србије.

Табела 64: Смештајни капацитети у планинским центрима Србије

	Хотели	Апартмани	Одмаралишта	Виле	Укупно
Тара	2	1	1	4	8
Златибор	17	1	22	14	54
Дивчибаре	4	3	6	4	17
Копаноник	17	33	8	2	60
Голија	3	-	-	-	-
Стара планина	3	1	1		
Бесна Кобила	-	-	1	-	1

Извор: Туристичка организација Србије, 2013.

5.1.1 Основна смештајна понуда

Смештајни капацитети одређеног простора представљају значајан фактор развоја туризма и без њега је немогуће развијати туризам на адекватан начин. Због тога се овом сегменту туристичке тражње мора посветити посебна пажња у свим плановима развоја. Данас се, у Србији, гледано са аспекта развоја и степена изграђености смештејне рецептиве, истиче неколико планинских центара. Међу њима доминирају Копаноник, Тара, Златибор и Дивчибаре. Смештајна рецептива у овим планинским центрима претежно је изграђена осамдесетих година XX века. То се најбоље види у погледу броја лежајева. У том периоду грађени су хотели и одмаралишта са доста великим бројем лежајева. Разлог таквог стања је био у социјалној функцији туризма. Наиме, све до деведесетих година XX века многобројна предузећа током године упућивала су своје раднике на одмор у планинске центре. Трошкове њиховог боравка сносила су предузећа и Републички фонд за здравствено осигурање. Међутим, услед кризе деведесетих, реструктурирања привреде и кризе након 2000. године све је мање могућности за овакав вид боравка и одмора. Са друге стране, остали су предимензионирани хотели са огромним капацитетима и великим бројем радника. Ако узмемо у обзир чињеницу да се у планинским центрима Србије издвајају две квалитативно различите сезоне, зимска и летња, поставља се питање економске оправданости пословања оваквих капацитета у вансезони. На основу овог можемо закључити да је наслеђена смештајна рецептива отворила низ проблема у погледу пословања. Овакви објекти изискују велика материјална улагања, како за текућа одржавања, тако и за инвестиције. Због тога овакви објекти не могу да буду конкурентни на туристичко тржиште, ни по цени ни по квалитету услуга. У високо развијеним туристичким земљама, у погледу смештајне рецептиве, данас доминирају мањи хотели апартманског типа. Такви објекти су економски оправдани јер

упошљавању мањи број радника и лакше се прилагођавају свим променама и све више избирљивом туристичком тржишту.

Табела 65: Процентуално учешће планинских центара у укупној основној смештајној понуди лежајева Србије

Година	Хотели	%	Мотели	%	Одмаралишта	%	Укупно	%	Место
1974.	17.574	73,4	1.991	8,3	4.364	18,2	23.929	100	Србија
	2.666	15,1	163	8,2	2.679	61,3	5.508	23,0	Пл.места
1975.	18.430	71,4	2086	8,1	5.289	20,5	25.805	100	Србија
	2.573	13,9	183	8,7	3.574	67,5	6.330	24,5	Пл.места
1976.	18.807	68,7	2.568	9,4	6.006	21,9	27.381	100	Србија
	2.626	13,9	179	6,9	3.842	63,9	6.647	24,2	Пл.места
1977.	21.036	70,7	2.711	9,1	6.022	20,3	29.769	100	Србија
	2.916	13,8	193	7,1	3.834	63,6	6.943	23,3	Пл.места
1978.	23.234	71,5	2.905	8,9	6.341	19,5	32.480	100	Србија
	3.356	14,4	193	6,6	3.648	57,5	7.197	22,1	Пл.места
1979.	24.926	70,4	3.127	8,8	7.342	20,7	35.395	100	Србија
	3.203	12,8	175	5,5	4.102	55,8	7.480	21,1	Пл.места
1980.	26.707	70,8	3.477	9,2	7.532	19,9	37.716	100	Србија
	3.297	12,3	209	6,0	4.204	55,8	7.710	20,4	Пл.места
1981	28.670	72,2	3.594	9,0	7.449	18,7	39.713	100	Србија
	3.514	12,2	180	5,0	4.268	57,2	7.962	20,0	Пл.места
1983.	32.280	73,4	4.249	9,7	7.473	17,0	44.002	100	Србија
	5.056	15,6	318	7,4	4.074	54,5	9.448	21,4	Пл.места

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1974-1983, Београд

У претходном делу текста напоменули смо да су, на туристичком тржишту, најтраженији основни капацитети. Разлог је тај што основни капацитети обједињују све услуге боравка туриста у неко туристичко место. Дакле, они сублимирају услуге смештаја, исхране и многих других активности туриста. У табели 65, можемо видети квантитавна обележја основних смештајних капацитета. Ради комплетне анализе у табели је дат упоредни приказ основних смештајних објекта у планинским центрима и на нивоу целе Србије. Период који је приказан у табели 65, ограничен је на временски оквир 1974-1983. године. Разлог овако кратког периода је недостатак статистичких податка. За период од 1983 до 2003. године не постоје званични подаци републичког завода за статистику и локалних туристичких организација. Разлог оваквог стања је промена власничке структуре у многобројним хотелима нарочито у периоду после 1995. године. Подаци са којима располажемо односе се и на период 2003-2012. година, тако да, за ове анализе, имамо два упоредива периода.

Подаци из табеле 65, показују да у структури смештајних капацитета у планинским центрима Србије, у периоду 1974-1983. година, доминирају, како смо већ раније напоменули, основни капацитети. Ако основне капацитете у планинским

центрима упоредимо са основним капацитетима на нивоу целе Србије, видећемо да су планински центри у погледу ове категорије на првом месту међу свим туристичким дестинацијама Србије. Однос између одмаралишта и хотелског смештаја, у планинским центрима Србије, износи 67:15. У структури основних капацитета, у овом периоду доминирају одмаралишта са највећим учешћем од 67,5% у 1975. години, док је њихово учешће у укупној структури смештајних капацитета исте године износило 24,5%. Учешће мотела и осталих основних објеката је готово занемарљиво и у периоду од 1974-1983. године кретало се од 8,7% (1975. године) до 5% (1981. године), након чега се бележи благи пораст па у 1983. години износи 7,4%.

Током периода 1974-1983. у свим планинским центрима Србије доминирају хотелски капацитети и одмаралишта. Године 1974. учешће хотелских капацитета износило је 15,1%, док је њихово учешће у укупној структури основних смештајних објеката исте године износило 48,4%. Од 1975-1981. године број јединица у хотелским капацитетима варира (1981. године 12,2%) , а након 1983. године он је у благом порасту и те године је износио 15,6%.

Учешће основних смештајних капацитета планинског простора у укупном капацитету Србије био је највећи 1975. године са учешћем од 24,5%, након чега се из године у годину бележи благи пад. Најмање учешће у укупној структури основних смештајних капацитета Србије од 20% планински простор је имао 1981. године. Након тога поново следи благи раст учешћа планинског простора у укупној структури смештајних капацитета. Године 1983, планински простор је учествовао са 21,4%.

Ако посматрамо структуру и број основних смештајних капацитета на нивоу планинских места Србије видећемо да током посматраног периода, доминацију имају хотели, затим одмаралишта, а најмање учешће имају мотели. Србија је 1974. и 1983. године имала исто процентуално учешће хотелског смештаја (73,4%) у укупним смештајним капацитетима. Највеће учешће одмаралишта у укупним основним смештајним капацитетима Србије забележено је 1976. године и износило је 21,9%, док је у планинским центрима износило 63,9%. У посматраном периоду, у структури основних смештајних капацитета учешће одмаралишта се кретало у интервалу од 17,0% (1983. године) до 21,9% (1976. године). У планинским центрима најмање одмаралишта је било 54,5% (1983. године) док је највећи број износио 67,5% (1975.

године). У периоду од 1974-1983. године број одмаралишта у планинским центрима кретао се од 54,5%-67,5%.

Табела број 66: Учешће планинских центара у структури основних смештајних капацитета (%)

Год.	Место	Хотели	%	Мотели	%	Одмар.	%
2003.	Србија	34.661		4.377		6.213	
	Пл.места	6.713	19,3	498	10,2	4.384	70,5
2004.	Србија	36.088		4368		5778	
	Пл.места	7701	21,3	498	11,4	3656	63,2
2005.	Србија	36.538		4162		5803	
	Пл.места	7577	20,7	490	11,7	3893	67,0
2006.	Србија	37.234		3803		5909	
	Пл.места	7466	20,0	490	12,8	3939	66,6
2007.	Србија	37.374		3824		5655	
	Пл.места	7161	19,1	519	13,5	3806	67,3
2008.	Србија	39.824		3899		5267	
	Пл.места	7617	19,1	525	13,4	3401	64,5
2009.	Србија	39.858		3497		5310	
	Пл.места	7688	19,2	287	8,2	3305	62,2
2010.	Србија	41.938		3613		5301	
	Пл.места	7948	18,9	287	7,9	3305	62,3
2011.	Србија	40.473		3548		5108	
	Пл.места	7854	19,4	216	6,0	3221	63,0
2012.	Србија	30.676		888		6423	
	Пл.места	6752	22,0	-	0,0	3977	61,9

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци 2003-2012, Београд

У другом сагледаном периоду од 2003. До 2012. године, ситуација у структури смештајних капацитета се није драстично променила у односу на предходне периоде. Највеће учешће од 29,3% у укупним смештајним капацитетима Србије планински центри су имали 2004. године, а најмање 2012. године од 18,5%. Према подацима за 2012. годину учешће планинских центара у хотелској понуди Србије било је 20%, а у одмаралишним објектима око 62%.

Табела 66 а: Учешће планинских центара у укупној структури смештајних капацитета у периоду 2003-2012. година (у %)

2003.	2004.	2005.	2006.	2007.
Хот., мот. одм.	Хот. мот. одм	Хот. мот.одм	Хот. мот. одм	Хот. мот. одм
25,6	29,3	25,7	25,3	24,5
2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Хот., мот. одм	Хот. мот. одм	Хот. мот.одм	Хот. мот. одм	Хот. мот. одм
23,6	23,2	21,5	22,9	18,5

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци 2003-2012, Београд

Године 2004. хотелски објекти су учествовали са 21,3%, док су одмаралишта учествовала са 63,2%. У овом периоду се и даље осећа доминација одмаралишта у односу на хотелске објекте и мотеле. Одмаралишта у овом периоду бележе благи и константни пад. Она су 2003. године доминирала са 70,5%, а 2012. године њихов број се смањио за 8,6% (61,9%).

Највећи проценат учешћа хотела у овом периоду био је 2012. године (22%), када је забележено најмање учешће у укупној стурктури смештајних објеката планинских центара 61,9%. Мотели и остали објекти основних капацитета готово су занемарљиви. Улога мотела у структури смештајних објеката планинског простора Србије 2003. године износило је 11,3%, док је 2012. године његово учешће било 0,0%.

Табела 67: Основни смештајни капацитети Златибора

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Број лежајева
Златибор-центар	Мона	Хотел	201
Златибор-центар	Палисад	Хотел	690
Златибор центар	Идила	Хотел	46
Златибор-центар	Чигота	Хотел - Институт	360
Врх Торник	Торник	Хотел	350
	Пресидент	Хотел	45
Златибор-центар	Олимп	Хотел	70
Златибор-центар	Вис	Хотел	148
Златибор-центар	Новаков двор	Хотел	130
Златибор-центар	Зеленкада	Хотел	120
	Браћа Секулић	Студентско одмаралиште	230
Златибор-центар	Одмаралиште Дунав	Омладинско одмаралиште	60
Златибор - центар	Голија	Дечије одмаралиште	160
УКУПНО			2.610

Извор: Туристичка организација Златибора, 2013.

На простору Западне Србије структура смештајних капацитета је хетерогена где на подручју Златибора доминирју хотелски објекти, а на Тари, Дивчибарама и Голији најраспрострањенија су одмаралишта различитих категорија и комфора. Из табеле 10. се запажа да је Златибор у укупним хотелским капацитетима Србије 2007. године учествовао са око 5,7% (сви планински центри 19,1%). Највећи део смештајних капацитета Златибора лоциран је око Краљевих вода. Према подацима Туристичке организације "Златибор", на овој планини се налази: 12 хотела, 4 мотела, 19 одмаралишта, 2 дечија одмаралишта и омладинско одмаралиште. На планини се налази око 10.500 категорисаних и око 5.000 некатегорисаних лежајева (Пословни план туристичке организације Златибор-Златар, 2007.) Оно што је недостатак Златибора, у погледу смештајне рецептиве, је недостатак објеката високе категорије,

Око локалитета Калуђерске баре на Тари смештен је већи број основних смештајних објеката. Према табели 68, учешће планинских центара у структури хотелских смештајних објеката Србије износило је 2012. године 22,0%, од чега је Тара учествовала са 1,9% у хотелском смештају. У погледу одмаралишта Тара је у 2012. години учествовала са 2,3%. Оно што овој планини недостаје су хотели са 4 и 5 звездица, као и реконструкција и модернизација постојећих хотела и одмаралишта. На планини се налазе 2 хотела, депаданс и одмаралиште. Планина Тара располаже са око 4.500 категорисаних лежајева, од којих је 1.285 у групи основних капацитета.

Табела 68: Основни смештајни капацитети планине Таре

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Број лежајева
Калуђерске Баре	Оморика	Хотел	345
Радмиловац	Бели бор	Хотел	226
Калуђерске Баре	Јавор	Депаданс	54
Митровац	Митровац	Дечије одмаралиште	660
УКУПНО			1.285

Извор: Туристичка организација Таре, 2013.

Планински центар Дивчибаре располаже недовољним смештајним капацитетима за развој туризма. Категорисано је укупно око 1.465 лежаја: 430 лежаја у хотелском смештају, око 870 лежајева у дечијим одмаралиштима и око 165 лежајева у коначиштима. У 2012. години Дивчибаре је у укупној структури основних смештајних капацитета планинског простора Србије учествовао са 20,7.

Табела 69: Хотелски смештај, одмаралишта и коначишта на Дивчибарама

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Бр. Лежајева
Падине Маљена	Дивчибаре	Хотел	250
Дивчибаре - центар	Пепа	Хотел	60
Дивчибаре -центар	Маљен	Хотел	120
	Панчево	Одмаралиште	100
	Змај	Одмаралиште	126
	Стеван Филиповић	Одмаралиште	340
Дивчибаре-центар	Младост	Одмаралиште	100
	Милан Гале Мушкатиновић (Стари Град)	Одмаралиште	54
Центар	Дивчибарски замак	Коначиште	25
Дивчибаре-центар	Боб Петошевић	Коначште	140
Марље	Црни врх	Одмаралиште	150
УКУПНО			1.465

Извор: Туристичка организација Ваљево, 2014.

Планина **Копаоник** је доминантна планина у односу на друге наше планинске зимске центре. На њој је смештен већи број хотела и то нарочито у централном делу на простору Равног Копаоника. Ту се налазе: 13 хотела, 4 апартманска хотела, 2

планинарска дома и 2 одмаралишта. У околини Копаоника, у викенд насељу се налазе 3 хотела и планинарски дом, док се у подножју планине у насељу Брзеће које је са Равним Копаоником повезано ски-стазом (Бела река 2) налазе 2 хотела. Укупан број лежајева у хотелском смештају Копаоника износи 3.411, док у одмаралиштима 1.108 (Туристичко-спортска организација Рашке и Бруса). Према претходној табели и сагледаном односу броја лежајева на простору Србије и учешћу планинских центара у њој можемо видети да у 2012. години од 22% учешћа планинског простора, планина Копаоник учествује са 11,1%. Одмаралишта планинског простора Србије учествују исте године са 61,9%, од чега планина Копаоник учествује са 17,3%. У укупној структури смештајних капацитета планински простор Србије учествује са 18,5%, од чега планински центар Копаоник учествује са 11,8%. На основу тога се види доминација Копаоника која у укупној смештајној понуди планинских дестинација учествује са 2/3.

Табела 70: Неки од основних смештајних капацитета на Равном Копаонику (Суво Рудиште)

Локација	Назив објекта	Врста хотела	Број лежајева
Равни Копаоник	Гранд	Хотел	415
Равни Копаоник	Клуб А	Хотел	234
Равни Копаоник	Анђело	Хотел	127
Равни Копаоник	Конаци - Сунчани врхови	Апартмански хотел	1.500
Равни Копаоник	ЈАТ	Апартмански хотел	531
Центар Копаоника	Небеске столице	Апартмански хотел	80
Викенд насеље	Сребрнац	Хотел	180
Викенд насеље	Путник	Хотел	238
Викенд насеље	Олга Дедијер	Хотел	294
	Ртањ	Планинарски дом	230
Равни Копаоник	Копаоник	Планинарски дом	55
Викенд насеље	Авала	Планинарски дом	27
Машинац	Машинац	Одмаралиште	120
УКУПНО			4.031

Извор: Туристичка организација Копаоник, 2013.

Смештајни и угоститељски капацитети на простору Источне Србије распоређени су у већој мери око Ниша, Нишке Бање, Сокобање и Старе планине.

Највећи број регистрованих смештајних капацитета налази се у градским центрима око Старе планине, док се на самој планини налази недовољан број основних смештајних капацитета за прихват туриста. На самом скијалишту око планинског врха Бабин зуб налази се 527 лежајева у хотелским смештајним објектима (хотел "Falhenstajner" и "Бабин зуб"), 80 лежајева у планинарском дому (Бабин зуб и Тигар) и

33 лежаја у одмаралишту (Врело). Ови смештајни објекти не могу да задовоље потребе туриста, у односу на капацитет скијаша. Укупан број категорисаног смештаја на Старој планини износи 640 лежајева, а сматра се да има велики број и некатегорисаног смештаја (око 700 лежајева).

Табела 71: Основни смештајни капацитети на Старој планини

Локација	Назив објекта	Врста објекта	Бр. лежајева
Врх Бабин зуб	Стара планина	Хотел	434
Око Бабиног зуба	Бабин зуб	Хотел	60
Око Барског камена	Тигар	Планинарски дом	33
Бабин зуб	Бабин зуб	Планинарски дом	80
Пут Пирот - Вршачка Ржана	Врело	Одмаралиште	33
УКУПНО			640

Извор: Туристичка организација Књажевац, 2012.

У структури смештајних капацитета 2012. године, Стара планина учествује са 1,7% у хотелском смештају и са 0,5% у одмаралиштима планинских центара Србије. У укупној структури смештајних капацитета Стара планина учествује са 1,7% лежајева. Из тога можемо да закључимо да Стара планина у односу на планински центар Копаоник није на адекватан начин још увек искоришћена и опремљена у погледу инфра и супра структуре.

На простору Јужне Србије око планинских центара нема довољно смештајних капацитета. У плану је изградња већег броја смештајних објеката на планини око Бесне Кобиле. Међутим данашње стање овог планинског туристичког центра је незадовољавајуће. На самој Бесној Кобили се налази 80 лежајева у планинарском дому. Хотелски смештај је лоциран у њеном подножју око већих градских центара, али је и он незадовољавајућ, нижег квалитета и испод интернационалних стандарда.

5.1.2 Приватни смештајни капацитети

Поред хотела, мотела и одмаралишта према Правилнику о стандардима за категоризацију угоститељских објеката за смештај у смештајне капацитете спадају пансиони, куће, собе, сеоска домаћинства, депаданси и друго. Често се ови мањи објекти подводе под такозвани приватни смештај. У односу на хотелски смештај, мотеле и одмаралишта у приватним смештајним објектима квалитет услуге и цене је нижи.

Табела 72: Процентуално учешће планинских центара у укупној комплементарној смештајној понуди лежајева Србије

Год.	Пансиони	%	Преноћишта	%	Гостионице	%	Приватне Собе	%	Пл.домови и куће	%	Укупно	%	места
1974	2.586	6,8	3.661	9,8	318	0,8	30.041	80,2	885	2,4	37.491	100	Србија
	600	23,2	154	4,2	54	16,9	920	3,0	865	97,7	2.593	6,9	Пл.места
1975	2.878	7,0	3.540	8,7	323	0,8	33.201	81,3	885	2,2	40.827	100	Србија
	584	20,3	164	4,6	63	19,5	1.231	3,7	865	97,7	2.907	7,1	Пл.места
1976	2.780	6,9	3.234	8,0	328	0,8	33.026	82,1	874	2,2	40.242	100	Србија
	556	20,0	151	4,6	40	12,1	1.760	5,3	814	93,1	3.321	8,3	Пл.места
1977	2.496	6,0	3.431	8,2	259	0,7	34.614	83,2	788	1,9	41.588	100	Србија
	491	19,6	160	4,6	34	13,1	2.097	6,0	740	93,9	3.522	8,5	Пл.места
1978	2.871	6,6	3.197	7,3	120	0,3	36.678	84,0	795	1,8	43.661	100	Србија
	790	27,5	90	2,8	10	8,3	2.185	5,9	767	96,4	3.842	8,8	Пл.места
1979	2.281	4,9	2.837	6,2	125	0,3	40.012	86,9	792	1,7	46.047	100	Србија
	526	23,0	123	4,3	10	8,0	2.587	6,5	780	98,4	4.026	8,7	Пл.места
1980	2.104	4,8	2.831	6,5	109	0,2	37.872	86,8	701	1,7	43.617	100	Србија
	467	22,1	101	3,5	10	9,2	2.370	6,3	689	98,2	3.637	8,3	Пл.места
1981	2.121	5,0	2.556	6,1	126	0,3	36.539	86,9	732	1,7	42.074	100	Србија
	391	18,4	123	4,8	10	7,9	2.520	6,9	720	98,3	3.764	8,9	Пл.места
1983	1.959	4,6	2.391	5,6	170	0,4	37.516	88,1	546	1,3	42.579	100	Србија
	261	13,3	116	4,8	10	5,8	2.401	6,4	532	97,4	3320	7,8	Пл.места

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1974-1983, Београд

Структура смештајних капацитета комплементарних објеката планинског простора такође је сагледана у два периода. У првом периоду од 1974. До 1983. године у комплементарној смештајној понуди планинских центара најдоминантнији су били планинарски домови и куће. Највеће учешће лежајева планинарских домована и кућа у укупном броју у Србији било је 1991. године 98,3%. Учешће приватних соба, гостионица и других комплементарних објеката готово је занемарљив у односу на пансионе, планинарске домове и куће. Дуго времена овом виду смештаја се није поклањала пажња, па се развијао стихијски и без икаквог плана и контроле. Тек након доношења нових уредби (после 2000. године), почела је контрола квалитета ових смештајних објеката. Нарочито је било важно доношење новог закона о туризму 2012. године када је извршена категоризација објеката и уведен стандард квалитета. Ове

мере су довеле до системске организације и побољшања нивоа и квалитета понуде комплементарних објеката.

На основу података из табеле 72, запажа се да у планинским просторима Србије доминирају планинарске куће и пансиони, затим преноћишта и приватне собе, док су гостионице на последњем месту. У периоду од 1974. До 1983. године најизраженији су планинарски домови и куће. У структури комплементарних објеката, планинарски домови и куће, су у посматраном периоду учествовали са преко 90%, са минимумом 1976. године, када су учествовали са 93,1%. Исте године планинарски домови и куће су у структури комплементарних смештајних капацитета Србије износили 2,2%, док су приватне собе доминирале са 82,1%. Учешће приватних соба, гостионица и других комплементарних објеката готово је занемарљив у односу на пансионе и планинарске домове и куће. Оволика изразитост планинарских домована и кућа, као и других комплементарних вредности последица је доминације домаћих туриста у односу на иностране, као и високе цене основних смештајних капацитета у односу на комплементарне.

У структури смештајних капацитета планинског простора Србије у погледу комплементарних објеката нема велике доминације. Највеће учешће у структури смештајних капацитета комплементарних објеката планински центри су имали у 1981. години, са учешћем од 8,9%, док су најмање учешће имали 1974. Године, 6,9%.

У посматраном периоду од 1974-1983. године, у структури комплементарних смештајних капацитета Србије, доминирају преноћишта и пансиони. Ипак њихова диспропорција је знатно мања у односу на диспропорцију коју имају планинарски домови и куће. Учешће пансиона и преноћишта у структури комплементарних смештајних капацитета Србије не прелази 30%, док су гостионице, приватне собе, планинарски домови и куће свега око 10%. Највеће учешће лежајева планинарских домована и кућа у укупном броју у Србији било је 1991. године 98,3%. Учешће приватних соба, гостионица и других комплементарних објеката готово је занемарљив у односу на пансионе и планинарске домове и куће.

Табела 73: Процентуално учешће планинских центара у комплементарној смештајној понуди лежајева Србије

Год.	Пансиони	%	Преноћишта	%	Гостионице	%	Приватне Собе	%	Пл.домови и куће	%	Укупно	%	Места
2003.	1.553	31,8	1.476	30,2	85	1,7	1.059	21,6	717	14,7	4.890	100	Србија
	471	30,3	61	4,1	-	0,0	1.035	97,7	703	98,0	2.270	46,4	Пл.места
2004.	1.479	30,7	1.643	34,1	76	1,6	944	19,6	679	14,1	4.821	100	Србија
	266	17,9	61	3,7	-	0,0	673	71,2	665	97,9	1.665	34,5	Пл.места
2005.	1.622	30,9	1.808	34,4	140	2,7	932	17,7	747	14,2	5.249	100	Србија
	286	17,6	173	9,5	-	0,0	863	92,6	733	98,1	2.055	39,1	Пл.места
2006.	1.626	29,7	1.873	34,2	242	4,4	1.021	18,6	713	13,0	5.475	100	Србија
	285	17,5	226	12,0	-	0,0	944	92,4	699	98,0	2.154	39,3	Пл.места
2007.	1.778	20,2	4.105	46,7	649	7,4	1.413	16,1	845	9,6	8.790	100	Србија
	483	27,2	306	7,4	6	0,9	942	66,6	731	86,5	2.468	28,0	Пл.места
2008.	1.584	17,7	4.309	48,2	722	8,1	1.474	16,5	850	9,5	8.939	100	Србија
	298	18,8	460	10,6	6	0,8	905	61,4	749	88,1	2.418	27,0	Пл.места
2009.	1.441	14,7	4.882	49,7	1.122	11,4	1.518	15,5	845	8,6	9.808	100	Србија
	298	20,6	382	7,8	69	6,1	933	61,4	744	88,0	2.426	24,7	Пл.места
2010.	1.347	11,6	6.377	54,9	986	8,8	2.124	18,3	781	6,7	11.615	100	Србија
	298	22,1	1.090	17,0	19	1,9	1.562	73,5	727	93,0	3.696	31,8	Пл.места
2011.	1.387	13,6	6.733	65,9	1.120	11,0	761	7,5	210	2,1	10.211	100	Србија
	298	21,4	1.038	15,4	19	1,7	554	72,7	194	92,3	2.103	20,5	Пл.места
2012.	222	1,2	16.296	82,8	1.407	7,1	946	4,8	811	4,1	19.682	100	Србија
	100	45,0	2.750	16,8	59	4,2	885	93,5	757	93,3	4.551	23,1	Пл.места

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 2003-2012, Београд

Други посматрани период од 2003. до 2012. године, је нешто другачији у погледу укупне структуре смештајних објеката. Учешће комплементарних смештајних капацитета планинских центара Србије био је најизраженији 2003. године када су они учествовали са 46,4%, а најмање учешће је 2011. године када су комплементарни објекти планинских центара Србије учествовали са 20,5%.

У другом периоду, као и у првом, јасно се види доминација планинарских домова и кућа у односу на остале комплементарне објекте, без обзира на њихов благи пад у односу на први посматрани период. Драстична промена између два посматрана периода је у погледу приватних соба, где у периоду од 1974. до 1983. године, оне учествују са 3-6%, док у другом периоду од 2003. до 2012. године приватне собе у погледу комплементарних објекта доминирају над пансионима, преноћиштима и гостионицама и учествују у структури смештајних капацитета планинских центара Србије од 61-97% и приближавају се планинарским домовима и кућама. Чак у неким краћим периодима и преузимају доминацију.

Од осталих комплементарних објеката у планинским центрима најмање је лежајева у гостионицама (скоро да га нема). Пансиони и преноћишта су сличних вредности као и у првом периоду и учествују од 3,5-45,0% у укупној структури

лежајева планинских центара Србије. Планинарски домови и куће доминирају, гостионице се полако гасе, док преноћишта и пансиони просечно учествују са око 25%-30%. Од комплементарних објеката у погледу структуре смештајних капацитета Србије доминирају пансиони и то све до 2012. године када почињу полако да се гасе. Поред преноћишта у Србији доминирају и преноћишта која се крећу у интервалу од 30,2% (2003. године) до 82,8% (2012. године). Мало мање су заступљене приватне собе, док су гостионице и планинарски домови и куће незанемарљивог процента у структури комплементарних објеката Србије.

У укупној структури комплементарних капацитета планинског простора Западне Србије, доминира планина Златибор. На Златибору постоји 7 приватних пансиона, 14 вила, 360 лежајева у домаћинствима, 30 лежајева у етно-селу Сирогојно, 20 лежајева у у *Sirgojno comranu*, 30 лежајева у коначишту Симекс у Љубишу. Највећи број смештајних капацитета изграђен је око самог центра у близини основних смештајних капацитета.

У приватном сектору налази се велики број апартмана, кућа и вила, као на пример: апартмани Аћимовић, Идеал, Томба, Краљеви конаци и Дијамант, а виле Александра, Бергхаус, Вила борова, Casa Residenziale, Четири годишња доба, Дарик, Дубравка, Марина, Милена, Наталија, Оморика, Пеђа, Романтика, Рујно, Шимшир, Видиковац, Вукадин, Златиборска фантазија, Златиборске зоре и Златиборски бисер. Од осталих смештајних објеката издвајају се пансиони: Спортско-туристички центар "Златибор", "Клуб Сателит", Жунић, Симаг, Домаћи кутак, Кедар и Бисић. Туристичка организација Златибор у свом власништву поседује коначиште са шест двокреветних соба, једном собом са дневним боравком и једним апартманом (www.zlatibor.rs).

Табела 74: Комплементарни смештајни капацитети Златибора

Приватни смештај	Број лежајева
Преноћишта	440
Приватне куће	2.520
Сеоска домаћинства	304
Укупно	3.264

Извор: Туристичка организација Златибора, 2012.

Поред наведених података у табели 74, на планини Златибор постоји још 13.500 лежајева који припадају групи комплементарних смештајних капацитета, али нису категорисани. Ако сагледамо табелу 73. и упоредимо 2012. годину са планином Златибор, можемо да закључимо да овај планински масив, у укупној структури

комплементарних смештајних капацитета планинског простора Србије, учествује са 16,6%.

Планина Тара има знатно мање комплементарних смештајних капацитета. Ови капацитети су лоцирани у оближњим сеоским насељима или у близини основних смештајних објеката. Највећи број вила налази се на локацији Калуђерске баре, Митровац и Заовине. Ловачки домови су око Митровца и Предеовог Крста. Сеоска насеља у којима се налазе комплементарни смештајни објекти су Рашанска Шљивовица, Булибановац, Секулића воде, Оштра стена, Ђуровина и други. У наведеним селима налазе се категорисани, али и некатегорисани смештајни објекти.

Табела 75: Комплементарни смештајни капацитети на Тари

Назив	Број лежајева
Виле	300
Ловачки домови	100
Сеоска домаћинства	300
Укупно	700

Извор: Туристичка организација планине Таре, 2012.

У укупној структури комплементарних смештајних капацитета планинског простора Србије, планина Тара је учествовала са 15,3%, док је у укупном комплементарном смештајном капацитету Србија имала учешће од 3,5% у 2012. години.

На планини Маљен, односно туристичком центру Дивчибаре, од приватног смештаја издвајају се викендице, сеоске куће за издавање и коначишта. Комплементарни смештајни капацитети лоцирани су око самог центра. Од коначишта интересантни су за посету туриста Боб, Петошевић и Дивчибарски замак. Од вила се издвајају Дуновић и Вила на Маринковића коси, затим апартмани Цвет, Ђорђе, Миша, Ракић, Веселин, Звонко и остали приватни смештај у викендицама.

Табела 76: Комплементарни смештајни капацитети на Дивчибарама

Назив	Број лежајева
Коначишта	45
Виле	50
Апартмани	50
сеоска домаћинства	55
Укупно	200

Извор: Туристичка организација Србије, 2012.

Дивчибаре бележи учешће у 2012. години у структури комплементарних смештајних капацитета Србије 1,0%, док је учешће планинских центара било 23,1%.

Голија још увек није довољно испитана и нема великог броја смештајног капацитета. На овој планини не постоје адекватни подаци. Тако да једини категорисани приватни смештај налази се на Одвраћеници и има 39 лежајева у приватном домаћинству.

Копаоник, као најзначајнија зимска планинска дестинација, има одличне услове за градњу комплементарних смештајних објеката. На Копаонику, већи број вила, кућа и апартмана се налази уз саме хотеле високе категорије, као и око ски-стаза. Такође комплементарни смештајни капацитети се налазе и око Сувог рудишта, Јарме и Сребрнца и у викенд насељу Треска. У истом насељу издвајамо виле: „Јелена“, „Костић“, „Јелица“, „Валентина“; у Брзећу издвајамо: планинарске домове „Беле стазе“, „Бела Река“, конак „Добродолац“, вила „Ранковић“; Равни Копаоник апартмани: „Сува руда“, „Небеска столица“, „Србијашуме“, „Копаоник“ и друге.

Табела 77: Комплементарни смештајни капацитети Копаоника

Назив	Број лежајева
Апартмани	679
Виле	420
приватне куће и станови	1.400
Укупно	2.499

Извор Туристичке организације Рашке и Бруса, 2012.

На основу података из табеле 77, укупан број комплементарних смештајних капацитета на планини Копаоник износи 2.499 лежајева. На основу ових података и података из табеле 77, можемо видети да је планина Копаоник у укупној структури комплементарних туристичких вредности Србије учествовао у 2012. години са 12,7%, док је у структури комплементарних смештајних капацитета планинског простора Србије учествовао са више од половине - 54,9%.

Анализу смештајних капацитета у приватном смештају Источне Србије дати су на основу података добијених од Туристичке организације Књажевац и Пирот. У односу на друге планинске центре Србије, планински простор Источне Србије доста заостаје. Као последица тога јавља се слабо проширење капацитета и недовољно улагање и одржавање постојећих објеката. Укупан број категорисаних лежајева у такозваном приватном смештају на простору Старе планине износи свега 180. Они су

лоцирани око Бабиног зуба и околних сеоских насеља, од којих се посебно истиче Алдинац. Комплементарни смештајни капацитети планинског простора Старе планине учествују у 2012. години у укупној структури смештајних објеката Србије са 0,9%, што је веома мало у односу на Копаоник, Златибор и Тару. То је и разумљиво јер је реч о најмлађем туристичком центру планинских простора Србије.

Табела 78: Комплементарни смештајни капацитети Старе планине

Назив	Број лежајева
виле	49
планинарски домови	88
сеоска домаћинства	43
Укупно	180

Извор: Туристичке организације Књажевца и Пирота, 2012.

Комплементарни смештајни капацитети у Јужној Србији су малобројни. Везани су за део око Власине, Врања, Врањске бање и Босилеграда. Ово је последица уопште слабо развијеног туризма, а самим тим и планинског туризма, у овом делу Србије. Посебно је карактеристична чињеница да у околини већих планина на овом простору не постоје капацитети у домаћој радиности који су категорисани и који могу да изнесу евентуалну потражњу туриста за овим простором.

5.1.3 Угоститељски објекти

Уз смештајне капацитете, битну улогу у развоју туризма имају и угоститељски објекти. Они представљају другу категорију материјалне базе туристичког промета. Упоредо са изградњом смештајних капацитета (хотела, мотела, викенд дасеља, кућа за смештај, апартмана) градили су се и угоститељски. Већина њих се налази у саставу смештајних капацитета, али има и оних који су самосталне угоститељске јединице.

Период од 1970. до 1990. године, био је карактеристичан по изградњи великог броја угоститељских капацитета на готово свим планинама Србије. Након периода процвата како смештајних, тако и угоститељских објеката, деведестих година XX века настаје период стагнације. Тада се смањује укупан број друштвених угоститељских радњи и броја седишта. Разлог стагнације угоститељске делатности био је процес власничке трансформације. Наиме, до деведесетих година на планинама Србије у погледу угоститељства доминирао је друштвени сектор. Њега је карактерисао велики број ресторана са великим бројем седишта, али и са обимном радном снагом. У процесу транзиције овакви објекти нису могли да опстану и временом су почели да стагнирају у погледу нивоа и квалитета услуга. Нови стандарди и услови изборљивог

туристичког тржишта наметнули су оваквим објектима услове који они нису могли да испуне, па је кренуло њихово пропадање које је у највећем броју случајева резултирало и затварањем читавих комплекса. Након периода после 2000. године, држава је уложила одређена материјална средства у санацију оваквих објеката и учињен је покушај да се они поново ставе на здраву основу. Некада јаки угоститељски комплекси, који су били синоним друштвеног развоја привреде, сада су сведени на мање објекте који су највећим делом у приватном власништву. Такви објекти испуњавају строге захтеве који намећу санитарно хигијенски услови. Запошљавају мању радну снагу и самим тим њихово пословање је економски оправдано. Такви објекти су у исто време конкуретни на избирљивом туристичком тржишту и лако се прилагођавају потребама туриста, како домаћих тако и иностраних. Такав начин трансформације прошли су угоститељски објекти готово свих планинских центара у Србији.

У Западној Србији и на Копаонику, последњих година уложена су знатна средства у побољшање саобраћајне инфра структуре и изградњу скијашких терена, што се веома погодно одражава у изградњи смештајно-угоститељских капацитета. Најбољи пример је Златибор где је последњих година присутна реконструкција постојећих и изградња угоститељских објеката различите категорије и нивоа услуга. На Златибору је већина угоститељских објеката сврстана у састав смештајних капацитета (хотеле, мотеле, апартмане, викенд куће), али има и богат садржај угоститељских објеката који се јављају као самосталне јединице. На Златибору је регистровано око 30 ресторана и 20 кафића.

Табела 79: Угоститељски објекти на Златибору

Ресторан	Број седећих места
Ресторан интернационалне кухиње	140
Одмаралиште Дунав - ресторан	16
Хтл. Палисад - ресторан	460
Хтл. Палисад-мањи ресторан	200
Хтл. Президент	45
Хтл. Новаков двор - национална кухиња	150
Хтл. Зеленкада	230
Хтл. Чигота	370
Експрес ресторан	150
Хтл. Чигота - Аперитив бар	90
Ресторан Перун	60
Бајо Мачкат	68
Пецинар Љубиш	40
Пицерија Аполон	24
Крчмар Гај	37
Кафе Актер	37
Мирис дуња	50
Укупно	2.167

Извор: Туристичка организација Златибор, 2013.

На Тари поред ресторана у оквиру хотелских комплекса (Бели бор, Јавор, Оморика, Језеро) постоје самостални угоститељски објекти различитог карактера: Национална кућа „Јеремичак“, национални ресторан „Радмиловац“, ресторан „Врел“, кафана „Курта“, ресторан „Плажа“ и многи други ресторани. Укупан број седишта у свим угоститељским објектима је преко 1.000. За сада ови капацитети у потпуности задовољавају туристичку потражњу. У ресторанима је доминантна домаћа-национална кухиња. Њихови гастрономски специјалитети представљају специфичну гастрономску понуду.

Табела 80: Угоститељски објекти на Тари

Назив	Број седећих места
Хтл. Бели бор- ресторан	350
Ресторан Курта	130
Ловачи дом Ера- национална кухиња	60
Ресторан Галерија	80
Национална кућа - Јеремичак	100
Ресторан Радмиловац	56
Ресторан Плажа	67
Ресторан Врело	70
Ресторан Јавор	120
Укупно	1.033

Извор: Туристичка организација Ужице, 2013.

На Дивчибарама уз обнављање инфраструктуре, скијашких стаза и смештајних капацитета побољшава се понуда и угоститељских објекта. Поред приватног капитала у побољшање квалитета услуга у угоститељству знатна средства улаже и Град Ваљево.

Табела 81: Угоститељски објекти на Дивчибарама

Назив	Број седећих места
Хтл. Маљен - ресторан	400
Хтл. Пепа - ресторан	150
Коначиште Боб Петошевић-ресторан	80
Конак Пепа - национална кухиња	150
Одмаралиште Црни врх - кафе ресторан	80
Одмаралиште Младост- сала за ручавање	100
Одмаралиште змај- кафе ресторан	128
Стефан Филиповић - ресторан	200
Укупно	1.288

Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора Дивчибаре, 2011, Београд

Угоститељска делатност на Голији почела је да се развија тек последње деценије XX века. Из године у годину угоститељска и туристичка делатност на овој планини постаје све значајнија. Данас, Голија располаже са укупно 215 седишта у објектима различитог типа и намене. Угоститељски објекти су у већој мери везани за смештајне капацитете („Голија“-80 седишта, хотел“Одвраћеница“-100 седишта), и свега један самостални угоститељски објекат „Голијски дар“-15 седишта.

Табела 82: Угоститељски објекти на Голији

Назив објекта	Број седећих места
Одвраћеница - ресторан	100
Голијски дар- национална кућа	15
Коритник-пицерија ресторан	100
Укупно	215

Извор: www.golija-turizam.com

На Копаонику највећа концентрација угоститељских објеката везана је за Равни Копаоник, односно уже планинско језгро где су ски-стаза, лифтови и остали туристички садржаји. По броју ресторана, кафића, барова, пицерија, ноћних клубова и осталих угоститељских објеката је испред других планинских туристичких центара. На Копаонику се у угоститељским објектима у оквиру смештајних капацитета налази 5.065 седећих места. Поред тога, 1.910 седећих места се налази у самосталним угоститељским објектима односно ресторанима, националним кућама, кафићима, баровима и другим објектима. Број места на Копаонику знатно је већи него у другим планинским центрима Србије. Поред квантитета, угоститељски објекти су различите структуре и квалитета понуде.

Табела 83: Угоститељски објекти на Копаонику

Ресторани	Број седећих места
Нац. кућа Колиба (ски стаза Мало језеро)	60
Еко – пан Бакина кухиња (конач Козник)	25
Етно ресторан Вучја стаза (Караман гребен)	50
Ресторан Зврк	60
Ресторан Рубља	20
Ресторан Планинска кућа	130
Ресторан Хани бани	170
Пицерија Buongiorno	30
Casa Montagna (Караман - Машинац)	80
Посластичарница Buongiorno	100
Кафе Exit	90
Кафе галерија Трезор (Конаци)	50
Ресторан Андреа (Конаци)	120
Пицерија Коала	35
Алекс елит	35
Рибњак Копаоничка пастрмка (Грашевци)	50
Угоститељска радња Колиба (Брзеће)	70
Етно-кућа Кљунац (Влајковци)	80
Ресторан Беле стазе (Брзеће)	45
Планинска кућа (Викенд насеље)	40
Рибњак Код Максе (Влајковци)	50
Домаћа кујна „Промаја“ (Влајковци)	250
Грил – ресторан Стари бунар (Грашевци)	60
Грин поинт	70
Ресторан – пицерија Ало – ало	30
Копаонички вајат (Викенд насеље)	30
Рест. Чајетинска долина (Викенд насеље)	30
Кафе ресторан Комита	40
Укупно	1.910

Извор: Бојовић Г., 2012.

Табела 84: Угоститељски објекти на Старој планини

Назив објекта	Број седећих места
Бар - хтл. Фалкенштајнер	35
Гондола - ресторан	100
Балкан - ресторан	250
Национална кућа - Бабин зуб	70
Коњарник - етно колиба	35
Укупно	490

Извор: Туристичка организација Књажевац, 2012.

У планинском простору Источне и Јужне Србије, ситуација у погледу угоститељских објеката није баш на завидном нивоу. Простор око Старе планине је почео да се уређује тек последњих десетак година. Велики број њених угоститељских објеката је технолошки застарео и лоше је опремљен, а неки су чак у потпуности уништени. Тако да су до данас сређени само угоститељски објекти који се налазе у саставу смештајних капацитета око Бабиног зуба. Остатак угоститељских објеката смештен је у подножју планине и у оближњим сеоским насељима која јој припадају. То се може видети у табели 84.

5.2 ТУРИСТИЧКА ИНФРАСТРУКТУРА

Под инфра структуром подразумевамо мрежу ресурса где се систем сагледава као целина. Као такав систем је намењен да буде неограничено одржаван специфичним стандардом услуге и континуираном изменом и променом својих делова (Associacion of Local Governm nvent Engineers New Zeland, 1998)

На основу ове, опште дефиниције инфраструктуре можемо дефинисати и туристичку инфра структуру. Туристичка инфраструктура, представља туристичке објекте у којима се примарно не пружају услуге исхране, пића и смештаја, већ оне учествују у вредносном ланцу туристичког производа, где специфични стандарди услуга на којима се базирају туристички производи, одржавају ове објекте као системску целину. Под њима подразумевамо објекте за спорт и рекреацију, одмор, информисање, снабдевање, едукацију и забаву туриста (скијаши, купалишта и плаже, тематски и забавни паркови, туристички инфраструктурни центри, центри за прихват туриста и посетилаца, одмаралишта поред пута, објекти наутичког туризма, терени за голф, мале вештачке акумулације са купалиштем, базени за купање, велнес објекти, забавно - рекреативне стазе и путеви, уређене обале река и језера, објекти за посматрање природних реткости, објекти за предах и краће задржавање туриста, објекти за авантуристичке активности и многе друге. У многим градовима и у оквиру планинских центара у Србији постоје инфраструктурни објекти попут спортских сала, терена за голф, спортски терени, спортске хале, базени са термоминералним водама, комплекси базена и многи други објекти (Закон о туризму Републике Србије, 2012).

У планинском простору Србије, повољни геоморфолошки, климатски и други услови утицали су на развој спортско–рекреативног, посебно зимског туризма. Да би се постигли високи стандарди услуга у планинским центрима, какви се срећу у развијеним скијашким центрима Европе и света, предузимају се мере инициране од локалног нивоа до Републике са циљем да се побољша комплетна инфратруктура, посебно везана за зимске спортове. Проблем који је често присутан приликом инфраструктурног опремања планинских центара је везан за стихијску и непланску градњу, која доводи до умањења атрактивности простора и уништавања окружујуће средине. У том смислу посебно је критична ситуација са урбаним и инфра структурним објектима изграђеним у централним деловима Копаоника, Златибора али и Дивчибара и Старе планине.

Оснивањем јавног предузећа Скијалишта Србије (2006), омогућена је планска изградња и реконструкција терена за зимске спортове (ски стазе, лифтови, жичаре, топови за оснежавање и друго). Скијалишта Србије, како би наше планинске центре приближила водећим европским и светским ризортима ангажовала су већи број страних инвеститора и консултаната за адекватну модернизацију и развоју планинских центара Србије. Једна од чувених светских компанија за изградњу ски-жичара и лифтова „Doppelmayr“, последњих година ради на усавршавању спортских ски стаза на планинама Копаоник и Старој планини покушавајући да их доведе до високог скијашког нивоа. На Старој планини ова компанија поставила је ски жичару на локацији Коњарник дужине 1.155 m и ски лифт на локацији Сунчана долина дужине 637 m, које припадају групи последње генерације техничких система који се монтирају на скијалиштима. Такође поред овога, постављен је и апарат за оснежавање, за чије потребе је направљено мало акумулационо језеро. Слично је и са Копаоником. Скијалишта Србије поред тога што се баве планском изградњом објеката инфраструктуре, управљају грађевинским земљиштем, комуналном, саобраћајном, туристичком и другом инфра структуром на територији скијалишта, дају у закуп или на коришћење простор, опрему или објекте којима управља (www.skijalistasrbije.rs).

Инфра структура за спортско-рекреативну активност, чија је изградња започета осамдесетих година XX века, чини велики број стаза, како за алпско тако и за нордијско скијање, затворени и отворени објекти спортске рекреације и забавно-рекреативне стазе и путеви.

5.2.1 Затворени и отворени објекти спортске рекреације

Затворени и отворени објекти спортске рекреације као фактор развоја туризма планинског простора Србије, представљају неопходан део функционисања целокупног туристичког простора. Често се сматрају најзначајним обликом услуга које су неопходне за задовољавање од физичких до културних потреба туриста.

Објекти спортске рекреације везани су за спорт, рекреацију и забаву и имају улогу да употпуне туристичке садржаје у планинском простору Србије. Ту убрајамо тениске терене, терене за голф и мали фудбал, спортске хале, сале за различите спортове, базене, куглане, фитнес сале, велнес центре и друго. У многим планинским центрима Србије се ови објекти плански граде због припрема спортиста. У складу са Уставом Републике Србије, који спорт дефинише као категорију од посебног

друштвеног интереса, а следећи смернице Стратегије развоја спорта, Министарство је системски улагало у изградњу нових и реконструкцију, адаптацију и санацију постојећих спортских објеката у јединицама локалне самоуправе Републике Србије, како би исти били доступни већем броју омладинаца, деце, активним спортистима и рекреативцима.

На планинском простору Западне и Југозападне Србије треба се ставити акценат на активности на отвореном, очуваном природном простору, традицији, аутентичности и другом. У оваквом амбијенту уз изграђеност адекватних спортско-рекреативних садржаја могао би се развијати у већој мери рекреативни туризам како за домаће, тако и за иностране туристе. Такав су пример планине Тара, Златибор, Дивчибаре, Копаоник, Голија и друге.

У предходном делу текста констатовали смо да је Тара, планински простор који обилује атрактивним атрибутима великог степена туристичке привлачности. Нуклеус туристичке атракције овог планинског простора представља очувана животна средина са многобројним заштићеним зонама. Управо ове заштићене зоне су уједно и простори са највећим степеном туристичке атрактивности. Развој туризма у њима мора се одвијати плански и на научним основама. Из комплекса природних туристичких вредности веома су значајни хидрографски објекти, а међу њима речни токови, природна и вештачка језера. Развој и изградња спортско-рекреативних центара на њима је веома сложен и одговоран посао који захтева стални мониторинг и студиозни приступ у планирању.

Златибор се у досадашњем развоју афирмисао као туристички центар, који је изузетно погодан за развој туризма, а пре свега за припрему спортиста. У том смислу последњих деценија је изграђена солидна инфра структура коју чине објекти за различите спортове. Међу њима, најзначајнији су терен у саставу Културно спортског центра „Чајетина“, као и четири терена у саставу хотела „Палисад“. Спортски терени располажу свим пратећим објектима који пружају могућност за целокупни програм припрема. Поред фудбалера на Златибору постоје повољни услови за припреме кошаркаша у спортској хали у склопу Спортско-туристичког центра. Хала задовољава светске стандарде за спортове у дворани. Висина хале је 15 m, а површина је 1.500 m². Спуштањем завеса терен се дели на три стандардна кошаркашка терена, што пружа могућност тренирања три екипе истовремено. На трибинама има 712 места, а постоји и

могућност повећавања места на 2.500. У саставу спортске хале налази се и теретана са фитнес програмом, као и мања спортска хала.

Поред објеката за кошарку и фудбал, постоје и два терена за одбојку, два терена за рукомет и мале спортове. Такође, постоји могућност и адаптација појединих терена за различите врсте спортова. У саставу хотела „Палисад“ налазе се четири терена за тенис (чија је подлога шљака) и два терена са тартан подлогом у оквиру студентског одмаралишта "Ратко Митровић". Током 2010. године на Златибору је изграђен и тениски центар „Springs“. Овај спортски центар се налази на удаљености од само 2,5 km од магистралног пута Београд - Подгорица. Простире се на 4 ha у очуваном природном амбијенту који је одвојен од урбаних зона планина. Располаже са 5 шљакастих терена, свлационицама и апартманима за смештај тенисера.

Златибор располаже и инфраструктуром за развој различитих спортова на води. Базени се налазе у саставу већих хотела: „Моника“, „Чигота“, „Сателит“, „Велнес Ива“, „Олимп, вила „Романтика“, „Јокино врело“. Већи број базена је затворен и омогућава уживање и спортску рекреацију и током зимских месеци.

На Дивчибарама се у склопу хотел "Дивчибаре", одмаралишта "Младеновац" и одмаралишта "Змај" налазе два терена за тенис и четири терена за кошарку, три терена за одбојку и један терен за рукомет. Очигледно, да простор Дивчибара, не располаже са адекватним објектима за спортску рекреацију и то посебно у зимској половини године када је посета и најинтензивнија.

Голија као још неафирмисан туристички центар не располаже са значајнијим капацитетима за спорт и рекреацију. За сада су затворени и отворени објекти инфра структуре лоцирани око хотела на домак локалитета Одварћеница. То су терени за кошарку, одбојку, рукомет, фудбал и тенис. Такође ту се налазе и паркови са забавним и рекреативним садржајем за децу и одрасле. Око хотела "Голијска река" налази се три терена (за кошарку, фудбал и рукомет). Код хотела "Голија" налази се дечији забавни парк, терен за мале спортове (кошарку, одбојку, рукомет).

На планини Копаоник, где је поред зимске присутна и летња сезона, налази се већи број спортско-рекреативних објеката за зимске спортове, али и друге облике спортско-рекреативне активности. На Равном Копаонику, налази се у саставу хотела "Гранд" мултидисциплинарна спортска хала са теренима за кошарку, одбојку, мали

фудбал, рукомет и тенис. Поред тога у састав хотела „Гранд“ је фитнес и велнес центар, као и затворени реновиран базен. Поред овог у току је изградња стазе за трчање и вежбање која је трасирана да пролази кроз шумске комплексе испод Панчићевог врха и других врхова. Од отворених објеката спортске рекреације треба напоменути оне у његовом подножју у саставу хотела "Јуниор" где се налазе: 6 терена за одбојку, 2 терена за рукомет, 5 терена за фудбал, 6 терена за кошарку и 4 тениска терена. Поред хотела су стазе за трчање и шетњу. Брзеће је веома погодно за спортске припреме. Налази се на 1.100 m надморске висине а са Копаоницом је повезана жичаром. Поред тога у подножју су терени за мале спортове, терене за забаву одраслих и деце: ролер полигон, куглана, мини голф, три дечија игралишта, целогодишњи мањез и терминал летњих јачачких тура. У плану је изградња акумулације "Црвено језеро" са аква-програмом. У хотелу "Озон" у Брзећима 2010. године направљена је спортска хала за припреме врхунских спортиста. Такође могу је користити и изнајмљивати рекреативци и спортисти који су смештени у другим објектима. У оквиру смештајног објекта "Сребренац" планира се изградња поливалентне сале за спорт и рекреацију, отворени терен за мале спортове (рукомет, кошарку, одбојку, мали фудбал), тенис за одрасле и децу, ролер полигон (за летњу сезону), кугланом, мини - голф тереном и другим садржајем за спорт и рекреацију.

Туристичка инфраструктура је најслабије развијена на планинама Источне и Јужне Србије. Разлог је недовољна висина планинских врхова, неафирмисаност центара, уска дисперзивна зона, близина конкурентских центара и економски слаби емитивни центри у окружењу. У погледу инфра структурне опремљености од свих планина овог простора одскаче Стара планина. Стара планина поседује могућности за развој зимско-спортско-рекреативног туризма. Највећа концентрација спортско-рекреативних објеката је у подножју планине, односно у околини градских насеља која гравитирају према Старој планини. У овим насељима налазе спортске сале, дворане, затворени и отворени базени, хале за мале спортове (кошарку, одбојку, мали фудбал, рукомет), тениски терени, садржајни програм за децу и одрасле. Што се тиче централног дела Старе планине малобројни објекти за спорт и рекреацију налазе се у оквиру комплекса "Fallkenstajner". У оквиру хотела налази се велнес и спа центар, теретана, затворени и отворени базен, два терена за мале спортове (кошарка, одбојка, рукомет, мали фудбал).

На Бесној кобили, изузимајући скијашку стазу, нема других објеката за спорт и рекреацију. Према стратегији развоја планинског простора Србије предвиђена је изградња великог ризорт центра Бесна кобила у чијем саставу би били спортски терени, хале, затворени и отворени базени фитнес сале, теретане, спа центри и др.

5.2.2 *Забавно - рекреативне стазе и путеви*

У инфраструктурне објекте који су намењени задовољавању различитих туристичких потреба спадају и рекреативне стазе и путеви. Забавно рекреативне стазе и путеве чине трим стазе, видиковци, панорамски путеви, бицикличке стазе, пешачке стазе, стазе за моторне санке и друго. Ови инфра структурни објекти се често везују за авантуристичке облике туризма.. За разлику од туристички развијених земаља, у Србији, овај облик туристичких кретања није зступљен у већем обиму. Тако на пример. постоје класична (камповање, пешачење, речна експедиција, бициклизам, вожња, активности везане за природу, јахање, риболов и лов) и екстремна туристичка кретања (вожња кајаком, проучавање кањона, проучавање пећина, планински бициклизам, cross country скијање, планинарење и пењање, параглајдинг, рафтинг, слободно пењање, џип сафари).

Забавни паркови и стазе у планинском простору Србије су углавном намењени љубитељима природе и туристима жељним физичке активност и културне размене или интеракције. За туристе који воле овај вид кретања у планинским центрима Србије се налазе обележене стазе у природи, као и простори за пењање уз стрме планинске падине странама. Такође већина људи у свету па и код нас користи такозвани trekking активности. То су вишедневне пешачке туре које подразумевају уз шетњу, истраживања у природи и ноћење у планинским и сеоским пределима.

Планирање, као рекреативно-спортска активност и облик туристичких кретања, није много заступљено. Спроводи се у виду различитих активности планинарских друштава. Подразумева освајање планинских врхова, савладавање потешкоћа у природи и друго. Ова дисциплина је везана за групе. У закону о туризму стоји да планински савез Србије окупља планинска друштва и објављује годишњи план акција. Чланови плаћају чланарину и могу ићи на било који излет у саставу било ког планинског удружења. Смештај је у планинарским домовима који се налазе у саставу планинских удружења. Овакв вид организованих туристичких кретања захтева и одређени ниво организације. Освајање планинских врхова, на простору Србије, врши

се под контролом горске службе спашавања која организационо прати и даје дозволе за овакав вид активности.

Бицикличке туре су последњих година постале актуелне на нашим планинама. Најинтересантније туристичке туре су на трасама:

- Темска - Завојско језеро 49km
- Лисина - Деспотовац - Манасија 45 km
- Чачак - Овчар бања 33 km
- Зрењанин - Царска бара 22 km
- Студеница - Брвеник 38 km
- Лепенски вир - стари пут 32 km

Mountain biking је атрактивна спортска активност за коју постоје идеални услови на нашим планинама. Међутим, у пракси је то другачије и само поједине планине данас имају уређене и обележене стазе за овај вид екстремног спорта. У будућности овај вид спортско-рекреативне активности мора да заузме значајније место.

Брзе планинске реке са клисурастим и кањонским долинама погодне су за развој екстремних спортова попут рафтинга. Најпопуларнији је рафтинг и сплаварење Дрином. Ипак рафтинг у Србији није у довољној мери заживео. Тренутно на нашим просторима постоји десетак рафтинг клубова. Слободно пењање је такође дисциплина екстремног вида туризма, као и рафтинг. У нашој земљи постоје природне стене за пењање. То су: Борски стол, Борњак, Јелашница, Овчар и Каблар, Сићево, Ваљево, Вршац, Голубац и Пријепоље. Од екстремних спортова који се може развијати на нашим планинама треба поменути параглајдинг. Код нас је почео свој развој деведесетих година XX века. Излетишта параглајдера у Србији су везана за планинске центре и то су: Рајац, Копаоник, Стара планина, Голија, Кула - Вршац, Сува планина. Инфра структура која подржава екстремне спортова најбоље је развијена на Златибору, Тари, Дивчибарама, Голији, Копаонику.

На Златибору постоји низ пешачких стаза лоцираних око самог центра. Од занимљивијих стаза треба поменути: Камал (1,6 km); Споменик (3 km); Једини бор (7,3 km); Чигота (11,2 km). На Дивчибарама постоји низ пешачких стаза (Дивчибаре центар-Велика плећ; Дивчибаре центар-Палба; Дивчибаре центар-Љути крш; Дивчибаре центар-Голубац; Дивчибаре центар-Црни врх) које воде на изузетно

атрактивне видиковце (Црни врх, Велика плећ, Паљба, Љути крш, Голубац). На Копаонику поред бициклизма и параглајдинга налазе се и пешачке стазе: Хајдучица (17 km); Оштри крш (9,6 km); Гобеља (пружа поглед на суседне планине); Панчић (46 km); Семетешко језеро (23 km); Дубока (13 km)

За спорт и рекреацију у планинским просторима Јужне и Источне Србије најинтересантније су Стара планина, Бесна Кобила, Сува планина и друге. Стара планина нема у потпуности изграђене рекреативне стазе и путеве. Од пешачких тура треба поменути: 6 стаза у околини локалитета Ћуштица, стаза од планинарског дома Бабин зуб-Миџора. Значајна је стаза која, на дужини од 5 km, полази од Бабиног Зуба и води ка Сунчаној долини. Туристима је на располагању и пешачка стаза која полази са локалитета Равно Бучје и води до превоја Св Никола.

5.2.3 Техничка опремљеност простора за спортско - рекреативну активност

Техничка опремљеност планинског простора Србије, представља битан фактор развоја спортско-рекреативног туризма. Неопходни је део функционисања укупног туристичког простора. Често се сматра делом општег стандарда функционисања најразноврснијих облика услуга, неопходних за задовољавање од физиолошких до културних туристичких потреба посетилаца. Ту убрајамо: стазе, жичаре, ски-лифтове и остале објекте рекреације и туристичког сервиса. Дакле, заједно са материјалним факторима, техничка опремљеност простора представља битан чинилац, не само развоја туризма, него и целокупног друштвено - економског развоја одређене просторне целине.

Стање техничке опремљеност планинских центара је веома различито. Копаоника, Старе планине и Златибора, у односу на број посетилаца и љубитеља зимских спортова, имају задовољавајућу техничку опремљеност скијашких центара. Планински центри имају задатак да пруже све услуге туристима, као урбани центри, али и специфичне услуге битне за задовољавање одређених туристичких потреба. Организација потребних објеката зависи од управног статуса центра, као и суседних урбаних центара.

Када говоримо о планинама и планинском туризму, на првом месту говоримо о скијању и зимским спортовима. Од инфра структурних објеката битних за зимски туризам треба издвојити скијалишта. Развој зимског туризма и спортско-рекреативних

активности зависи од природних услова, посебно рељефа од кога зависи могућност изградње стаза и жичара и другог. У нашим планинским центрима често се поред стаза за скијање налазе и стазе за друге врсте спорта (шетњу, јахање, лов). Такав пример су Златибор, Тара, Стара планина, Голија и др. (Анализа могућности и проблеми развоја зимског туризма у Југославији, 1969).

Природни ресурси (рељеф и повољни климатски услови), утичу на развој спортско-рекреативног туризма посебно зимског. Када су ови услови повољни може се приступити изградњи неопходних инфра структурних објеката за зимске спортско-рекреативне активности. У погледу техничке опремљености планинских простора неопходна је планска изградња, односно одабир простора за објекте супра структуре са једне стране и терене за спортско-рекреативне активности (стазе, жичаре, ски-лифтови и др.) са друге. Проблем, који је стално присутан, је како сачувати окружујућу средину, посебно просторе I степена заштите од претеране урбане и инфра структурне изградње. Највећи број пројеката рађених за развој планинског туризма и ски центара Србије нису спроведени на адекватан начин.

Независно од општих услова уређења простора, или од специфичних циљева развоја појединих дестинација, планирање развоја скијалишта подразумева испуњење основних циљева уређења који важе за сва скијалишта, а то су:

1. Стварање квалитетног скијашког система који ће модерном опремом и дизајном омогућити квалитетно рекреативно и такмичарско скијање,
2. Усклађивање капацитета лифтова и стаза са расположивим природним карактеристикама терена, на основу које би се пружила најбоља могућа услуга свим сегментима скијаша,
3. Оптимално коришћење и оперативна ефикасност опреме унутар скијашког подручја, на основу које би се пружила адекватна зимска рекреација.
4. Рационално повезивање објеката скијалишта са осталим објектима инфра и супра структуре, на основу кога би се омогућио одговарајући приступ свим корисницима.

Према Закону о јавним скијалиштима "скијалиште се састоји из једне или више ски стаза, ски полигона, ски путева, ски рута, ски лифтова, жичара, инфра структурне

мреже и објекта, сервисних објеката скијалишта, снежне и сервисне механизације, сервисних путева, сопствених енергетских објеката, приступних путева, паркинга на улазима у скијалиште, објектима за обављање делатности и друго". Овако постављени елементи скијалишта у складу са законом, сматрају се радњом уређења скијалишта.

За уређење планинских центара Србије, битан чиниоц развоја је дужина трјања снежног покривача. Он представља услов за реализацију било које скијашке операције, па из тог разлога, падине и стазе, треба да буду лоциране, тамо где се снег најдуже задржава. Експозиција топографске површине представља критичан параметар за дизајн скијалишта, јер на основу тога одређује количину енергије коју ће у зимском периоду примити стазе, паркиралишта, планински ресторани, подручја за окупљање скијаша и туриста и друго. Најпогоднији снежни покривач за ски–стазе је природни снег (сушац), чији квалитет није увек исти. То је суви и растресит снег тежине 30 kg/m^3 . Овај снег се пријања на подлогу и јавља се у децембру. Снег зрнац је улежан и трансформише се под утицајем сунца и претвара се у збијена зрнца леда. Најнеповољнији за скијаше је суснежица, влажан кашасти и лепљиви снег после кише (Ромелић Ј., Ђурић Н., 2001.)

Изградња инфра структуре, којом започиње развој одређеног ски центра и саме планинске регије у Србији, представља производ активности ентузијаста, односно заљубљеника у скијање, чије развојне визије углавном стреме спортској варијанти развоја скијалишта. Ограничења нуклеуса развоја (првих жичара и ски лифтова), у већој мери су везана за задовољење потреба разнолике, потенцијалне скијашке клијантеле, која није такмичарски орјентисана. Постојеће ски стазе треба прецизно измерити и класификовати према категоризацији степена обучености скијаша.

Категоризација стаза врши се према степену обучености, умешности, способности скијаша и према узрасним категоријама. I. Iten i M.Reu у својој студији „Анализа могућности и проблеми развоја зимског туризма у Југославији“ класификују три категорије скијаша са различитим потребама.

- *Почетници* Нагиб терена ски стаза за почетнике је 10–15% а денивелациј највише 100–200 m
- *Средњи скијашии* Нагиб терена износи 20–25%, денивелација 300-800 m , са неколико тежих прелаза стазе.

- *Напредни скијашии* њу чине скијашии у алпским ски центрима, док код нас их има свега 5%. Скијашии ове групе су доста захтевни и њихови захтеви и жеље су из године у годину све већи. Они траже стазе са денивелацијом 800–2.000 m, са јаким просечним нагибом од 40–60%, са варираним прелазима. Ову категорију скијаша је најтеже задовољити, а уједно је и најтеже урадити и уредити ове стазе.

Табела број 85: Однос између обученост и вештина скијаша и квантитативно-квалитативна својства скијашких стаза

	Почетници	Средњи скијашии	Напредни скијашии
Висинска разлика терена на коме скијају (m)	100 - 300	500 - 800	Више од 800
Дужина скијања по часу (m)	350 - 1000	1600 - 2600	Више од 2600
Висинска разлика коју савладавају у једном дану (m)	500 - 1000	2500 - 3500	5000 - 8000
Укупан број скијаша дневно	1600 - 3200	8000 - 11500	16500-26000
Нагиб стазе	6° - 20°	20° - 40°	40° - 60°

Извор: Baud – Bovu, Lavson, 2002.

Развој планинских скијашких центара зависи понајвише од карактеристика и квалитета стаза. Према пројектима и студијама које је радила фирма „Ecosign“, постоји категоризација ски стаза и скијалишта. Према њој скијашии прве и друге категорије су неискусни скијашии, треће и четврте средњи скијашии, пете категорије су високо средња класа скијаша, шеста категорија су напредни скијашии, док седму категорију скијаша чине скијашки експерти (табела 86).

Табела број 86: Категорије скијаша и карактеристике ски стаза према Ecosign

Редни број	Категорија скијаша	Нагиб терена	Максимални дозвољени нагиб
1.	Почетници	8 - 15%	20%
2.	неискусни скијашии	15 - 25%	30%
3.	нижи средњи ниво	25 - 35%	40%
4.	средњи ниво	30 - 40%	45%
5.	виши средњи ниво	35 - 45%	50%
6.	напредни ниво	45 - 60%	65%
7.	Експерти	60%+	

Извор: Пројекат Ecosign, 2007.

Према закону о јавним скијалиштима ски стазе се класификују и обележавају (маркирају) према степену тежине, у зависности од својства подручја, односно површина преко које се пружа стаза. Подела се врши на четири групе:

1. Лаке стазе - зелена боја;
2. Средње тешке стазе - плава боја;
3. Тешке стазе - црвена боја;
4. Екстремно тешке стазе - црна боја.

Дужина ски стаза мора да задовољи минималне циљеве упражњавања одређене врсте скијања, али није ограничена, док ширина ски стаза мора да буде најмање 40 m. Саставни део ски стазе чине сигурне зауставне површине. Уздужни пад зауставне површине не треба да буде већи од 20% и најмање дужине од 30 m.

Важан чинилац код трасирања ски - стаза је утврђивање принципа организације скијалишта, његовог капацитета и оријентације према одређеним тржишним сегментима, као и очување окружујуће средине, али и вођење рачуна о факторима који могу девастирати стазе и угрозити сигурност путника. Отежавајући фактори за оптимално трасирање стаза су неповољан геолошки састав и стенски комплекси, шумска вегетација, заштићени или резервисани простори за друге намене, лавине и друго. Све ски стазе усмеравају се одређеном пункту који представља основу система стаза. Од његове величине и конфигурације терена зависи и просторни обухват скијалишта (Дабић Д., 1996)

Простор за израду ски стаза у већини случајева бира се према нагибу терена (при чему се води рачуна да нагиб буде мањи од 8 и већи од 70%), снежном покривачу и континуитету пада топографске површине. Стандарди ски стаза у Европи, САД-у и код нас се доста разликују. Последњих година Србија се све више укључује у изградњу ски стаза на адекватан начин и у све већој мери се окреће Европском стандарду изградње стаза. Висинска разлика за Европске ски центре износи 1.000 до 1.500 m за ски стазе од међународног значаја, 500–800 m за центре од рекреативног значаја и 200–500 m за центре од локалног значаја. За скијалишта САД-а је мало другачије. За међународне и националне стазе пад износи 1.000 m, а за локалне 100 m. (Baуд - Bovi M., 1977). Ширина ски стаза према стандардима треба да износи 30-60 m, а у неким центрима износи и до 100 m.

Стазе за скијање граде се за различите дисциплине које се могу поделити према различитим критеријумима. Једна од основних подела скијашких дисциплина које

захтевају различите топографске услове је слалом и велеслалом (такозване техничке стазе), спуст и супервелеслалом (брзинске стазе), алпска комбинација и паралелна такмичења. Услови за одржавање такмичења из неких од наведених дисциплина постоје једино на Копаонику..

Дакле, за изградњу ски стаза, мора се најпре одабрати адекватна топографска површина, простор у коме се снежни покривач задржава најмање четири месеца у сезони и да постоји континуитет у паду ски стазе од њеног врха до подножја. Такође за уређење стаза неопходно је извршити следеће активности: отварање стаза у непроходним зонама (шуме, стрми предели и друго) у складу са визуелним изгледом околине и еколошким захтевима; елиминисање опасних елемената на стази и уских грла; изравњавање земљишта које ће омогућити адекватну подлогу за скијање чак и са мањом висином снежног покривача. Ово подразумева разбијање и уклањање стена, дренажу терена, сејање траве и др. Овако уређене стазе подразумевају и опремање и одржавање терена. За опремање је неопходно постављање сигнализације, знакова обавештења и упозорења, заштитних ограда и мрежа, инсталација осветљења и звучне технике. За одржавање ски стаза неопходно је: равњање снега у периоду падавина, редовну обраду стаза по завршетку скијашког дана, стална контрола и преглед опасних стаза и стварање вештачког снега како би се превазишао период без снега и продужила зимска сезона. Изградња система за оснежавање подразумева градњу мањих хидроакумулација или подземних резервуара за складиштење воде, као и систем за развођење воде по правцима ски стаза. Поред повољног утицаја на спречавање ерозије, ово системи помажу и у пожарима на неприступачним планинским местима. Системи за оснежавање се налазе и на неким од наших планинских центара (Копаоник, Стара планина и Златибор).

За оптимално функционисање ски стаза потребно је да њих подржава неопходна инфраструктура, коју чине жичаре, ски лифтова, гондоле и др. Жичаре повезују полазиште и исходиште ски стаза. Ски лифтови у виду тањирача или сидра користе се само за кратке и благе стазе. Системи жичара и ски лифтова се увек налазе супротно од смештајних капацитета, јер је за њихову изградњу потребан велики простор.

У планинском простору Западне Србије постоје повољни услови за изградњу ски стаза. Посебно је атрактиван Златибор где се улажу значајна средства у објекте за зимске спортове. Ова планина простира се на надморској висини од 700 m до 1.500 m.

Захваљујући својој специфичној клими и ваздушним струјањима, континенталним и медитеранским, незагађеним ваздухом, чистим водама планинских река, добро очуваним пошумљеним пределима јеле и смрче, великим бројем сунчаних дана у години, добро очуваним ски теренима ова планина развија и зимски и летњи туризам.

Северне падине Златибора погодне су за развој алпског и нордијског скијања, као и сноуборд. Стазе се налазе на око 1.000 m надморске висине и снежни покривач се задржава око 90 дана. Богатство водним ресурсима у подножју планине, пружа могућност изградње више мањих акумулација које би обезбедили неопходну воду за стварање вештачког снега.

На северним странама Торничког гребена налази се скијалиште Торник на надморској висини од 1.110 m до 1496 m. Ово скијалиште располаже са четири стазе: Чигота, Торник, Рибница и Змајевац, које су опремљене шестоседном жичаром, капацитета 3.000 скијаша на сат. Све четири стазе су покривене системом за вештачко оснежавање.

Табела број 87: Карактеристике ски стазе на Златибору

Редни број	Назив стазе	Тип стазе	Дужина стазе у m	Тежина стазе
1	Чигота	Сидро	515	Средње лака
2	Торник	Шестосед	1300	Средње тешка
3	Рибница	Сидро	1.888	Лака
4	Змајевац	Сидро	1.000	Тешка

Извор: Скијалишта Србије, 2013.

Поред скијања на Златибору постоји и „тјубинг“ **стазе које** представљају пластичну подлогу на којој је могуће санкање како у зимском, тако и у летњем периоду године.

На Златару се налазе три ски стазе. Код хотела „Панорама“ на 800 m надморске висине, налази се ски лифт дужине од 420 m. Друга стаза је „Бријежђа“ дужине од 1.000 m и има четвороседену жичарум и трећа стаза је дечија стаза код хотела „Центар“ где је могуће изнајмити ски опрему и узети часове скијања. Ипак зимски спортско рекреативни туризам на овој планини је тек у фази развоја. На Златару постоје услови за развој других облика туризма као што је здравствени туризам. Па је 2006. године Златар Уредбом владе Србије проглашен ваздушном бањом. На једном од његових врхова се налази и здравствено-лечилишни центар за обољења срца, дисајних путева и других болести. На Златару постоје услови за развој и руралног туризма, излетничког, ловног и др. облика туризма.

Слика 18: постојећих ски стаза на Златибору
извор: „Србијашуме“, Београд, 2013.

Тара својим туристичким потенцијалима има услове за развој различитих облика туризма. Међутим, због висине планине, геоморфологије терена и климатских карактеристика на овој планини не постоје посебно повољнији услови за развој зимског туризма. Зато је дужина стаза на овој планини занемарљива. На Тари постоје три ски стазе и лоциране су око Предовог крста, који је најпогоднији за развој овог облика туризма. Дужина стаза износи 3 до 5 km, са висинском разликом од 500 m. Захваљујући положају и рељефу Тара има добар нагиб терена који је више погодан развоју одмаралишног, него ски туризма. Погодна је за шетњу, јахачке стазе, бицикличке стазе, различите спортске игре, коришћење трим стаза и томе слично.

Слика 19: Ски-стазе на планини Тари

Извор: Скијалишта Србије, Београд, 2013.

Дивчибаре -представља висораван планине Маљен, коју у орографском погледу карактерише средња висина, где је доминантна планинска маса између 900 и 1.100 m надморске висине. Изнад тих одсека су степеничасто поређане заравни на надморској висини од 700 до 1.100 m надморске висине. Према просторном плану Републике Србије Дивчибаре имају услове за развој зимског спортско рекреативног туризма. На овој планини постоје две квалитетније и три мање ски стазе намењене скијашима почетницима..

Ски стаза Црни врх, која се протеже на северним обронцима истоименог врха и дуга је 850 m са висинском разликом од 180 m. Ова стаза је модификована, проширена и дорађена 2008. године. На стази се налази двоседна жичара капацитет 1.200 скијаша на сат. Стаза припада групи средње тешких и погодна је за искусне скијаше.

Поред ове нове стазе, на Дивчибару се налази и стара стаза Црни врх, која је дуга 600 m. Висинска разлика између врха и подножја износи 100 m. На стази се налази ски лифт у виду тањираче, а капацитет јој је 700 скијаша на сат. Спада у групу средње лаких стаза и погодна је за мање искусне скијаше. Западне Србије. Стаза је оспособљена за ноћно скијање.

Поред ове две мало боље стазе на Дивчибару се налазе још три мање стазе. Ове стазе су мањег нагиба па погодују скијашима почетницима и деци. На овим стазама су

постављени ски лифтови и оне су лоциране око одмаралишта „Змај“, код хотела „Маљен“ и код одмаралишта „Стеван Филиповић..

Табела 88: Ски стазе на Дивибарама

Назив стазе	Тип стазе	Дужина стазе у m	Тежина стазе
Црни врх	Ски-лифт (тањирача)	600	Средње лака
Нова стаза	Двоседна жичара	850	Средње тешка
Поред одмаралишта „Знај“	-	-	За почетнике- лака
Поред хтл. „Маљен“	-	-	За почетнике-лака
Поред одмаралишта С.Филиповић	-	-	За почетнике-лака

Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора „Дивчибаре“, 2011, Београд

Планина Голија са надморском висином 500-1.833m има повољне услове за развој зимског туризма. Посебно су погодни локалитети: Одвраћеница, Често врело, Шереметовица, Љуте ливаде, Бисер вода, Радочело, Брусник, Рудно и др. На висини од око 850 m, на локалитету Дајићи налази се ски стаза са лифтом-тањирача за почетнике. Други занимљиви део Голије за зимске спортове је простор око Голијске реке. У овом делу се налази се стаза дуга 2.300 m, са висинском разликом од 480 m. Спада у средње тешке стазе и опремљена је двоседном жичаром капацитета 1.200 скијаша по сату. Од 2007. године за уређење стазе користи се ратрак који је посебно значајан за дисциплину „half pipe“. Трећи део и уједно најпогоднији на овој планини за скијалиште је око врха Одвраћеница. До данас се на њему налазе стазе које искључиво служе за рекреацију и спадају у групу средње лаких стаза. То су: Кула 1, Кула 2, Кула 3, Кула 4, Говећи до и Сивићке колибе. Поред стаза за рекреацију овде се налази и стаза намењена обуци скијаша и то је стаза Кула 5.

Слика 20: Врх Јанков камен на Голији,
извор: www.skijanje.rs

Копеоичка група планина има најповољније природне услове за развој зимског спортско-рекреативног туризам. Према нивоу атрактивности за развој зимског туризма и опремљености неопходном инфра структуром истиче се Копеоиик Копеоиик је захваљујући климатским погодностима и квалитетним скијашким теренима успео да се развије у водећи зимски планински ценар наше земље. На Копеоиоу је досада изграђено 24 жичаре и ски лифта. У саставу туристичког центра Копеоиик налазе се две скијалишне целине: Равни Копеоиик и на мањим надморским висинама Брзеће.

У делу Равног Копеоиоика направљен је најзначајни туристички центар планине који располаже различитим садржајима. У његовом централном делу се налазе луксузни хотели као и одмаралиште „Конаци“. Стазе скијалишта за алпске дисциплине су дуге 55 km а за нордијске дисциплине 18 km. Стазе прве категорије протежу се у висинском појасу од 1.650–2.017 m надморске висине.. На овој планини алпске стазе можемо поделити у четири категорије:

- Лаке стазе: Сунчана долина (четворосед), Мало језеро (лифт), Мали Караман (четворосед), Марине воде (тањир), Караман (тањир), Јарам (тањир), Кнежевске баре (тањир), Крст (шестосед / 2010.год), Машинац (тањир), као и Вучак I и II (сајла и тањир) стазе за децу.
- Средње стазе: Ових стаза на Копеоиоу тренутно нема.
- Тешке стазе: Бела река II (двосед), Леденица (лифт), Гвоздац (лифт) и Дубока I (четворосед / 2008. год), FIS, Црна.

- Комбиноване стазе се деле у две групе. То су средње лаке (Караман гребен (шестосед) модернизован за сезону 2010/2011. године, Бела река I (двосед)) и средње тешке стазе (Дубока II (четворосед) монтиран 2009/2010. године, FIS, црвена, Гобеља (четворосед) монтиран 2008/2009. године, Панчићев врх (четворосед) где горња половина стазе спада у тешке, а доња половина спада у средње стазе уз северо западну позицију стазе, Крчмар (двосед) прва половина спада у средње стазе, док друга половина припада тешким стазама са северо источном оријентацијом, Гобеља релеј (тањир) FIS.

На Копаонику се налазе укупно 22 стазе дужине од око 50 km. Прве стазе изграђене су 1981. године. То су: Дубока црвена и црна и Гобеља. Након тога почиње интензивније супер структурно опремање ове планине. За нордијске дисциплине урађене је 18 km око Маркових стена, Црвених бара и на западу око Стругара.

Табела 89: Карактеристике ски-стазе на Копаонику

Број	Назив стаза	Врсте стаза	Дужина стаза (m)	висинска разлика (m)	врста стазе
1	Сунчана долина	Четворосед	963	191	Лака
2	Мало језеро	Лифт	450	76	Лака
3	Крст	Четворосед	671	116	Лака
4	Панчићев врх	Четвпрпсед	1393	248	Средње-тешка
5	Дубока I	Четвпрпсед	1409	385	Тешка
6	Караман гребен	Шестпсед	1225	179	Средње-лака
7	Мали Караман	Четвпрпсед	1042	193	Лака
8	Марине воде	Тањир	909	187	Лака
9	Караман	Тањир	857	140	Лака
10	Јарам	Тањир	598	68	Лака
11	Гобеља релеј	Тањир	705	180	Средње-тешка
12	Кнежевске बारे	Тањир	863	149	Лака
13	Бела река I	Двосед	1720	305	Средње-лака
14	Бела река II	Двосед	1288	500	Тешка
15	Леденица	Лифт	781	267	Тешка
16	Гвоздац	Лифт	916	289	Тешка
17	Дубока II	Четворосед	1107	395	Средње-тешка
18	Крчмар	Двосед	1930	471	Средње-тешка
19	Гобеља	Четворосед	963	199	Средње-тешка
20	Машинац	Тањир	300	20	Лака
21	Вучак I (дечја)	Сајла	280	20	Лака
22	Вучак II (дечја)	Тањир	230	25	Лака

Извор: Скијалишта Србије, 2012.

Поред парка за сноуборд, на Копаонику се налазе и такозване Off писте. То су стазе на неприступачним теренима и са неутаганим снегом, намењене само врхунским скијашима и сноубордерима. Најпознатије локације са Off стазама су: Бела стена (где се нагиб терена креће од веома стрмог до средње стрмог), Крива долина (у облику великог левка), Запланине (нетакнути део Копаоника са четинарским и листопадним шумама), Лавина и Гвоздовац (лакше стазе без стења и камења), Струга (стрма стаза са доста стена), Стара Дубока (доста стрма стаза, са густом листопадном шумом) и Вучја стаза (угорњем делу стаза је доста стрма, а у нижи блажа и шумовита) (www.skisavez.com нв).

Према подацима ЈКП Скијалишта Србије, на Копаонику предстоји изградња још неколико ски-стаза, као и модернизација постојећих. Такође, неке од ски-стаза су од 2008/2009. године, модернизоване и постављени су системи за вештачко оснежавање. На планину се за оснежавање стаза користи 35 снежних топова, а за превоз скијаша 215 жичара.

Слика 21: Ски-стазе на Копаонику,
Извор: Скијалишта Србије, 2012.

Вертикална и хоризонталан рашчлањеност рељефа и пад топографске површине омогућили су, дакле разноврстан пад и дужину и тежину стаза за скијање. На овој планини се налази 15 тешких стаза обележених црвеном заставицом, од којих су само 3

по стандардима ФИС-а, 21 средње тешка стаза (плава заставица) док су остали терени погодни за рекреативце (Радовић М., 1999)

Табела 90: Карактеристике ски стаза у туристичком центру Бабин зуб на Старој планини

Редни број	Назив стазе	Врста стазе	Дужина стазе(м)	Висинска разлика (m)	Вештачко оснежавање	Тежина
1	Коњарник	Четворосед	1.155	339	Да	Средње тешка
2	Сунчана долина	Ски лифт - сидро	637	178		Средње тешка
3	Маркова ливада	Беби лифт	250	-		Лака
4	Бабин зуб	Четворосед	985	183	Да	Лака
5	Рудине	Ски лифт	202	25		Лака
6	Јабучко равниште	Гондола	1.100	185		Лака и средња

Извор: www.babinzub.com

Формирање јавног предузећа „Скијалишта Србије“ створени су услови за формирање зимског центра на Старој планини и изградњу пратеће инфа и супра структуре. На тај начин створени су услови за изградњу већег броја жичара и ски-лифтова високог квалитета (Dorplmajer). Скијашке стазе на Старој планини лоциране су око Бабиног Зуба, у висинском појасу 1.100-1.900 m надморске висине. На Старој планини се данас налази шест стаза, укупне дужине 12.000 m.

За отварање зимског туристичког центра од пресудног значаја била је изградња туристичког пункта и скијалишта Коњарник. Данас се на локацији Коњарник, налазе четири стазе са ознакама 1, 2, 3 и 3 а и две стазе на локалитету Сунчана долина са ознакама 4 и 5. Ове стазе Коњарник и Сунчана долина су повезане тако да се добија стаза од 2.000 m и висинском са разликом од 500 m. На стази Маркове ливаде, која спада у групу дечијих лаких стаза, могуће је ноћно скијање. Порд алпског на Старој планини могуће је и нордијско скијање. Коњарник се сматра једном од најквалитетнијих стаза у земљи.

Слика 22: Ски стаза на Старој планини,
Извор: Скијалишта Србије, 2012.

На Јабучком равништу постављена је 2007. године једина осмоседна гондола у Србији, а на Бабином зубу жичара- четворосед.. Према просторном плану Старе планине, предвиђа се изградња жичара око локалитета: Голема река, Топли до, Мрамор, Дојкинац, Јеловица, Сенокос. Изградњом система жичара и ски стаза, смештајним капацитетима и другим елементима инфраструктуре, Стара планина треба да постане један од најзначајних зимских центара у земљи.

Црни врх – спада у најстарија скијалишта у Србији на коме су први скијашки терени изграђени педесетих година XX века. Деведесетих година XX века започет је грандиозни пројекат изградње највећег зимског туристичког центар у Европи „Jelen - Hzatt Regency“. Пројектом је предвиђено да овај туристички центар захвата простор површине од 210 ha. Међутим радови су заустављени, а објекти који су се налазили у фази изградње су конзервирани.

Бесну Кобилу често упоређују са чувеним аустријским скијалиштем Кицбил. На овој планини сезона скијања може трајати и по шест месеци. Са њеног највишег врха (1.922 m) се пружа предиван поглед на планине Шару, Копаоник, као и на суседну Рилу у Бугарској. Изградња инфраструктурних и супраструктурних објеката још није почела, тако да је овај планински масив још увек потенцијални туристички мотив. Укупна дужина стаза је 3 km. Стазе пружају могућност ноћног и екстремног скијања.

Прва стаза је дужине 480 m, док је друга мања (250 m). Ски лифт је капацитета 500 скијаша на сат. Обе стазе спадају у групу средње тешких. Трећа стаза је завршена 2012. године, када је пренета жичара типа сидро са локације Суво Рудиште са Копаоника. Све три стазе су међусобно повезане ски лифтовима.

Предходна анализа техничке опремљености планинских центара за зимске спортове није на завидном нивоу. Разлог лежи у томе што не постоји дугорочна стратегија развоја зимског туризма у планинским центрима прилагођена природним условима и економској оправданости. У планину Копаоник, која је водићи зимски туристички центар наше земље, од осамдесетих година XX века уложена су огромна финансијска средства у његову изградњу и афирмацију. Но, и поред тога услед недостатка снега, стихијске изградње и визије развоја, он је и поред савремене инфра структуре и великог броја скијашких стаза различитог квалитета, задржао карактер националног зимског туристичког центра. Овај туристички центар квалитетом понуде, саобраћајном повезаношћу, ценама, и близином реномиранијих зимских центара у Бугарској, Босни и Херцеговини, Словенији и Румунији, није у могућности да привуче туристичку клијентелу из иностранства. Осим тога, услед видљивих климатских промена, Копаоник и други планински центри земље, услед недостатка снега имају веома кратку зиску скијашку сезону. Вештачким оснежавањем у извесном степену може се продужити туристичка сезона уз додатне трошкове пословања за куповину и одржавање пратеће опреме и изградњу акумулација за обезбеђивање воде за потребе вештачког снега.

6. ТУРИСТИЧКИ ПРОМЕТ ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА

6.1 ФАЗЕ У РАЗВОЈУ ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА СРБИЈЕ

Туризам Србије има доста дугу традицију и почео се развијати тридесетих година XX века али турбулентна економска и политичка кретања, негативно су се одразила и на његов развој. „Он спада у делатности са наглашеним осцилацијама промета које се јасно одражавају на економске и друштвене ефекте“ (Станковић С., 2002). Географски, саобраћајни и туристички положај, значајни природни и антропогени ресурси, пружају услове за развој одређених облика туризма који би Србију уврстили у туристички средње развијене земље. У морфометријском погледу на простру Србије постоји значајна хоризонтална расшчлањеност рељефа. Изузетак је Војводина где се 98% покрајине налази у хипсометријској зони испод 200 m надморске висине. У хипсометријском појасу преко 500 m надморске висине, који се условно може узети као доња граница погодна за развој планинског туризма, у Централној Србији се налази око 45% територије, а на Косову 83% територије. Основни ограничавајући фактор развоја планинског туризма у Централној Србији лежи у томе што хипсометријски појас 1000–1.500 m надморске висине заузима 12,6 %, а појас преко 1500 m надморске висине свега 2% територије. Дакле, Србија је претежно планинска земља, али оно што јој недостаје су врхови преко 2.000 m надморске висине. У табели број 91 можемо видети површину висинских зона Србије (Спасојевић М., Шушић В., 2005).

У развоју планинског туризма могу се издвојити четири фазе (периода): пре Другог светског рата, после Другог светског рата, период деведесетих година и туризам XXI века.

Период пре Другог светског рата – Развој планинског туризма почиње тридесетих година XX века, када планинске просторе детаљније истражују научници и планинари. Бројни планинари почињу са развојем зимског туризма на Кошутњаку и Авали, па потом Фрушкој Гори и Ртњу. Међутим, због недовољне количине снега оријентишу се на планине са повољнијим условима за зимски туризам. То је период када се уз помоћ Српског-планинарског друштва почињу да граде први планинарски домови и то најпре на Копаонику, а касније на Златибору, Тари и Дивчибарама. Представници Српског планинарског друштва у сарадњи са Удружењем студената планинара први пут посећују планину Копаоник 06. јануара 1935. године. У тој експедицији учествовало је 120 планинара. Комисија коју је формирало друштво одређује локацију за смештајне капацитете, ски стазе и ски лифтове. Исте године на Копаонику је отворен први планинарски дом (Васовић М., 1988). До рата на Копаонику су одржана бројна смучарска такмичања, а смештајни капацитети повећани. Из тог разлога ова планина је до Другог светског рата била је водећи зимско–спортски центар Србије. То је период када краљ Александар Карађорђевић гради вилу у Брусу и ангажује познате светске балнеологе да испитају лековита својства термалних извора на Равном Копаонику и могућност њиховог довођења до Бруса (Амброзовић Ј., 1972). На Златибору први планинарски дом отворен је 1946. године.

Табела 91: Хипсометријска структура рељефа Србије у km² и %

Висинске зоне (m)	Србија	централна Србија	Војводина	Косово и Метохија
до 200	32.540	11.472	21.068	-
%	36,8	20,5	98,0	-
200-500	21.829	19.563	436	1.830
%	24,7	34,9	2,0	16,9
500-1000	24.105	17.322	-	6.781
%	27,3	31,0	-	62,3
1000-1500	8.468	7.058	-	1.410
%	9,6	12,6	-	12,9
1500-2000	1.213	551	-	662
%	1,4	1,0	-	6,1
преко 2000	206	2	-	204
%	0,2	0	-	1,9

Извор: Младеновић Т., 1984.

Период после Другог светског рата – Током Другог светског рата постојећи смештајни капацитети су уништени што је довело до успоравања развоја планинских центара и туризма. На Златибору први планинарски дом отворен је 1946. године. Ово је период када долази до интензивних миграција становништва из планинских области.

Шездесетих година XX века јавља се непланска иградња објеката и викендица, нарушавање природног окружења, крчење шума и уништавање природе, па држава доноси закон о уређењу планинских простора. Први просторни план Копаоника донет је 1969. године, а нешто касније и планови за Тару, Златибор и Дивчибаре. Такозване Интересне заједнице су водиле рачуна о реализацији планова, изградњи основне саобраћајне и комуналне инфраструктуре, као надградње за изградњу потребних објеката за развој зимског туризма (Васовић М., 1988). Значајну помоћ код изградње потребних објеката на планинама пружила је тадашња Југословенска народна армија, која ће временом изградити сопствене смештајне капацитете.

Значи, тек од седамдесетих година XX века јавља се интересовање љубитеља природе и планинара за планинама, па се врше реконструкција постојећих и изградња нових објеката значајнијих за развој планинског туризма. Највећа пажња у овом периоду поклања се Копаонику и гради нови планинарски дом који ће касније прерасти у хотелски комплекс „Олга Дедијер“. Главна замисао тадашњих планинара, била је да наше планинске лепотице оспособе као смучарске центре. Тако Копаоник након Другог светског рата постаје поново водећи зимски центар. Након изградње домова, почиње полако са изградњом и војних одмаралишта, ђачких одмаралишта и многих других објеката за смештај и прихват туриста.

Планине у овом периоду доживљавају свој процват. Почињу и посете стране туристичке клијантеле, па се земља окреће светским стандардима битним за развој планинског туризма. Година 1980, представља прекретницу у развоју планинског туризма. То је период када водећа предузећа („Генекс“, „Југоекспорт“), али и Војска, почињу дугорочно да улажу у најатрактивније планинске дестинације. Уз помоћ њих многе планине за релативно кратко време постале су значајне туристичке дестинације на простору некадашње Југославије. Највећа финансијска средства је уложио „Копаоник - Генекс“, тако да је Копаоник постао најзначајнија планинска дестинација у земљи. Међународна скијашка федерација је прогласила Копаоник, Међународним смучарским центром. Од тада почиње интензивни развој овог планинског центра, док су планине средњих висина, које нису имале значајније просторе за зимски туризам, попут Златибора, Таре, Дивчибара и многих других, свој развој осим на зимски усмеравале и према другим облицима туризма.

Деведесете године – су биле обележене крупним политичким и економским превирањима, распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, санкцијама и инфлацијом, што је довело до огромне економске кризе и замирања планинског туризма. Инострана, у великој мери, и домаћа туристичка тражња је замрла, а туристичка понуда осиромашила. После укидања санкција и благог опоравка економије почиње и туризам на планинама да се стабилизује. Међутим бомбардовање наше земље 1999. године, где нису заобиђени и наши планински центри (Копаоник, Златибор, Тара, Црни Врх и други) доводи до поновног замирања планинског туризма.

Туризам XXI века - У овом периоду долази до отварања земље према иностранству, стабилизације и економског успона што се повољно одразило и на развој планинског туризма. Без обзира на стабилизацију, туристички промет и даље бележи негативан тренд, пад броја туриста, и њихових ноћења. Тек последњих година долази до благе промене и стабилизације туристичког промета у планинским центрима, као и веће посете иностраних туриста. Тренд раста приказује се побољшањем укупних услова за развој туризма у Србији и непосредном окружењу као и укључењу наше земље у токове међународне и социокултурне сарадње, након вишегодишњег изоловања и санкција.

На основу извештаја о путовању и туристичкој конкурентности (*Travel and Tourism Competitiveness* - индекс ТТС, Женева), где су биле обухваћене 133 дестинације, Србија је као туристичка дестинација оцењена изузетно негативно. Такође, овај извештај показује да је конкурентност Србије у односу на земље у окружењу веома незадовољавајућа и ниска. То је најбоље објаснио Зечевић (2011), који је главне конкуренте сагледао као имплицитне у односу на Србију (табела 92).

Табела 92: Конкурентност Србије у односу на главне конкуренте

Земље	Индекс	Ранг у свету	Ранг у Европи
Република Чешка	4,78	31	22
Мађарска	4,54	38	26
Бугарска	4,39	48	27
Словачка	4,35	54	31
Румунија	4,17	63	34
Србија	3,85	82	38

Извор: *Blanke i Chiesa, 2011, Према Зечевић, 2011:6*

На основу табеле 92 и досадашњих чињеница добијених из истаживања, као и положаја Србије у односу на друге земље у Европи, можемо да закључимо да је она недовољно развијена и да је њена туристичка понуда у односу на друге земље неповољна. Према подацима добијеним из Републичког завода за статистику можемо да видимо да у структури гостију доминирају домаћи туристи. Благо повећање домаћих и страних гостију од 2002. године заустављено је економском кризом из 2008. године.

Из свега закључујемо да је развој планинског туризма који је започео тридесетих година XX века у свом развоју имао и успоне и падове. Може се рећи да је туризам Србије, а самим тим и планински туризам, у послератном периоду све до деведесетих година XX века, имао перманентан пораст промета туриста и ноћења. Овај тренд је прекинут распадом Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, а Србија до данас није успела да достигне промет туриста из 1989. године. Пораст укупног броја туриста планинских центра почетком XXI века није био праћен повећањем туристичког промета страних туриста.

6.2 УЛОГА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА У УКУПНОМ ТУРИСТИЧКОМ ПРОМЕТУ СРБИЈЕ

На основу претходног дела текста могли смо стећи увид да је Србија планинска земља и на основу тога она има потенцијал за развој планинског туризма. Међутим, досадашњи развој туризма показује да он није сагласан са расположивим туристичким потенцијалом планинског подручја Србије. Многобројни планински центри су тек на нивоу афирмисаних туристичких вредности, што значи да тек предстоји њихово туристичко активирање. И у оним центрима који се карактеришу дужом туристичком традицијом промет туриста није на завидном нивоу. На основу свега можемо закључити да је планински туризам у већини планинских центара у почетним фазама развоја. Такав закључак можемо извести анализирајући промет туриста у планинским центрима и његовим упоређењем са укупним прометом оствареним у Србији. Једна таква анализа, која следи у наставку текста, даће нам потпуни увид о значају планинских центара за туризам Србије.

Анализа промета туриста, њихове структуре и броја ноћења, у туристичким планинским центрима Србије, сужена је базом расположивих статистичких података.

На основу расположивих статистичких података може се само делимично извршити анализа туристичког промета и утврдити улога појединих планинских туристичких центара у укупном развоју туризма Србије. Посебно је отежано праћење туристичког промета за Стару планину, Голију, Бесну кобилу, Црни врх као новоформираних туристичких центара. Ради што бољег увида, анализу промета туриста, приказаћемо за све планинске центре у Србији и упоредити са оствареним прометом на нивоу Републике Србије. Приказана анализа биће подељена на петогодишње периоде. Упоредивањем периода моћи ћемо да стекнемо увид у улогу и значај који имају поједини планински центри у укупном туризму Србије.

Основно обележје туристичког промета у планинским центрима Србије је његово колебање како у краћем, тако и у дугом временском периоду (табела 92, прилог 1). Године 1975, планинске центре у Србији посетило је укупно 330.918 туриста, што је тада чинило свега 7,9% укупно регистрованих туриста на територији Србије. У структури броја туриста доминирају домаћи туристи са чак 95,8%. Сличан тренд бележи се и 1980. године. Те године планинске центре посећује 428.116 туриста или свега 9,9% од укупно регистрованих туриста у Србији. Период 1980-1985, и период 1985-1990, карактерише се повећањем броја туриста, како у планинским центрима тако и на нивоу целе Србије. Године 1985, планинске центре у Србији посећује 467.130, а 1990. године 498.033 туриста. Учешће планинских центара у укупном туристичком промету наведених година износило је 9,8% (1985), односно 12,6% (1990) у односу на укупан број туриста у Србији. Након 1990. године евидентан је пад туристичког промета и то како у планинским центрима тако и на нивоу целе Србије. Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, ратови, санкције и економска криза, били су главни разлози ових негативних кретања. Услед таквог стања 1995. године планинске центре посећује 378.953 туриста, а укупан број евидентираних туриста на нивоу целе Србије износио је 2.432.107, што значи да су планински центри учествовали у укупном туристичком промету државе са 15,6%. Овај податак нас упућује на закључак да је пад туриста у Србији био израженији, него пад туриста у планинским центрима. Пад укупног промета у Србији, али и планинским центрима, био је условљен општом политичком ситуацијом у земљи, као и отежаним условима путовања. Резултат сложених економских и политичких односа у земљи најбоље објашњава број туриста у планинским центрима 2000. године када је регистровано 358.816 туриста. Након 2000. године евидентан је благи пораст броја туриста. Године

2005, у планинским центрима Србије регистровано је 400.670 туриста или 20,1% од укупног броја туриста у Србији. Након 2005. године, промет туриста у планинским местима Србије се увек кретао у границама до 400.000 туриста. Тако 2010. године, планинске туристичке центре посећује 376.648 туриста, а 2012, ова места посећује 397.388 туриста.

Основна карактеристика туристичког промета је да је структура туристичких посетилаца далеко на страни домаћих туриста. Међутим, и у погледу структуре постоји неравномеран тренд. Однос броја домаћих и страних туриста се мењао током година али и у дужем временском интервалу (табела 93; прилог 1). Учешће иностраних туриста у укупном туристичком промету планинских центара током периода 1975-2012. година, није било веће од 10%. Евидентно је да, током посматраног периода, број страних туриста расте, али је тај раст био спорији од стопе раста домаћих туриста. Веома је важно да напоменемо да је број страних туриста растао након распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, јер је реч о држављанима из бивших југословенских република који се воде као страни посетиоци. То нам најбоље илуструје податак о броју страних туриста 1995. године и броју страних туриста 2012. године. Тако на пример, 1995. године, планинске центре је посетило свега 7.126, а 2012. године чак 48.644 туриста. То значи да се учешће страних туриста кретало од 1,8%, 1995. године, до 12,2%, године 2012. Низак проценат учешћа иностраних туриста објашњава се пре свега, неодговарајућом туристичком понудом, као и одсуством одговарајућих маркетингских акција усмерених ка иностраном туристичком тржишту.

Табела 93: Кретање броја туриста у планинским центрима и Србији

ГОДИНЕ	ПЛАНИНСКА МЕСТА			СРБИЈА		
	ТУРИСТИ			ТУРИСТИ		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
1975.	317.237	13.681	330.918	3.178.822	842.216	4.021.038
1980.	408.654	19.452	428.116	3.459.311	868.359	4.327.670
1985.	448.983	18.147	467.130	3.899.355	846.556	4.745.911
1990.	459.139	38.494	498.033	3.059.742	880.125	3.939.867
1995.	371.827	7.126	378.953	2.222.956	204.151	2.432.107
2000.	348.388	10.428	358.816	2.003.549	165.676	2.167.225
2005.	379.453	21.217	400.670	1.535.790	452.679	1.988.469
2010.	334.351	42.297	376.648	1.317.916	682.681	2.000.597
2012.	348.744	48.644	397.388	1.269.676	809.967	2.079.643

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012, Београд

Подаци из табеле 94, показују да и годишња дистрибуција броја ноћења има извесне осцилације, како по годинама тако и анализирана у дужем временском периоду

(табела 94, прилог 2). Године 1975, домаћи и страни туристи, у планинским центрима, остварили су 1.382.320 ноћења. Те године то је чинило 13,9% од укупног броја остварених туристичких ноћења на нивоу целе Србије. Од 1975. до 1980. године, број остварених туристичких ноћења у планинским центрима Србије је у сталном порасту. Такође, број остварених ноћења је, током поменутог периода, у порасту и на нивоу целе Србије. Учешће планинских центара у укупном броју ноћења Србије 1980. године износило је 16,7%. Тренд повећања броја остварених туристичких ноћења наставио се и током периода 1980-1985, као и током периода 1985-1990. Највећи број остварених туристичких ноћења забележен је 1990. године. Те године у планинским центрима Србије остварено је чак 2.729.554 ноћења, што је чинило 23,4% од укупно остварених туристичких ноћења у Србији.

Табела 94: Број ноћења туриста у Србији и планинским местима

ГОДИНЕ	ПЛАНИНСКА МЕСТА			СРБИЈА		
	НОЋЕЊА			НОЋЕЊА		
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно
1975.	1.359.792	22.528	1.382.320	8.584.944	1.381.944	9.966.888
1980.	1.978.145	31.876	2.010.021	10.561.653	1.466.788	12.028.449
1985.	2.592.209	55.370	2.647.579	12.424.672	1.472.797	13.897.469
1990.	2.593.540	136.014	2.729.554	10.201.605	1.968.122	11.669.782
1995.	2.080.725	45.266	2.125.991	7.480.611	643.849	8.124.460
2000.	1.984.034	46.177	2.030.211	7.265.197	431.093	7.696.290
2005.	1.696.247	69.715	1.765.962	5.507.604	991.748	6.499.352
2010.	1.337.776	129.131	1.466.907	4.961.359	1.452.156	6.413.515
2012.	1.445.368	155.121	1.600.489	4.688.485	1.796.217	6.484.702

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012, Београд

Након 1990. године, услед већ поменутих економских, друштвених и политичких збивања на простору Социјалистичке Федеративне Републике Југославије следи период опадања броја ноћења како на нивоу Републике, тако и планинских центара. Године 1995, остварено је 2.125.991 туристичко ноћење, што је чинило 77,8% остварених ноћења из 1990. године. У планинским центрима Србије остварено је 2000. Године, 2.030.211 туристичких ноћења, а већ 2005. број остварених ноћења пао је на 1.766.962. Минимални број ноћења регистрован је 2010. године. Те године планински центри Србије остварили су 1.466.907 ноћења или 22,7% остварених туристичких ноћења на нивоу целе Србије. Након 2010. године, следи период благог повећања па је 2012. године регистровано 1.600.489 ноћења. Такође, и у погледу дистрибуције броја ноћења доминирају домаћи туристи. Учешће домаћих туриста у укупном броју ноћења планинских центара је преко 90%.

6.3 ОБИМ И ДИНАМИКА ТУРИСТИЧКОГ ПРОМЕТА

Предходна анализа указује на динамику туристичког промета свих планинских центара у Србији. Међутим, присутне су знатне разлике у кретању туристичког промета по појединим планинским центрима. Анализа промета туриста, њихове структуре и броја ноћења у туристичким планинским центрима Србије сужена је базом расположивих статистичких података. На основу расположивих статистичких података може се само делимично извршити анализа туристичког промета и утврдити улога појединих планинских туристичких центара у укупном развоју туризма на нашим најзначајнијим планинским дестинацијама. Посебно је отежано праћење туристичког промета за Стару планину, Голију, Бесну Кобилу, Црни врх као новоформираних туристичких центара. Афирмација наведених планинских центара и изградња туристичке инфра и супра структуре је почела последње деценије тек после усвајања Регулационог плана о развоју планинских центара Србије.

6.3.1 *Обим и динамика туристичког промета на планини Тари*

У периоду од 1975. године па све од 1990. године, Тара бележи тренд раста броја туриста. На овој планини као и на Златибору и Златару, изразито је доминантно учешће домаћих туриста. Домаћи туристи су у укупном туристичком промету Таре учествовали са 85,6%. Укупан број туриста 1975. године износио је 10.000, што је у укупном туристичком промету Србије било учешће од 0,24%, док је 1990. године укупан број туриста на Тари износио 67.500, што је чинило 1,7% од укупног туристичког промета Републике. У периоду од 1990. до 1995. године, број туриста бележи благи пад, да би након тога поново почео да бележи тренд раста све до 2005. године када је достигао 50.865 туриста или 2,5% од укупног туристичког промета Србије. Од 2005. године па све до 2010. Године, број туриста на планини Тари пада драстично са 50.865 туриста, на 7.016 туриста. Према доступним подацима 2012. године број туриста је на овој планини износио 64.772, што је представљало 3,1% укупног туристичког промета Србије.

Графикон 4: Кретање броја туриста на Тари, у периоду од 1975. до 2012. године

Просечан боравак туриста на Тари у посматраном периоду од 1975. до 2012. године показује да домаћи туристи бораве од 2,4 дана (1975. године) до 4,0 дана (2012. године), док инострани туристи бораве од 2,0 дана (1975. године) до 3,4 дана (2012. године). На основу тога можемо да закључимо да су на планини Тари заступљени краћи боравци туриста. То указује да су на овој планини заступљени излетнички, спорско-рекреативни и екскурзиони туризам. Интересантно је напоменути да се просечан боравак домаћих туриста смањује, док се просечан боравак иностраних туриста повећава на Тари. (прилог број 3).

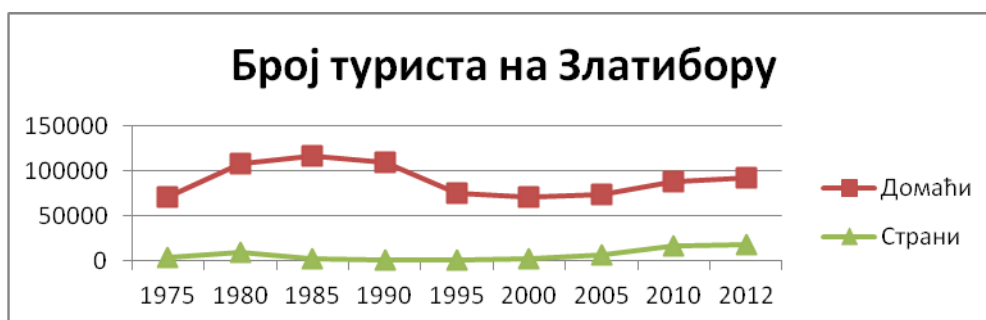
Графикон 5: Кретање броја ноћења на Тари, у периоду од 1975. до 2012. године

Када су у питању ноћења према графикону 5 и прилогу 3. произилази да су присутне благе осцилације. Као и код броја туриста и у њиховим ноћењима је у периоду од 1975. године па све до 1990. године, забележен тренд брзог раста броја ноћења. Тако 1990. године у укупном туристичком промету Србије, Тара учествује са 3,4%, док само пет година касније учествује са 0,8%. Из тога видимо да број ноћења туриста у периоду од 1990. године до 1995. године драстично опада. Након 1995. присутан је тренд раста броја ноћења туриста. Последица тога је интересовање државе за обнову и реконструкцију планинских центара наше земље. Међутим, многи стратегијски и урбанистички планови настали у овом периоду, нису до данас испоштовани. Из тог разлога домаћи туристи се све више окрећу ка Алпима и планинским центрима у земљама у окружењу. Разлог је опремљеност ових водећих

светских и Европских планинских центара. Због тога се у Србији осетио драстични пад 2010. године (119.193 ноћења туриста), а само две године касније 2012. године достигнут је број од 254.314 ноћења.

6.3.2 Обим и динамика туристичког промета на Златибору

На основу података из табела можемо закључити да је највећи обим оствареног туристичког промета на Златибору био осамдесетих година XX века. Већи број смештајних јединица у домаћој радности, ниже цене смештаја и пансионских услуга били су главни разлози оваквог промета. Од 1975. године, када је забележено 74.485 туриста (1,8 од туристичког промета Републике), туристички промет се перманентно повећавао и већ 1980. године, износио је 117.918 туриста, што је представљало 2,7% од укупног броја туриста у Србији. У односу на 1975. годину, то је чинило повећање од чак 63,1%. Тренд повећања броја туриста, наставио се током целе декаде осамдесетих година, а максимум од 198.351 туриста је регистрован 1988. године (прилог 4). Након тога следи тренд опадања броја туриста, па је 1990. године евидентирано 110.973 туриста, или 2,8% од укупног броја туриста у Србији. У односу на максимални број туриста из 1988. године то је чинило смањење од чак 44,1%. Тренд опадања броја туриста наставио се и током наредних периода. Тако на пример, Златибор је 1995. године, посетило свега 76.033, а 2000. године 73.616. Разлог овако ниског промета била је општа политичка и економска ситуација у земљи. Након 2000. године следи тренд благог повећања броја туриста. Ову планину 2005. године посећује 80.518 турста, а на крају анализираних периода 2012. године 110.934 туриста, што је чинило или 5,3% од укупног броја туриста у Србији.

Графикон 6: Кретање броја туриста на Златибору у периоду 1975-2012. године

У периоду од 1975. до 1980. године просечна дужина боравка домаћих туриста на Златибору у просеку је износила око 4,7 дана и кретала се у интервалу од 4,3 до 5,0 дана (прилог 4). Од 1980. до 1985. године дужина трајања туристичког боравка је

пратила благи тренд пораста који се продужио и за следећи период до 1990. године. Највећа вредност је забележена 1990. године, када је на Златибору просек домаћих туриста износио 5,8 дана. Тренд раста се наставља све до 1992. године, када је туристички боравак домаћих туриста износио 6,4 дана (прилог 4). Након тога следи период када се дужина боравка туриста смањује, а најнижу вредност је имала 1996. године 2,8 дана. Међутим, већ од наредне године дужина боравка туриста расте, да би у периоду од 1997. до 2000. године била увек изнад 6,0 дана.

Већа просечна дужина боравка туриста на Златибору, долази од посетилаца који овај крај користе ради спортско-рекреативног туризма, као и разрешења здравствено-лечилишних потреба. На другој страни, налазе се посетиоци, као што су учесници конгреса, манифестација и други, који у просеку остварују једно до два ноћења. Они снижавају просек боравка у целини. Расподела просечне дужине боравка између домаћих и страних туриста, далеко је виша на страни домаћих туриста. Домаћи туристи остају у просеку дуже него страни. У периоду од 1975. до 2012. године, просечна дужина боравка домаћих туриста кретала се од 4,7 (1975) до 4,3 (2012), а страних у истом периоду од 1,3 (1975) до 3,4 (2012).

Туристички промет на подручју Златибора у основи носи она обележја која су карактеристична за промет туриста у свим планинским местима Србије, а то је изразита сезоничност.

Графикон 7: Кретање броја ноћења на Златибору, у периоду 1975-2012. године

Године 1975, домаћи и страни туристи су остварили 335.203 ноћења, што чини 3,4% од укупног оствареног броја ноћења Србије и 24,2% од укупног оствареног броја ноћења у планинским местима Србије. У периоду од 1975. до 1980. године, број ноћења туриста се знатно повећао. Нарочито је запажено повећање ноћења иностраних туриста који су 1975. године остварили 4.254 ноћења, док је у 1980. години, тај број

износио преко 11.000. Од 1980. године па све до 1990. године број ноћења туриста како домаћих, тако и иностраних је у константном порасту. Златибор је 1990. године у укупном броју ноћења у Србији учествовао са 5,5%, а у укупном броју ноћења планинских центара са 23,6%. Од 1990. године па све до 2010. године бележи се константан пад броја туриста и ноћења. Посебно су смањене посете иностране клијантеле, као и број њихових ноћења. У 2012. години на Златибору се и даље бележи тренд раста. У укупном броју ноћења у Србији, Златибор је учествовао са 7,1%, а у укупном броју ноћења планинских дестинација са 28,9%.

Однос између остварених туристичких ноћења домаћих и страних посетилаца је сагласан учешћу ових категорија у укупном броју туриста. Страни туристи учествују са мање од 5% у укупном броју остварених туристичких ноћења на Златибору.

6.3.3 Обим и динамика туристичког промета на Златару

Анализом оствареног туристичког промета на Златару у периоду 1975-2012. године запажа се да је највећи туристички промет био 1978. године (28.842 туриста). Наведене године у укупном туристичком промету Србије, ова планина је учествовала са 0,7%. Највећи број иностраних туриста ову планину је посетило 2008. године (1.516 туриста), што је представљало свега 0,06% од укупног броја страних туриста који су посетили Србију.

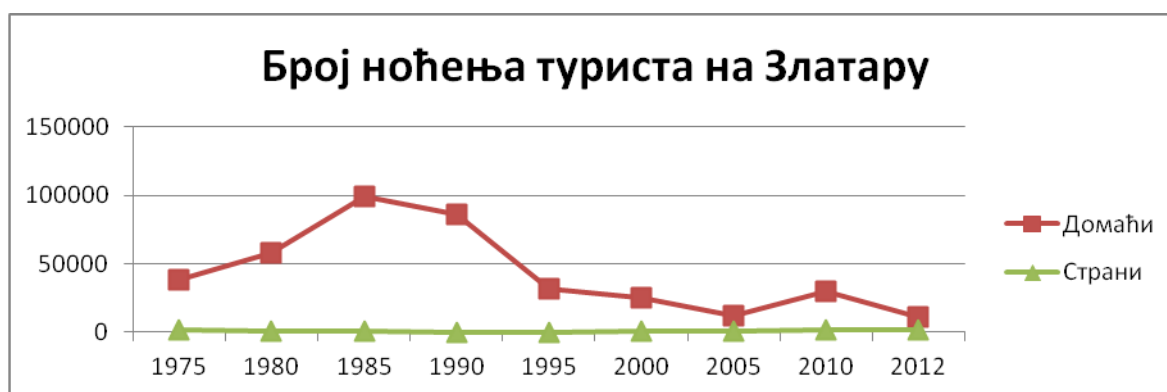

Графикон 8: Кретање броја туриста на Златару, у периоду 1975-2012. године

Период 1976-1978. године бележи константан пораст броја туриста, да би се у периоду 1978-1980. године број туриста смањио, па је ова планина 1980. године у укупном туристичком промету Србије учествовала са 0,2%, а у укупном туристичком промету планинских места са 2,1%. Просечна дужина боравка на Златару у овом

периоду кретала се код домаћих туриста од 3,0 (1975) до 6,7 (1980), док код страних туриста од 3,5 (1975) до 2,2 (1980). У периоду 1980-1985. године број туриста бележи пораст у броју посета. У овом периоду број посета туриста расте, али са наглашеном тенденцијом годишњих осцилација укупног броја туриста. Тако је 1980. године, број туриста износио 8.784, а само годину дана касније 10.260 туриста (прилог 5). У овом периоду просечна дужина боравка туриста износила је од 6,7 дана (домаћи туристи) до 8,4 дана (домаћи туристи), док су инострани туристи просечно боравили од 2,2 дана до 1,1 дан. У периоду 1985-1990. године број туриста на Златару се смањује. То је последица све јаче конкуренције других планинских центара у Западној Србији (Златибор, Тара, Дивчибаре). Смештајни капацитети су везани за рехабилитациони центар, па је просечна дужина боравка домаћих туриста висока и креће се од 8,4 дана до 9,1 дан. Инострани туристи се у просеку задржавају један до два дана. Након 1990. године туристички промет на Златару опада. У периоду после 1993. године забележен је благи пораст броја туриста. Период 1995-2012. година, карактеришу велике осцилације у бројном кретању туриста. У овом периоду просечан боравак иностраних туриста не прелази три дана, док се дужина боравака домаћих туриста креће 6 до 10 дана. Најдужи боравак домаћих туриста износио је 10,0 дана (2003. године, прилог 5).

Основна карактеристика туристичког промета је ниско учешће иностраних туриста са мање од 0,5%. Низак степен иностраних туриста објашњава се слабом саобраћајном повезаношћу, ниским квалитетом туристичког производа, застарелом туристичком инфраструктуром и неадекватним смештајним капацитетима.

Графикон 9: Кретање броја ноћења на Златару, у периоду од 1975. до 2012. године

Када су у питању туристичка ноћења, такође је туристички промет далеко израженији код домаћих туриста, него код иностраних. Из приложеног графикона 9 и прилога 8, можемо видети да је најмањи број туристичких ноћења остварен 1994.

године када није било ниједног иностраног туристе на Златару. Све до 1999. године инострани туристи остварују од 6 (1997. година) до 17 ноћења (1999. година), да би 2000. године туристичка ноћења порасла за 336. Од 2000. године па све до 2012. године, број туристичких ноћења иностраних туриста бележи сталне осцилације да би 2012. године износио 1.287 ноћења, што је износило 10,1% укупног туристичког ноћења на овој планини.

У прва два периода од 1975. до 1980. године и од 1980. године па све до 1985. године, број остварених ноћења је у порасту, тако да 1985. године, Златар учествује са 0,7% остварених туристичких ноћења у Србији. Његово учешће у оствареним туристичким ноћењима планинских места исте године износило је 3,8%. Од 1985. године па све до 2005. године, бележи се константан пад ноћења туриста. Након 2005. године, присутна је осцилација у броју ноћења.

6.3.4 Обим и динамика туристичког промета Дивчибара

Дивчибаре спада у планинске туристичке центре са веома дугом традицијом. Интензиван развој планинског туризма на овој планини почиње после Другог светског рата, али уз честе осцилације у туристичком промету.

Графикон 10: Кретање броја туриста на Дивчибарама, у периоду од 1975. до 2012. године

У периоду од 1975-1980. године, број домаћих и страних туриста се перманентно повећава. Године 1975, Дивчибаре је посетило 34.615 туриста и они су у укупном туристичком промету Србије чинили 0,9%, док су у учешћу планинских туристичких центара Србије учествовали са 10,5%. Дужина трајања боравка у овом периоду код домаћих туриста износила је од 6,6 дана (1975), до 6,1 дан (1980). Инострани туристи боравили су на Дивчибарима од 5,7 дана (1975) до 2,7 дана (1980).

У периоду 1980-1985. године, тренд раста броја туриста се наставља, па су 1985. године Дивчибаре у укупном туристичком промету Србије учествовале са 0,98%. У овом периоду број туриста је прелазео 40.000 туриста. Након овог периода следи период благог опадања броја туриста који траје све до 1995. године. Од 1995. године па све до 2001. године, туризам постепено почиње да се опоравља, да би 1998. године достигао свој максимум од 51.902 гостију. Те године, планина је у укупном промету туриста Србије учествовала 2,3%, а у туристичком промету планинских туристичких центара са 12,9% (прилог 6). Дужина трајања боравка у овом периоду кретала се од 5,4 до 7,9 дана. Од 2001. године па све до 2012. године бележе се благе осцилације у кретању броја туриста. У периоду од 2005. до 2012. године, бележи се благи пад броја туриста. Низак проценат учешћа иностраних туриста објашњава се лошом структуром и лошим квалитетом туристичког производа, као и одсуством одговарајућих маркетиншких акција усмерених ка иностраном туристичком тржишту, као и лоша опремљеност туристичке инфраструктуре и појединих супраструктурних елемената (кафићи, ресторани, смештајни објекти и друго). Просечан боравак туриста у овом периоду кретао се код домаћих туриста просечно 4,4 дана, док је код иностраних туриста он износио 2,9 дана. Мала дужина просечног боравка туриста последица је близине великих емитивних центара (град Београд, Ваљево, Нови Сад) из којих туристи посећују планину током викенда.

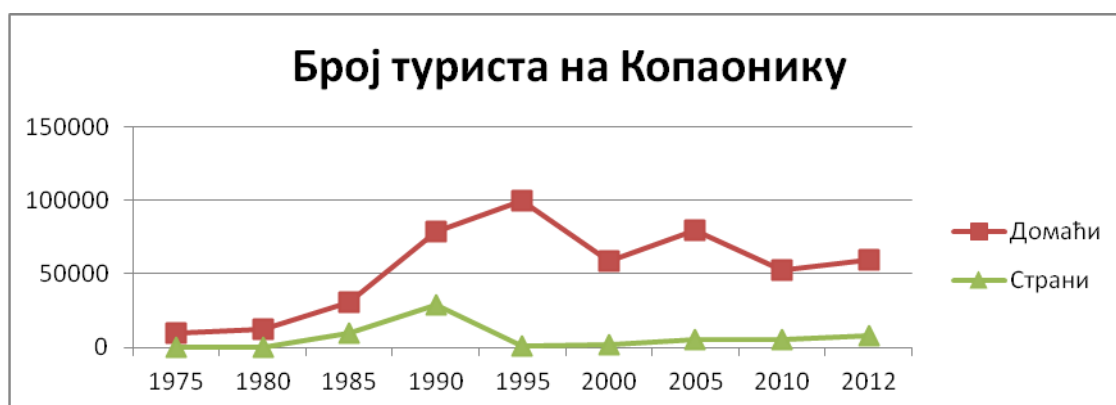
Графикон 11: Кретање броја ноћења туриста на Дивчибарама у периоду од 1975. до 2012. године

У укупном броју ноћења Србије, ова планина је 1975. године, учествовала са 2,3%. Од те године, па све до 1985. године, бележи се пораст броја ноћења туриста са повременим благим осцилацијама између година (прилог 6). Дивчибаре су 1980.

године у укупном броју ноћења Србије учествовале са 2,1%. Од 1980. године наставља се узлазни тренд броја остварених ноћења. Све до 1985. године годишњи број ноћења је прелазило 250.000. Током периода 1975-1985. године изграђени су бројни инфраструктурни и супраструктурни објекти. За овај период је карактеристично повећање животног стандарда у целој Србији што је допринело повећању броја ноћења. Након овог периода број ноћења се драстично смањује све до 1995. године. Од 1995. године па све до 2000. године присутан је тренд пораста броја ноћења. Дивчибаре су 2000. године у укупном броју ноћења у Србији учествовале са 4,3%. Након тога, услед неуспешне приватизације, долази до пада броја ноћења који траје и данас. Минимално учешће Дивчибара у укупном туристичком промету Србије за цео посматрани период (прилог 6), 1975-2012. године, био је 2006. године када је ова планина учествовала са 1,7% .

6.3.5 Обим и динамика туристичког промета на Копаонику

Први подаци о туристима на Копаонику забележени су 1935. године, када је Српско планинарско друштво и Удружење студената из Београда посетило ову планину. Разлог посете био је излет, као и сагледавање могућности изградње планинарског дома. Након изградње планинарског дома 1936. године, Копаоник посетило 100 туриста (у току исте године).

Графикон 12: Кретање броја туриста на Копаонику, у периоду од 1975. до 2012. године

После Другог светског рата Копаоник, у односу на словеначке Алпе и донекле Јахорину, губи трку у развојном и инфраструктурном смислу. У развоју туристичке понуде радило се само на локалном нивоу, тако да је туристички промет био мали, а број ноћења указивао је врло кратак боравак на Копаонику (Бојовић Г., 2012). Од 1975. године, а посебно од осамдесетих година XX века са изградњом неопходне инфра и

супраструктуре и квалитетнијом понудом, повећава се туристички промет. У овом периоду посебно је интересантна 1983. година када је Копаоник учествовао са 0,9% у укупном оствареном туристичком промету Србије, а у укупном промету планинских дестинација са 9,9% туриста. Те године домаћи туристи су боравили 4,7 дана, док су страни туристи боравили 2,1 дан (прилог 7). У периоду од 1980-1990. године и од 1990-1995. године, бележи се константан раст броја туриста, са благим годишњим осцилацијама од 1990-1995. године. На основу графикана 12 и прилога 7, златни период за Копаоник представљају године 1989, 1990, 1991 и 1992. година. Посебно се издваја 1992. година, када је Копаоник у укупном туристичком промету Србије учествовао са 4,5%. Такође се истиче и 1990. година, када је Копаоник забележио рекордну посету иностраних гостију (28.610 туриста). Након овог периода и златних деведесетих година за Копаоник, настаје период благог опадања броја туриста. Од 2000. године број туриста на Копаонику почиње благо да се повећава (60.504 туриста), да би 2005. године достигао број од 85.246 туриста. Свој други максимум промета после 1992. године Копаоник ће забележити 2007. године, када ће укупном туристичком промету Србије учествовати са 4,3%. Од 2008. године присутне су благе осцилације у туристичком промету. И на Копаонику, као и у другим планинским центрима доминатно је учешће домаћих гостију који просечно бораве 5,0 до 7,0 дана, док инострани туристи бораве 2,0 до 5,0 дана.

Графикон 13: Кретање броја ноћења на Копаоник у периоду 1975-2012. године

Кретање броја туриста утицало је и на промене у броју ноћења. Па су тако на пример 1975. године домаћи и страни туристи остварили 43.166 ноћења, што је у укупно евидентираним ноћењима Србије износило 0,4%. Десет година касније овај проценат је драстично повећан, те је Копаоник у укупном броју ноћења Србије учествовао са 1,8%. У периоду од 1985. године па све до 1990. године на Копаонику је

присутна тенденција пораста броја ноћења домаћих и страних туриста. У периоду од 1990. до 1995. године и од 1995. до 1998. године, наставља се узлазни тренд раста броја остварених туристичких ноћења. На годишњем нивоу он је увек био изнад 400.000, са максимумом 1992. године, када је остварено 733.359 ноћења. Те године Копаоник је учествовао у укупно евидентираним ноћењима Србије са 7,7%, док је у укупно оствареним ноћењима у планинским центрима Србије учествовао са 27,7% (прилог 7).

И овде је проблем, као и на другим планинама Србије, драстично већа посета домаћих туриста у односу на иностране. Разлог треба тражити у неадекватној туристичкој понуди, у мањем броју дана са снегом, недостатку машина са оснежавања и високим цена ски-паса и хотелског смештаја, инфраструктурној неуређености и слично, у односу на зимске центре у окружењу.

6.4 КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА ПРОМЕТА ТУРИСТА У ПЛАНИНСКИМ ЦЕНТРИМА СРБИЈЕ

Анализа статистичких серија за поједине планинске туристичке центре који су се афирмисали седамдесетих година показује да су они највећи обим туристичког промета имали осамдесетих година XX века. Почетак анализираног периода, 1975. година, показује да се међу свим планинским центрима у Србији посебно издвојио Златибор. Те године Златибор је посетило чак 74.485 туриста, што је чинило чак 52,3% од укупног броја туриста који су посетили планинске центре у Србији. У односу на главни конкурентски туристички производ, а то је Копаоник, Златибор је 1975. године био далеко испред. Копаоник је те године посетило свега 10.082 туриста или 7,08% од укупног броја туриста у планинским центрима Србије. Испред Копаоника биле су и Дивчибаре које су имале посету од 34.615 туриста или 24,3% од укупног броја евидентираних туриста на планинама Србије (табела 95). Златибор је 1985. године имао промет туриста од око 120.000, што је троструко било више од туристичког промета Копаоника. Све до деведесетих година XX века ова планина је имала већу посету од 100.000 туриста.

У периоду 1980-1990. године, међу свим планинским центрима у Србији, издвајају се Златибор, Тара и Дивчибаре. Посебно је интересантан развој промета на Тари, коју је 1980. године посетило 14,8% од укупног броја туриста у планинским центрима Србије. Раст промета на Тари наставио се и 1985. године са учешћем од

21,8% од укупног броја туриста на планинама Србије. Тару је 1990. године посетило 67.500 туриста, што је чинило 20,5,% од броја туриста на планинама у Србији. Пораст броја туриста резултат је значајних улагања војске Социјалистичке Федеративне Републике Југославије у овај планински центар. Током периода 1980-1990, изграђен је највећи број хотела са пратећим објектима, који су по приступачним ценама били на располагању туристима. Мањи промет остварен 1990. године, био је повезан са почетком кризе и распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, нестабилна политичка ситуација, економске санкције и пад привредне активности, током деведесетих година, негативно се одразио и на туристички промет у туризму Србије, па самим тим и на промет у планинским дестинацијама.

Период 1990-1995, у свим планинским центрима био је окарактерисан падом броја туриста (прилог 1). Златибор је 1990. године посетило 32,3% од укупног броја туриста, Тару 5,8% а Дивчибаре 15,1%. Као значајн туристички центар тих година почео се издвајати и Копаоник. Копаоник је 1990. године посетило чак 42,9% од укупног броја туриста и он је тада заузео лидерску позицију међу свим планинским центрима у Србији. Добра контактна позиција, добра саобраћајна повезаност и задовољавајућа материјална база биле су главне конкурентске предности Копаоника у односу на остале планинске туристичке центре у Србији (Тара 19,2% а Дивчибаре 21,6% од укупног броја туриста). Након 1990. године, евидентан је значајан пад броја туриста у планинским центрима. Године 1995, Златибор је посетило 31,3% а Копаоник 25,7% туриста. Релативно већи процентуални удео последица је мањег броја туриста, а не повећаног обима промета. Гледано у апсолутном, број туриста је значајно опао и то највише на Тари са 67.500 на 13.651. туриста.

У првој декади XXI века постепено долази до повећања туристичког промета са повременим осцилацијама које су биле детерминисане недостатком снега или економском кризом. Но, ниједан планински центар није успео да достигне туристички промет из осамдесетих година XX века. На то је засигурно утицао и процес приватизације, усмеравање финансијских средстава према новим планинским центрима и друго. На Копаонику је 2005. године, остварен промет од 85.246 туриста, односно 35,3% од укупног промета планинских центара. На Копаоник, Златибор, Тару и Дивчибаре отпадало је чак 98,5% од укупног промета планинских центара. Пораст

броја туриста наставио се и током периода 2010-2012. године. На Копаоник и Златибор је 2010. године отпадало око 77% од укупног обима туристичког промета у свим планинским центрима Србије. Од 2010. године почиње интензивни развој туризма на Старој планини. Под утицајем значајних државних интервенција, 2010. године почело је активирање простора Старе планине као значајног туристичког центра у Источној Србији. Изграђен је нови хотел, трасирано је 4.329 m ски-стаза. Стару планину је те године посетило 8.253 туриста и она је у укупном промету међу свим планинама Србије учествовала са 3,9%. Слична ситуација забележена је и 2012. године.

Табела 95: Број туриста у планинским центрима Србије

Пер.	Тара			Златибор			Златар		
	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.
1975.	9.900	100	10.000	71.102	3.383	74.485	12.736	459	13.195
1980.	31.300	100	31.400	108.753	9.165	117.918	8.612	172	8.784
1985.	59.069	607	59.676	116.208	2.842	119.050	11.880	139	12.019
1990.	67.000	500	67.500	109.979	994	110.973	9.446	131	9.577
1995.	13.584	67	13.651	75196	837	76.033	6.256	2	6.258
2000.	43.800	1.300	45.100	70710	2.906	73.616	5.096	96	5.192
2005.	48.400	2.465	50.865	73294	7.224	80.518	3.077	663	3.740
2010.	6.666	350	7.016	88039	16.785	104.824	6.230	716	6.946
2012.	60.480	4.292	64.772	92749	18.185	110.934	4.222	673	4.895
Пер.	Дивчибаре			Копаоник			Стара планина		
	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.
1975.	34.054	561	34.615	9.973	109	10.082	-	-	-
1980.	41.561	202	41.763	12.348	46	12.394	-	-	-
1985.	42.063	194	42.257	30.436	9.577	40.013	-	-	-
1990.	33.721	114	33.835	79.128	28.610	107.738	-	-	-
1995.	36.926	1.487	38.413	100.245	913	101.158	-	-	-
2000.	48.506	2.311	50.817	59.006	1.496	60.504	-	-	-
2005.	21.016	226	21.242	79.878	5.368	85.246	-	-	-
2010.	27.899	1.036	28.935	52.596	5.394	57.990	7.527	726	8.253
2012.	27.776	954	28.730	59.345	7.830	67.175	7.135	1.847	8.982

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012, Београд

Два планинска центра Тара и Златар последњих година бележе пад туристичког промета. Пад туристичког промета на Тари је последица чињенице да је већина смештајних објеката у власништву војске Србије у којима су доминантни гости уз субвенционисане цене, била војна лица и њихове породице. Укидање привилегија, излазак на слободно туристичко тржиште, уз слабу промотивну и маркентишку активност, довело је до наглог пада туристичког промета. Пад промета на Златару последица је пада промета гостију у Рехабилитационом центру Златар (300 лежајева) у који Републички завод за здравствено осигурање и ПИО не шаљу о свом трошку пацијенте на лечење и рехабилитацију. Око 90% гостију у овом Рехабилитационом

центру било је субвенционисано од Републичког завода за здравствено осигурање и ПИО.

Анализа структуре броја гостију показује да је у свим планинским центрима Србије далеко највећи број домаћих гостију. Током периода 1975-2012. година, домаћи туристи у укупном броју учествују са преко 90%. Центри који се истичу релативно већим бројем страних туриста су Копаоник и Златибор. Максимални број страних туриста, међу свим планинским центрима у Србији, посетио је Копаоник и то 1990. године. Те године Копаоник је посетило 28.610 страних туриста што је чинило 94,3% укупног броја регистрованих страних туриста на свим планинама Србије. Након тог периода, број страних туриста не само на Копаонику, већ и на свим планинама је релативно мали и ретко прелази 20.000 гостију. Златибор је захваљујући повољном саобраћајном положају на путу Београд – Чачак – Ужице – Подгорица и чињеници да се држављани Црне Горе третирају као странци, постао видећа туристичка дестинација, не само по броју домаћих већ и страних гостију.

На основу података из табеле 96, видимо да број остварених туристичких ноћења у планинским центрима расте. У периоду од 1975. до 2012. године, број ноћења је у водећим планинским центрима порастао за више од 50%. Највећи број туристичких ноћења 1975. године, остварен је на Златибору, са чак 335.203 ноћења. У односу на друге планинске центре Златибор је био далеко испред: Дивчибара (229.292), Златара (39.500), Таре (25.900) и Копаоника (43.616). На основу података видимо да Златибор 1975. године чини чак 49,8%, а Дивчибаре 34,1%, односно ова два планинска центра заједно чине чак 83,9% укупног броја остварених туристичких ноћења.

Табела 96: Број ноћења туриста у планинским центрима Србије

Пер.	Тара			Златибор			Златар		
	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.
1975.	25.700	200	25.900	330.949	4.254	335.203	37.942	1.609	39.551
1980.	126.200	300	126.500	508.336	11.100	519.436	57.566	372	57.938
1985.	370.455	1.008	371.463	591.276	4.825	596.101	99.303	309	99.612
1990.	396.300	1.700	398.000	640.893	2.720	643.613	85.588	145	85.733
1995.	65.091	144	65.235	456.077	2.421	458.495	31.617	7	31.624
2000.	172.000	4.000	176.000	432.748	11.861	444.609	25.506	353	25.859
2005.	185.976	7.121	193.097	324.252	21.419	345.671	12.243	833	13.076
2010.	17.353	1.840	19.193	352.583	51.641	404.224	29.612	1.285	30.897
2012.	239.638	14.676	254.314	401.703	61.660	463.363	11.459	1.287	12.746
	Дивчибаре			Копаоник			Стара планина		
Пер.	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.	Дом.	Стр.	Укуп.
1975.	226.122	3.170	229.292	42.681	485	43.166	-	-	-
1980.	253.698	541	254.239	74.283	110	74.393	-	-	-
1985.	199.393	813	200.206	227.560	25.947	253.507	-	-	-
1990.	241.706	483	242.189	457.593	110.054	567.647	-	-	-
1995.	291.970	1.487	306.372	529.924	4.181	543.145	-	-	-
2000.	318.566	14.763	333.329	333.096	6.694	339.790	-	-	-
2005.	120.177	920	121.067	350.007	25.675	375.682	-	-	-
2010.	114.397	2.818	117.215	210.032	23.880	233.912	21.696	1.827	23.523
2012.	112.844	2.789	115.633	261.477	36.955	298.432	21.827	5.066	26.893

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012, Београд

Слична ситуација задржала се и током наредних периода. Златибор 1980. године реализује 50,3%, а Дичибаре 24,6% од укупног броја ноћења планинских центара. Златибор је лидерску позицију, по броју остварених туристичких ноћења задржао током целог анализираниог периода. Међутим, њему су се у периоду после 1985. године знатно приближили Тара и Копаоник. Тару је 1985. године посетило 59.676 туриста и они су остварили 371.463 ноћење (24,4%). Такође, и туристички комплекс Копаоника у периоду од 1985-2012. године бележи значајан раст туристичког промета. Године 1985, Копаоник је реализовао 253.507 ноћења или 16,6% од укупног броја ноћења у свим планинским центрима Србије. Овакво стање задржало се све до краја посматраног периода. Златибор, Копаоник, Тара и Дивчибаре апсорбују преко 90% од укупног броја остварених туристичких ноћења планинских дестинација.

Домаћи туристи у свим планинским центрима реализују преко 90% туристичких ноћења. Највећи број страних туристичких ноћења остварио је Златибор. У периоду 1975-2012. година Златибор редовно учествује са преко 50% у структури страних туристичких ноћења планинских дестинација.

6.5 ЕКОНОМСКИ ЕФЕКТИ ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА НА ТУРИСТИЧКУ ПРИВРЕДУ СРБИЈЕ

Економски ефекти планинског туризма су различити по појединим планинским центрима и детерминисани су квалитетом туристичке понуде, степеном туристичке инфраструктурне и супраструктурне изграђености, као и пропагадном активношћу. Туризам у неким општинама у којима су лоцирани планински центри игра важну улогу у развоју локалне заједнице и повећању стандарда домицилног становништва. Међутим, као и развој осталих видова туристичког промета, и планински туризам са собом носи низ позитивних али и негативних промена. Ефекти развоја планинског туризма (Jodha, 1997) разликује три главне промене . То су:

- демографске промене
- тржишне силе
- јавне интервенције.

Развој планинског туризма је уско повезан са низом друштвених и економских ефеката. Развој планинског туризма Србије има своју позитивну и негативну страну. Позитивна страна планинског туризма подразумева следеће:

- поспешује економски развој и отвара границе домаћег тржишта иностраним привредним субјектима, уравнотежава ниво платног биланса и смањује регионалне разлике,
- утиче на отварање нових радних места,
- утиче на редистрибуцију богатства из богатијих у слабије развијена места,
- поспешује инвестиције у инфра и супра структуру и његово унапређење,
- диверзификује економију и креира нове врсте повезаности економских фактора.

Негативна страна планинског туризма:

- може да повећа зависност од иностраних инвеститора и компанија,
- утиче на повећање нестабилности и испољава слабости на тржишту рада,
- преусмерава инвестициони капитал из других развијених грана.

Развој планинског туризма треба да омогући ефикаснији економски развој ових простора и обезбеди економски просперитет за садашње и будуће генерације. На тај начин ће се привући пажња како домаћих тако и страних инвеститора. Улога коју планински туризам има у повећању бруто домаћег производа ће се разликовати у зависности од степена диверзитета и обима економских веза унутар економије.

Утицај који планински туризам може имати на привреду, зависи од низа фактора. Из тог разлога приликом афирмације планинског центра треба се водити рачуна о економским ефектима туризма.

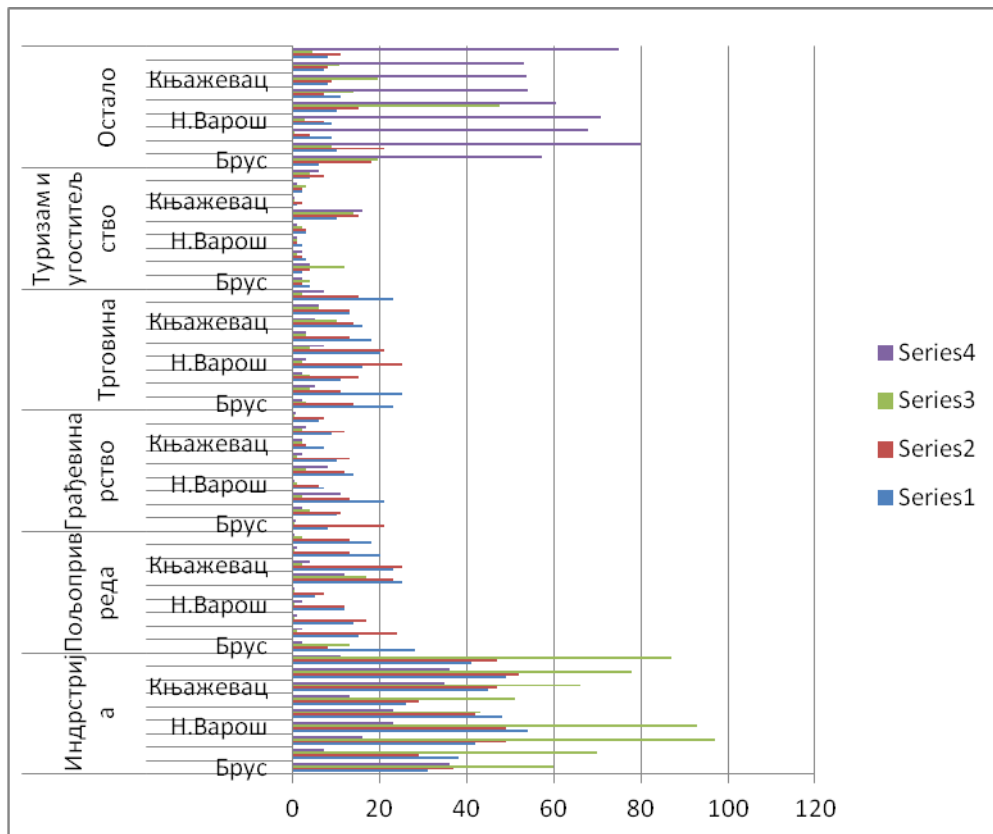
Економске ефекте је веома тешко изоловати и измерити. Један од главних начина на који развој туризма може допринети економском развоју и расту, у међусобној повезаности домаћих предузећа и акумулацији профита је такозвани мултипликативни ефекат. Мултипликативну анализу туризма први је спровео Archer. Ова анализа се и данас спроводи као начин мерења утицаја туризма на економски раст у националном, регионалном и локалном оквиру. На основу мултипликативног учинка врши се директан, или индиректан утицај на више привредних делатности. Највећи директни утицај туризам има на саобраћај, трговину, занатство, комуналне делатности и друго.

Табела 97: Учешће туризма (%), у структури националног дохотка

Делатност		1980.	1990.	2000.	2010.
Индустрија	Брус	31	37	60	36
	Рашка	38	29	70	7
	Б.Башта	42	49	97	16
	Н.Варош	54	49	93	23
	Ужице	48	42	43	23
	Чајетина	26	29	51	13
	Књажевац	45	47	66	35
	Пирот	49	52	78	36
Пољопривреда	Димитровград	41	47	87	11
	Брус	28	8	13	2
	Рашка	15	24	1	2
	Б.Башта	14	17	0,2	1
	Н.Варош	12	12	0,4	2
	Ужице	5	7	0,4	0,5
	Чајетина	25	23	17	12
	Књажевац	23	25	2	4
Грађевинарство	Пирот	20	13	0,4	1
	Димитровград	18	13	2	0,4
	Брус	8	21	0,4	0,7
	Рашка	10	11	4	2
	Б.Башта	21	13	2	11
	Н.Варош	7	6	1	0,1
	Ужице	14	12	3	8
	Чајетина	10	13	1	2
Трговина	Књажевац	7	3	2	2
	Пирот	9	12	2	3
	Димитровград	6	7	0,4	0,7
	Брус	23	14	3	2
	Рашка	25	11	4	5
	Б.Башта	11	15	4	2
	Н.Варош	16	25	2	3
	Ужице	20	21	4	7
Туризам и угоститељство	Чајетина	18	13	3	3
	Књажевац	16	14	10	5
	Пирот	13	13	6	6
	Димитровград	23	15	2	7
	Брус	4	2	4	2
	Рашка	2	4	12	4
	Б.Башта	3	2	1	2
	Н.Варош	2	1	1	1
Остало	Ужице	3	3	2	1
	Чајетина	10	15	14	16
	Књажевац	1	2	0,4	0,4
	Пирот	2	2	3	1
	Димитровград	4	7	4	6
	Брус	6	18	19,6	57,3
	Рашка	10	21	9	80
	Б.Башта	9	4	0,1	68
Остало	Н.Варош	9	7	2,6	70,9
	Ужице	10	15	47,6	60,5
	Чајетина	11	7	14	54
	Књажевац	8	9	19,6	53,6
	Пирот	7	8	10,6	53
	Димитровград	8	11	4,6	74,9

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији, 1980-2010, Београд

Економска ефикасност у планинском туризму Србије, подразумева обезбеђивање финансијских бенефита уз оптимално коришћење природних и антропогених вредности (Шушић В., Ђорђевић Д., 2013). На тај начин се остварује могућност остваривања значајних динарских и девизних прихода, где туризам има ограничен значај за привреду (Станковић С., 1990). Без обзира што се туризам издваја као привредна делатност, он има непроизводни карактер јер се заснива на потрошњи туриста у местима које посећују (Унковић С., 1998).

Графикон 14: Процентуално учешће туризма и угоститељства у структури народног дохотка

Најзначајнији директни утицај туризма на привреду планинских центара су:

- утицај на народни доходак домицилног становништва,
- утицај на степен развоја делатности туристичке привреде,
- утицај на степен запослености,
- утицај на степен изграђености и опремљености простора и томе слично.

На основу података приказаних у табели 97, видимо да се у дужем временском периоду који смо испитивали од 1980-2010, учешће туризма и угоститељства у укупној структури народног дохотка кретао у интервалу од 16% до 0,4%. У структури народног

дохотка туризам је 1980. године највеће учешће имао у Чајетини (Златибор) од 10%, а најниже у Књажевцу (око Старе планине) 1%. Сличан однос у структури дохотка туризма и угоститељства је био и 2000. године са највећим учешћем у општини Чајетина од 16%, а најмање у Књажевцу и Пироту. Сагледавајући реалне потенцијале планинског простора Србије, стање одређено овим вредностима је незадовољавајуће. Тек нешто изнад републичког просека.

Ипак, треба напоменути да ове вредности не осликавају његов прави и реални учинак. Познато је да се туризам карактерише вишеструким мултипликативним учинком (Унковић С., 1998), преко кога се врши директни и индиректни утицај на више привредних делатности.

Индикатори утицаја туризма на привреду планинских центара Србије, огледају се у њиховом утицају на индустрију, грађевинарство, пољопривреду, као и на остале привредне и непривредне делатности које учествују у креирању и задовољавању потреба домаћих и страних туриста.

7. ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Планински простор Србије хоризонталном и вертикалном расчлањеношћу морфометријским својствима рељефа, климатским, хидролошким и биогеографским карактеристика, као и очуваношћу природе, одликује се низом специфичности које га чине битно различитим од других просторних целина земље. Све те специфичности омогућавају развој низа привредних делатности међу којима туризам заузима значајно место. Сходно њиховим туристичким потенцијалима, у досадашњем развоју планинских простора фаворизован је и посебно наглашен њихов рекреативни, здравствени, спортско-манifestациони и културно-манifestациони облик туристичког промета. Међутим, само поједине планине имају значајне природне, али и антропогене потенцијале који се могу валоризовати и искористити за развој зимског и летњег планинског туризма. У том смислу поред већ афирмисаних планина као што су Копаоник, Стара, планина, Дивчибаре, Златибор и Тара, треба поменути Голију, Црни врх, Бесну Кобилу, Власинску висораван и друге.

Прву фазу утврђивања погодности развоја туризма у одређеној планинској дестинацији представља туристичка валоризација њених природних и антропогених вредности (Станковић С., 2002). Туристичка валоризација има за циљ рангирање туристичких ресурса према одређеним критеријумима без обзира на хијерархијски ранг (величину) неке просторне целине. То је битан предуслов за наредне фазе просторног планирања у туризму, што значи да просторне јединице са највишом туристичком вредношћу могу очекивати највећу тражњу, па се може приступити изради мастер радова ради реализације изградње одређеног туристичког центра.

Основни елементи туристичке валоризације су: атрактивност туристичких вредности, њихов географски положај и удаљеност од матичних места, исходишта

туристичке тражње. Међутим, атрактивност неког локалитета не мора бити најпресуднији у његовој укупној вредности на туристичком тржишту. Уколико је већа потражња за неком дестинацијом, утолико је њена вредност већа, не везано за њене стварне вредности у односу на друге дестинације (Станковић С., 2000).

7.1 КОМПЛЕКСНА ОЦЕНА ТУРИСТИЧКИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА

За туристичку валоризацију, у зависности од аутора, узимају се различити критеријуми и комбинују различити елементи и фактори (Чомић Ђ., 1997; Прикрил, 1971; Станковић С., 1994; Поповић И., 2007 и други). Светска туристичка организација дала је препоруку за коришћење критеријума и елемента туристичке валоризације туристичких ресурса (WTO, 1980).

Детаљну разраду оперативних критеријума за валоризацију појединих планинских простора разрадио је Станковић С. (2000). Он идентификује следеће елементе валоризације планина: географски положај; туристички положај; саобраћајни положај; генетски тип планине; геолошки састав планине; величина планине и успон планинске масе; индивидуалност планине; поливалентност планине; хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа; биљни свет; стање ерозије; хидрографски објекти; климатске карактеристике; биоклиматски елементи; антропогене туристичке вредности и сеоска насеља (Станковић С., 2000). Неки од наведених критеријума, за које постоје релевантни показатељи за оцену, биће примењени и у овом раду.

Поступку валоризовања планинског простора Србије, предходила је детаљна инвентаризација свих релевантних елемената који чине њен укупан туристички потенцијал. Потенцијале смо сврстали у две групе. То су природни и створени. При томе је коришћен метод бодовања са одговарајућом скалом. Применом овог метода могуће је упоредно сагледати и упоређивати већи број својстава различитих туристичких ресурса: рељеф, климу, природну атрактивност простора, тржишну привлачност културних добара (амбијент, важност, туристичка вредност у региону и друго), фактори значајни за дизајнирање туристичког производа (приступачност, близина других културних добара и слично), културни значај (естетска, историјска, едукациона вредност и слично). Општа оцена о туристичким вредностима добија се на основу типа комбинација бодовних оцена различитих туристичких ресурса у одређеној

просторној целини. Недостатак овог метода је у томе што је у свим фазама оцењивања присутан субјективизам. Но, и поред тога, у недостатку бољих и конкретних метода, уз адекватну примену, метод бодовања може дати задовољавајуће резултате.

За оцену квалитета појединих елемената или група елемената одабрана је бодовна скала са оценом од 1 - 5. (Братић М, Петровић Ј., Живковић Ј. 2011):

1=незадовољавајући

2=лош

3=средњи

4=врлодобар

5=одличан

Природни фактори и ресурси представљају објективне факторе који се јављају независно од тога да ли је било каква туристичка активност покренута, или није. Они непосредно одређују туристички квалитет простора, степен његове привлачности, као и могућност његове економско-географске валоризације са аспекта туризма. Природни фактори који дефинишу и одређују укупну атрактивност простора и правац планинског туристичког развоја, који ће бити коришћени у овом раду за валоризацију су: туристичко-географски положај, величина планине, распоред планинске масе и климатска обележја. При томе, у овом раду су анализирани сви планински простори који су у различитом степену туристички активирани, или су то потпуно туристички неафирмисани простори, али располажу са различитим могућностима за развој туризма.

7.2 РАНГИРАЊЕ ПЛАНИНСКИХ ТУРИСТИЧКИХ ЦЕНТАРА

Туристичко-географски положај

Туристичко-географски положај игра важну улогу у туристичкој афирмацији планинских дестинација. И најатрактивнији планински центри, са повољним условима за планински туризам, могу, услед неповољног туристичко-географског положаја, као и саобраћајне изолованости, остати неафирмисане туристичке дестинације. Најбољи пример су планине у близини већих градских центара, које су и поред недовољно

атрактивних природних и антропогених вредности, захваљујући добром географском и саобраћајном положају, постале значајне туристичке дестинације.

Планински центри Западне Србије

Планине Западне Србије имају различит географски, саобраћајни и туристички положај. Он је одређен саобраћајном повезаношћу и удаљеношћу од значајних саобраћајних и туристичких праваца, као и удаљеношћу од најзначајних емитивних подручја у земљи.

Тара

Туристичко-географски положај Таре према већим градским центрима унутар Србије је делимично повољан. Главни дисперзивни центар, а уједно и најближи је Бајина Башта. Поред овог мањег, посебан значај имају већи емитивни центри: Београд, Нови Сад, Суботица, Крагујевац, Ужице, Пожега, Ваљево, Чачак, Шабац, Рума и друго. Значи, један од ограничавајућих фактора туристичког развоја је релативно слаба саобраћајна повезаност, као и неповољан туристичко-географски положај према најважнијим емитивнијим подручијима у земљи. Туристичко-саобраћајни положај Таре је повољан према Дрини, акумулацији Перућац, врелу и рибњаку Перућац. Завршетком савременог асфалтног пута од Бајине Баште до Калуђерских бара туристички потенцијали планине постали би доступнији и убрзали би развој туризма.

Оцена: врлодобар 4

Златибор

Златибор представља важно транзитно подручје кроз које пролазе најзначајније друмске саобраћанице које повезују Србију са Црном Гором, односно са Босном и Херцеговином. Такође у близини је и железничка пруга која Златибор повезује са Црном Гором односно Подгорицом и Баром са једне, а са друге стране са Ваљевом и Београдом, а према истоку са Чачком, Краљевом, Крушевцом и Нишем. Неповољан саобраћајни положај Златибора везан је за авио саобраћај, јер се најближи аеродром налази у Београду, што се посебно одражава на посете страних туриста. Активирањем војног аеродрома Поникве знатно би се побољшао саобраћајни положај Златибора према удаљенијим туристичким дестинацијама. Поред Ужица, као потенцијалног

дисперзивног центра, који би гравитирао ка простору Златибора, могли би да буду и други већи урбано-индустријски центри Србије: Београд, градови Војводине, Нови Сад, Крагујевац, Ниш, као и ближи мањи емитивни центри: Нова Варош, Чачак, Ваљево, Краљево и други. Златар се у свом правцу кретања наставља на планину Златибор, те му је туристичко-географски положај скоро исти као и код Златибора.

Оцена: врлодобар 4

Дивчибаре

Дивчибаре, у односу на остале планинске центре Србије, има изузетно повољан саобраћајно-туристички положај према главним емитивним урбаним центрима Србије као што су Београд, Нови Сад, Суботица, Зрењанин, као и градови Шумадије, затим Ваљево, Шабац и други. Западно од Дивчибара је државни (магистрални) пут Првог реда М-21 који повезује Срем, Шабац; Ваљево и Пожегу где се спаја са европским правцем Е-763 (М22), а источно је Ибарска магистрала (Е-763) која спаја Београд са Чачком, односно Пожегом на западу, односно Краљевом на истоку. Са путним правцем М-21 овај туристички центар је спојен регионалним путем 205а, а са Мионицом и даље са Ибарском магистралом и путем М-21 повезан је регионалним путем 205.

Оцена: одличан 5

Голија је још једна од занимљивијих планина ове групе. Она планина и поред близине важних саобраћајница (Ибарска магистрала и пруга Краљево-Косовска Митровица) због неизгађености регионалне путне инфра структуре саобраћајно је изолована. Важнији регионални друмски правци воде из Ивањице и Новог Пазара. Овај планински центар је један од најудаљенијих од главних емитивних подручја на северу земље.

Оцена: добар 3

Копанчка група планина

Копанничке планине припадају унутрашњем делу Динарида. Оне су саобраћајно добро повезане и смештене су између река Ибар, Западна Морава, Топлица и Лаба. Од њих посебно издвајамо планину **Копаник** која у односу на Тару и Златибор има знатно повољнији туристичко-саобраћани положај и развијенију мрежу саобраћајница.

У подогорини Копаоника налазе се бање од којих је Јошаничка бања на путу који повезује долину Ибра са Равним Копаоником, док се остале налазе у Топлици. Ова планина представља границу између Србије и Косова. Ако сагледамо простор Копаоника према главним туристичким правцима, онда је од великог значаја источно медитерански туристички правац, који повезује северну, централну и западну Европу са Јадраном, Егејским и Црним морем. За Копаоник су битна туристичка кретања према према Јадранском мору. Близина аеродрома у Нишу може представљати значајан фактор развоја иностраног туризма. Главни дисперзивни центри планине Копаоник су Београд, Нови Сад, Суботица и други градови Војводине, Ниш, Крагујевац, Краљево и друго.

Оцена: одличан 5

Планине Источне и Јужне Србије

Туристичко-географски положај планина Источне Србије у односу на већа градска насеља и саобраћајнице у већој мери је неповољан па оне нису у већем степену искоришћене за развој туризма. Планина која се издваја из Карпатско-балканског планинског венца је ***Стара планина*** на којој су последњих година уложена значајна материјална средства за изградњу туристичке инфра и супра структуре. За повољан туристичко-географски положај простора Старе планине од великог значаја је њен правац пружања према важним долинама (Моравској и долини Тимока). Правац долине Тимока, представља један од најзначајнијих источно-србијанских правца. Њена источна и североисточна страна поклапају се са државном границом Бугарске, која највећим својим делом иде главним гребеном Старе планине. Од великог значаја за развој туризма је и близина градова Софије (у Бугарској) и Ниша (у Србији). Поред Ниша где се налази и најближи аеродром до Старе планине из правца Србије, ту су још и градови Пирот, Књажевац, Димитровград, Зајечар, Лесковац, Врање и други.

Бесна кобила од свих планинских центара има најнеповољнији саобраћајно-туристички положај према најзначајним емитивним подручјима у земљи. Близина Коридора 10 и повезивање Бесне кобиле квалитетном саобраћајницом може знатно побољшати туристички положај планине.

Оцена: добар 3

На основу свега напред реченог о туристичко-географском положају планина Србије можемо да закључимо да је он релативно повољан. Удаљеност од главних комуникација и важних туристичких праваца у нашој земљи у великој мери умањује доступност, а самим тим и туристички значај планинског простора. Свему реченом треба напоменути да је и регионална мрежа путева незадовољавајућа и у веома лошем стању. Можемо издвојити планине Копоник, Златибор и Дивчибаре као планине које имају повољнији положај у односу на остале планинске центре. Међутим, без адекватне саобраћајне мреже, посебно друмских саобраћајница, није могуће активирање планинских центара за домаће, а посебно иностране госте. Од афирмисаних планинских центара најнеповољнији саобраћајно-туристички положај има Стара планина, јер је делом повезана некавалитетном саобраћајном мрежом са Коридором 10 и краком Ц који води према Софији. Веома неповољан саобраћајни положај и чињеница да она делом припада Бугарској отежава комплексан развој ове планинске дестинације. Имајући у виду оцену саобраћајно-туристичког положаја значајнијих планинских центара према емитивним подручјима и главним саобраћајницама у земљи, сводна оцена овог важног показатеља за утврђивање вредности планина у целини је релативно висока.

Оцена: добар 3,83

Рељефни услови

Рељефни услови, односно вертикална и хоризонтална рашчлањеност и морфометријска структура представљају један од најбитнијих чиниоца развоја туризма на планинама. Вредност појединих хипсометријских појасева у рељефу Србије за развој планиског и зимског туризма је различита. Србију карактерише ниско земљиште и благо заталасани брежуљкасти терени. То су простори ниских планина који нису адекватни за развој ски стаза и жичара. Терени са надморском висином од 500 до 1.000 m чине средње високе планине које су бројније од предходних и пружају могућност развоја туризма за опоравак и одмор и клима ових простора делује стимулативно на туристе. Преко 1000 m надморске висине који се могу условно, уз повољне климатске карактеристике сматрати погодним просторима за развој зимског туризма налази се свега око 14% територије Централне Србије. Међутим на просторе преко 1.500 m

надморске висине у којима је могућ зимски туризам и на којима постоје услови за алпско и нордијско скијање заузима свега 1% територије Централне Србије. Из тога видимо да у Србији вертикална и хоризонтална рашчлањеност рељефа само на неким планинама омогућава развој зимских облика туризма. Планине погодне за развој зимског туризма су просторно веома удаљене што захтева додатне трошкове за њихов туристички развој и изградњу саобраћајне и друге инфра структуре. Планине које се истичу врховима већим од 1.500 m надморске висине су Копаоник и Стара планина. Оне погодују развоју спортско-рекреативног зимског и летњег туризма.

Планине Западне Србије

Планине Западне Србије убрајају се у средње високе планине и смештене су у хипсометријском појасу од 1.000 m до 1.500 m надморске висине. Погодују развоју различитих врста спортова, рекреације и рекреативног скијања. Релативно мала надморска висина и недостатак снега не омогућавају изградњу већих скијашких центара у овом делу Србије.

Тара

Рељеф планине омогућава развој различитих облика туризма. Планина Тара спада у планине које погодују развоју спортско-рекреативног, излетничког, екскурзионог, екотуризма, научног, манифестационог и других облика туризма. Прем да има погодне терене за ски стазе, посебно на северним експозицијама обраслим заштићеном бујном шумском вегетацијом не омогућава изградњу дужих ски стаза и пратеће инфра и супра структуре.

Оцена: добар 3

Златибор

Вертикална и хоризонтална рашчлањеност и релативно мала надморска висина Златибора не омогућавају развој зимског и спортско-рекреативног туризма. Према морфологији терена и дужини задржавања снежног покривача најпогоднији терени за ски-стазе за почетнике и средње искусне скијаше су у Обудовици, док за квалитетније скијаше то је простор Торник на висини 1.110 - 1.490 m надморске висине. Значи мала надморска висина, недостатак погодног рељефа за изградњу и трасирање захтевнијих

скијашких терена не омогућава Златибору да постане у правом смислу зимски туристички центар.

Оцена: добар 3

Дивчибаре, иако један од првих скијашких центара у Србији, нема повољне услове за развој зимског туризма. Основни ограничавајући фактори, поред недостатка рељефних површина за изградњу скијашких стаза су и мала надморска висина планине. Дакле, рељеф омогућава развој различитих облика планиског туризма, а на појединим потезима планинских била и развој зимског туризма.

Оцена: довољан 2

Голија

У морфоструктурном погледу планински простор Голије чине високи планински врхови, високе структурне површи и гребени који уз повољна морфометријска својства, омогућавају развој зимских облика туризма. Поред Јанковог камена, са главног гребена Голије издиже се већи број планинских врхова: Црни врх (1.795 m), Чардак (1.688 m), Кулина (1.642 m), Јадовита (1.560 m) и други који пружају повољне услове за изградњу скијашких терена. Са аспекта рељефа, од свих планина Западне Србије има најповољније услове за развој зимских облика туризма.

Оцена: добар 3

Копаоник-спада у групу највиших планина Централне Србије и налази се између два велика планинска система Родопског са истока и Динарског са запада. Врхови Копаоника се простире у распону 900-2.017 m надморске висине. Простор Копаоника од подножја до врха проткан је комбинацијама различитих облика рељефа. Он се састоји из равног дела Копаоника који представља сам центар планинског масива и стрмих ивичних падина засечених дубоким долинама. Ова два дела планине проткана су бројним видиковцима и пространим заравнима које повећавају њену атрактивност простора. Овакав морфолошки склоп отвара могућности за развој различитих облика туризма. Међутим, непогодност Копаоника чини недостатак већег броја планинских врхова преко 2.000 m надморске висине, који су за планински туризам најатрактивнији и чине основу развоја скијалишта на планини. У пределу око

Равног Копаоника смештени су објекти инфра и супраструктуре, терени за нордијско скијање, смештајни капацитети и скијашке стазе за алпско скијање (којих има само неколико), као и стазе за рекреативне спортове на снегу (слалом и велеслалом). Највећи део простора на Копаонику је на надморској висини између 1.500 и 2.017 m. Велики део простора Копаоника и на већим висинама испресецан је саобраћајницама. Ту посебно доминира Равни Копаоник где је највећа концентрација туристичке понуде и из павца Бруса и Ибарске магистрале је повезан квалитетним саобраћајницама.

Оцена: врлодобар 4

Стара планина - Спада у групу средње високих планина и представља део Карпатско-балканског планинског лука. Врхови Старе планине су у већој мери смештени на надморској висини 1.000-1.800 m. Најзначајнији су: Бабин зуб (1.758 m надморске висине), Брезовачка чука (1.282 m надморске висине), Болован (1.423 m надморске висине), Жаркова Чука (1.848 m надморске висине), Прилепски врх (1.905 m надморске висине), Миџор (2.169 m надморске висине-највиши врх). На простору Старе планине од подножја па до највиших врхова налазе се различити облици рељефа. Атрактивност, поред планинских врхова повећавају просторне заравни, стрме литице, бројни видиковци, остењаци и друго. Основни недостатак ове планине је као и Копаоника, мале површина са планинским врховима на којима се снег дуже задржава. Најбољи услови су око Бабиног зуба где постоје повољни рељефни услови за алпско и нордијско скијање, као и смештајни капацитети, објекти инфра структуре и скијашке стазе за рекреативне спортове на снегу.

Оцена: врлодобар 4

Према свим изнесеним параметрима који су дати за Копаоник и Стару планину, као водећим афирмисаним планинским туристичким центрима Србије, може се закључити да вертикална и хоризонтална рашчлањеност и морфометријске погодности омогућавају развој зимског туризма. Други планински центри погодују развоју зимско-рекреативних облика туризма.

Оцена: врлодобар 4

Климатске карактеристике

Климатске карактеристике - чине још један од битних показатеља вредновања и валоризације планина Србије. Климатске карактеристике биће вредноване за водеће планинске центре наше земље. При томе као релевантни параметри узети су дебљина и трајање снежног покривача.

Планине Западне Србије

На климу Таре посебан утицај има њен географски положај, јер се изнад саме планине сучељавају топлије ваздушне струје са југа и хладније са севера што негативно утиче на стабилност времена. Климатске одлике ове планине могу бити значајан фактор њеног туристичког развоја. Дебљина и дужина трајања снежног покривача зависи од надморске висине. Са повећањем надморске висине, повећава се и дебљина и трајање снежног покривача. Највише снега има на Митровцу, затим на Растишту, Мокрој Гори, Кремни и другим. Поред снежног покривача на развој планинског туризма, велики утицај имају и ветрови. Шумски покривач на Тари смањује температурне амплитуде и чини климу пријатном за дужи боравак на отвореном.

Оцена: врло добар 4

Златибор Вредности основних климатских елемената планине омогућавају развој летњег, а знатно мање и зимског планинског туризма. Као и код осталих планина средње висине основни ограничавајући фактор развоја зимског туризма је дебљина и трајање снежног покривача. Дужина трајања снежног покривача зависи од његове надморске висине. На висини до 1.000 m надморске висине, дужина трајања снежног покривача је три месеца, док је на висини до 1.400 m надморске висине дужина трајања снежног покривача четири месеца. Снежне падавине су израженије у четвртном кварталу, док су мањег интензитета у првом кварталу.

Оцена: врло добар 4

Дивчибаре имају специфичну климу па су од стране према истраживањима Балнеоклиматолошког института из Београду проглашене за јединствену ваздушну

бању у Европи. Осим тога количина падавина у зимском периоду омогућава развој зимских облика туризма. Реч је о рекреативним облицима зимског туризма.

Оцена: врлодобар 4

На простору Голије се разликују три климатска појаса. Први обухвата речне долине и ободне делове до 700 m надморске висине, који због суседних планина карактерише модификована умерено-континентална клима. Прелазна клима која обухвата простор од 700 до 1.300 m надморске висине и коју карактеришу дуге и оштре зиме и свежа лета. Надморске висине преко 1.300 m, карактеришу оштре зиме и кратка прохладна лета. Снежне падавине се на нижим надморским висинама у овом подручју региструју од новембра до априла, а на теренима преко 1000 m надморске висине региструју се чак и у септембру.

Оцена: врлодобар 4

Копаоник – на основу анализе климатских параметара који су дати напред произилази да Копаоник међу планинским центрима Србије има најповољније услове за развој зимског туризма. Са аспекта зимског туризма, рекреације и спорта, најзначајнији климатски параметар је дужина трајања снежног покривача. На овој планини дужина трајања снежног покривача је од три (на висини до 1.200 m надморске висине) до пет месеци (на висини изнад 1.700 m надморске висине). Снежне падавине су најизраженије у првом кварталу, док се смањеним интензитетом јављају у четвртном кварталу. То указује на повољан снежни биланс и могућност да ова планина буде зимско-спортски туристички центар Србије. Поред снежног покривача веома су битни и ветрови (из правца југозапада који преко Балканског полуострва и Србије у великој мери доносе падавине), док су остали климатски фактори температура ваздуха, сунчев сјај, влажност, облачност, киша у нормалним границама за планинско подручје. На основу тога закључујемо да клима Копаоника представља стимулативни фактор развоја туризма на Копаонику.

Оцена: одличан 5

Стара планина - има све погодности за развој планинског зимског туризма Србије. Њена клима је континентално-планинска, са примесама умерене (у већој мери у долинама између 200 и 800 m надморске висине), субалпске (између 800 и 1.400 m

надморске висине) и алпске (између 1.450 m и 2.169 m надморске висине). У нижим деловима снег се задржава три месеца, до 1.400 m надморске висине четири месеца, а изнад 1.700 m надморске висине и до пет месеци. Падавине су равномерно распоређене током целе године. Поред падавине веома су за планински туризам битни и ветрови од којих је најчешћи кошава. Остале климатске вредности су у нормалним границама за планинско подручје. Лети дуги сунчани интервали, релативно високе температуре у јуну, јулу и августу, тихо време без ветра, чине боравак на Старој планини пријатним, максималним у јулу и тихим временом без ветрова. На основу датих показатеља закључујемо да клима на Старој планини као и на Копеонику делује као стимулативни фактор развоја туризма.

Оцена: одличан 5

Битан сегмент туристичке валоризације поред природних представљају и створене вредности. Створене вредности су заправо интерни и екстерни фактори који указују на степен изграђености одређеног туристичког центра и неопходне инфра структуре која омогућава долазак и боравак гостију у дестинацији. Комбинација интерних и екстерних фактора омогућава једну комплексну валоризацију туристичке инфра и супра структуре одређене планинске дестинације.

У *групу интерних фактора* спадају бројни објекти инфра и супра структуре у туристичкој планинској дестинацији. За оцену планинских центара коришћен је степен урбанизације, концентрација смештајних и угоститељских капацитета, објекти за рекреацију и забаву, као и друга квалитетивна и квантитативна својства супра структуре.

Планине Западне Србије

Тара као национални парк није у већем обиму урбанизована. Интензивнија изградња почиње после Другог светског рата када војска гради хотеле и одмаралишта. У том периоду Тара је била једна од најзначајних планинских дестинација са хотелима високе категорије. Међутим, економска ситуација у земљи, као и трансформација војске довели су до пада квалитета услуга у смештајним објектима.

Оцена: довољан 2

Златибор је најурбанизовнији планински центар у земљи са значајним степеном девастираности окружујуће средине. Почеци изградње туристичких објеката везани су за период после Другог светског рата. У том периоду почиње интензивна изградња објеката за смештај на Златибору. Последњих десетак година са оснивањем Јавног предузећа Скијалишта Србије уложена су знатна материјална средства у изградњу објеката потребних за зимске спортове. Истовремено дошло је до реконструкције постојећих смештајних објеката и изградње нових капацитета различитог квалитета и категорија. Смештајни капацитети на Златибору су различитог квалитета и намењени су хетерогеној туристичкој клијентели. Недостак на Златибору су смештајни капацитети високих категорија.

Оцена: врлодобар 4

Дивчибаре – На овој планини први већи туристички објекти изграђени су после Другог светског рата. Развоју ове планине допринео је изузетно повољан саобраћајно-туристички положај. Но услед недостатка финансијских средстава изградња потребних инфра и супра структурних објеката је веома успорен. Највећи помак у изградњи Дивчибара је изградња ски стазе, као и хотела и планинарског дома који се налази у њеном централном делу.

Оцена: довољан 2

Голија - По степену урбане изградње Голија спада у неразвијене планинске просторе Србије. Проглашење ове планине за резерват биосфере, као и недостатак финансијских средстава успорио је изградњу неопходних објеката за развој туризма. Изградња туристичке инфраструктуре на простору Голије почиње још 1950. године. Уз подршку Владе Србије реконструисани су постојећи објекти, трасирана је ски стаза, постављена жичара и изграђен хотел.

Оцена: довољан 2

Копачичка група планина

Копачичка по степену урбане изградње спада у групу урбанизованијих туристичких центара у земљи. Почеци инфра и супра структурне изградње овог простора започели су 1935. године, када је на Копачици изграђен први објекат за смештај. Ипак обимнија изградња туристичких објеката започела је после Другог светског рата. У периоду од 1980. до 1990. године на овој планини су изграђени бројни

објекти инфра и супра структуре. Скијалишта Србије су последњих година уложила значајна средства у модернизацију инфра структуре као што је трасирање стаза, опремање жичарама, ски лифтовима и слично. На Копаонику се налазе бројни смештајни капацитети од којих се бројем соба, лежајева и квалитетом истичу хотели (21 хотел).

Оцена: врлодобар 4

Планине Источне и Јужне Србије

Стара планина - Према степену изградње не спада у урбанизоване туристичке центре. Почети изградње туристичких објеката везани су за период после Другог светског рата, односно 1950. године. Овај простор је делимично био грађен и у периоду од 1980. до 1987. године. Највећи помак у изградњи супра и инфра структурних објеката везан је за огромна улагања Републике Србије од 2007. године. Уз помоћ државе реновиран је хотел „Бабин Зуб“ и изграђена жичара на Коњарнику, хотел Стара планина, гондола и друго. Смештајна понуда на Старој планини је сиромашна и чине је свега три хотела.

Оцена: добар 3

Степен изграђености туристичких објеката и урбанизације, ако изузмемо Златибор и делимично Равни Копаоник и Брзеће, није висок. Нека оријентациона просечна оцена свих планинских центара је веома ниска и износи $17:6 = 2,8$. То указује да планински центри нису сатурирани великом концентрацијом смештајних и других објеката који могу нарушити пејзаж и природне вредности планина. Изузетак су централни делови Златибора где је коцентрација туристичких објеката висока тако да они више подсећају на урбано насеље него на планински туристички центар. Слично је и са Равним Копаоником где су на малом простору, на великим надморским висинама подигнути разноврсни туристички садржаји који негативно утичу на окружујућу средину и нарушавају природне вредности планине.

Скијашке стазе, жичаре и ски-лифтови представљају најзначајније спортско-рекреативне објекте за развој зимског туризма. На планинама представљају одлучујући фактор који различитим садржајима пресудно одређује дужину и квалитет боравка у дестинацији. И ове интерне факторе на планинама Србије биће сагледани кроз афирмисане планинске туристичке центре.

Планине Западне Србије

Тара - Једине стазе које се налазе на планини Тари су лоциране око локалитета Предеов крст. Он је и једини локалитет који пружа услове за развој зимског туризма. Дужина ски стаза износи 5 km. Имајући у виду неповољне рељефне услове, карактеристике климе и чињенице да је Тара национални парк, у развој зимског туризма до сада нису уложена значајнија финансијска средства. Из тог разлога закључујемо да је неповољна за развој планинског-спортско-рекреативног туризма и из тог разлога је оцењујемо:

Оцена: недовољан 1

Златибор - Најзначајније ски стазе на планини Златибор се налазе на Торнику. То су стазе за искусније скијаше, док се стазе за почетнике и рекреативце налазе на благим падина Обудовице. Стазе се налазе у висинском појасу од 950 m до 1.110 m надморске висине. Максимална висинска разлика износи 320 m . Дужина стаза износи 4,7 km. Планина се пружа правцем северозапад-југоисток, а трајање снежног покривача је у зависности од године четири до пет месеци што, уз вештачко оснежавање, погодује развоју планинског туризма. Међутим, тренутна опремљеност и уређеност ски стаза и лифтова на овој планини ни изблиза не одговара захтевима модерног зимско-спортско-рекреативног туризма. Наиме, стазе на Обудовици и Торнику, налазе се на малим надморским висинама и није могуће формирање квалитетнијег снежног покривача који би оправдао изградњу једног модерног скијашког центра. На основу наведеног Златибор више преферира другим видовима планинског и рекреативног туризма. Због тога ову планину оцењујемо оценом:

Оцена: добар 3

Дивчибаре - су висораван планине Маљен, и погодује развоју рекреативног планинског туризма. Северна експозиција, погодна конфигурација терена и снежни покривач у трајању од три до четири месеца, карактеришу подручје Дивчибара. Туристички центар је средње висине, па погодује развоју дечијег и рекреативног скијања (за одрасле). Како и на Златибору и Тари, Дивчибаре нема падине на већим надморским висинама које би омогућиле формирање значајнијег зимско-туристичког центра. Туристички центар Дивчибаре смештен је на надморској висини 700-900 m. На њему се налазе четири стазе, од којих је само једна квалитетна (на Црном врху - 700

скијаша на сат), док су преостале три за скијаше почетнике. Укупна дужина стаза износи 850 m. Захваљујући близини Ваљева, Београда и других већих емитивних центара, овај планиски центар има значајну посећеност скијалишта. На основу представљених параметара, Дивчибаре можемо оценити:

Оцена: довољан 2

Голија - Ски стазе на овој планини су лоциране на више локација: Одвраћеница, Честа врела, Шерематовица, Љуте ливаде, Бисер вода, Брусник и Рудно. Планина има добар нагиб терена од 24%-45% што погодује развоју скијалишта, као и значајно задржавање снежног покривача од око шест месеци. Пружа се у смеру запад-исток. У западном делу извијена је према југу, а у источном према северу. У пределу око Одвраћенице налази се пет жичара (ски лифтови, сидраши и тањери) распоређених на седам стаза. Стазе су добре за нордијско и алпско скијање. Стазе овог дела Голије се налазе на надморској висини до 1.744 m. Део око Одвраћенице је и најразвијенији на Голији. Поред њега налази се једна стаза око локалитета Дајићи и једна стаза око Голијске реке. На основу свега оцена тренутног стања Голије је:

Оцена: добар 3

Копаоничке планине

Копаоник – је планина која је по инфра структурној опремљености за зимске спортове далеко испред осталих туристичких планинских центара. Најзначајније ски стазе налазе у пределу Равног Копаоника. Јужна експозиција, заклоњеност од облачности и ветрова, нагиб терена од 20%-40%, пет до шест месеци задржавање снега су главне карактеристике Равног Копаоника, као најзначајнијег скијалишта Србије. Својом опремљеношћу и уређеношћу ски стаза представља модеран центар зимског туризма. Скијашки центар је лоциран у висинском појасу од 1.057 m надморске висине до 1770 m надморске висине. Дужина алпских стаза је 55 km, а нордијских 20 km. За сада има 7 тешких стаза намењене искусним и професионалним скијашима.. У плану је изградња још неколико стаза овог типа. Оно што је битно напоменути је да су све ски стазе на Копаонику међусобно повезане и да преко сваке стазе можете доћи до централног дела, тј. Равног Копаоника где је лоциран и највећи број хотела. Овај ски-центар располаже са једним шестоседом, седам четвороседа, три двоседа, три ски лифта типа сидро, 8 ски лифта типа тањир и три везна ски лифта. Копаоник располаже

стазама различитог квалитета и тежине погодних за туристе различитог скијашког умећа. На основу свега напоменутог ски стазе, жичаре и лифтове на Копаонику можемо оценити:

Оцена: одличан 5

Планине Источне и Јужне Србије

Стара планина - на овој планини највећи број ски стаза и жичара распоређен је у пределу око Бабиног зуба и Јабучког равништа. Планина је тако позиционирана, да има северну експозицију, заклоњена је од ветрова, нагиб терена износи од 20% - 40% и снежни покривач се задржава и до пет месеци. Предео око Бабиног зуба погодан је за алпско скијање. Међутим, тренутно стање опремљености и уређења стаза ни изблиза не задовољава критеријуме модерног зимског спортско-рекреативног центра. Скијашке стазе и терени за зимске спортове простиру се у висинском појасу од 1.100 m надморске висине до 1.758 m надморске висине. Укупна дужина ски стаза на Старој планини износи 13km. Ски стаза Коњарник располаже са четвороседном жичаром са покретном траком и ски лифт сидро–капацитета 1.400 скијаша на час, Сунчана долина лифтом типа сидро капацитета 1.200 скијаша на час), Маркова ливада покретна трака која је предвиђена за децу и Јабучко равниште гондола (једина у Србији) која превози скијаше од хотела до ски стаза. Највећи број стаза на Старој планини погодан је за рекреативно скијање, а Коњарник и за искусније скијаше, али не и за скијашка такмичења. Оцена тренутног стања постојећих жичара, ски лифтова и стаза на Старој планини је:

Оцена: врлодобар 4

На планинама Републике Србије просечна оцена тренутног стања изграђености објеката инфра структуре (ски стаза, лифтова и жичара) у планинским дестинацијама износи:

Оцена: добар 3

Поред интерних фактора, ради адекватне валоризације и утврђивања вредности планинског простора Републике Србије потребно је сагледати и екстерне факторе. Екстерни фактори заправо омогућавају поређење туристичких потенцијала и њихових

специфичности одређеног туристичког планинског центра са конкурентским туристичким дестинацијама у окружењу. Компарација (бенчмаркинг) има за циљ да утврди специфичност туристичких ресурса, степен туристичког развоја и квалитет туристичког производа и да утврди да ли је досадашња стратегија развоја добра.

Специфичност туристичких ресурса – Специфичност планинских туристичких центара Србије могуће је сагледати у односу на планинске туристичке центре у окружењу, односно суседне земље, затим може се разматрати међусобна конкурентност планинских центара Србије или пак конкурентност у односу на најразвијенију планинску туристичку дестинацију у земљи, а то је Копаоник. Значи, поред конкурентности планина међусобно, сагледаћемо и конкурентност планинске простора Србије у односу на суседне земље. Конкурентност Србије као туристичке дестинације, зависи од достигнутог нивоа квалитета њеног туристичког производа у односу на кључне факторе успеха. На основу тога можемо констатовати да је конкурентност туризма неке дестинације већа, за онолико колико је подигнут ниво квалитета туристичког производа у односу на сваки појединачни фактор успеха.

Србија је тек на почетку креирања сопственог туристичког производа и има могућности да искористи своју тренутну позицију, јер може да учи од других, да подели њихова добра и лоша искуства, може да креира туристички производ, да делује брзо на наслеђену инфраструктуру. Њене реалне шансе за излазак на инострано тржиште су: глобални преокрет у туризму, производи са највећим пословним потенцијалом, профил нових туриста и општи раст тржишта. Конкурентне земље у односу на Србију, према њеном географском положају и припадности Балканском полуострву и средњеевропском кругу представљају Бугарска; Босна и Херцеговина, Словенија, Румунија и Словачка на првом месту када је реч о планинском туризму. Ради утврђивања значаја појединих планинских центара пратиће се њихова конкурентност у односу на најразвијенију планинску туристичку дестинацију у Србији – Копаоник.

Оцена: добар 3

Конкурентност Копаоника сагледаће се кроз упоређивање са конкурентним планинским дестинацијама у земљи а то су Стара планина и Златибор. Остали планински центри су тек у почетним фазама туристичког развоја које захтевају

огромна финансијска средства. Нису анализирани јер са тренутном туристичком понудом не представљају значајнију конкуренцију наведеним планинским туристичким центрима. Изградњом и промоцијом ових неафирмисаних центара у будућности ће се повећати број туриста, радних места, и поред туризма развити и друге привредне делатности. Повећаће се приходи локалног становништва, обновиће се путна инфраструктура и на тај начин ће се побољшати и квалитет живота мештана.

Највећа конкурентска претња Копаонику је Стара планина. Ако их сагледамо кроз конкурентност видећемо да потенцијали Старе планине још увек нису искоришћени на адекватан начин. Међутим, према просторним плановима Републике Србије предвиђа се на Старој планини изградња савременог туристичког центра који би у доследно време представљао праву претњу Копаонику. Од Копаоника је овај планински центар удаљен 160 km. Данас Копаоник располаже са 24 скијашке стазе различитог квалитета намењених од почетника до професионалних скијаша. Укупна дужина стаза је 75 km, од којих је 55 km за алпско и 20 km за нордијско скијање. Укупни капацитет износи 28.600 скијаша на сат. Копаоник од 1981. године има статус међународног туристичког скијашког центра, који му је доделила Међународна скијашка федерација (FIS). Три стазе на Копаонику према стандардима Међународне скијашке федерације погодне су за спуст, слалом и велеслалом. То су стазе Дубока I, Гобеља релеј и Гобеља гребен. Поред тога се у склопу центра налазе сноуборд парк, осветљена стаза за ноћно скијање (Мало језеро) и велики број других капацитета карактеристичних за скијашке центре (ски топови за вештачки снег, школе, вртићи и други пратећи садржај). Поред тога у односу на друге планине Србије, Копаоник има бројнију, разноврснију и квалитетнију смештајну и угоститељску понуду.

На Старој планини је нешто другачија ситуација. Ова планина у односу на Копаоник има неповољнији географски, туристички и саобраћајни положај што је посебно битно за њен туристички развој. Поред тога располаже са 6 ски стаза укупне дужине од 12.000 m. Стазе на Старој планини се радијално разилазе од локалитета Бабин зуб. Стазе су размештене на висини од 1.100 m до 1.900 m надморске висине. Ове стазе својом дужином и квалитетом не задовољавају стандарде једног модерног зимско спортско-рекреативног центара. Стазе на Старој планини прилагођене су свим скијашима. Недостатак је већи број стаза на висини од преко 2.000 m. Све стазе су погодне за алпско скијање, а једино је на Коњарнику предвиђено и нордијско скијање,

са укупним капацитетом од 2.600 скијаша на сат. Поред простора за скијање Стара планина у односу на Копаоник располаже са сиромашнијом понудом у пратећим садржајима (забава, манифестације и друго).

Други значајан конкурент Копаонику је планина Златибор. Налази се у западном делу Србије и до 1990. године по броју туриста и њиховим ноћењима био је водећа планинска дестинација земље. Предњачио је у односу на Копаоник, Тару и Дивчибаре. Од деведесетих година XX века овај планински центар је по туристичком промету иза Копаоника. Ипак без обзира на друго место по броју ноћења и броју туриста, Златибор у односу на друге планине у Србији предњачи у изградњи смештајних капацитета, уређености простора, развоју туризма, природним лепотама и антропогеним вредностима. Поред тога Златибор има повољан туристичко-географски и саобраћајни положај, затим повољне рељефне, климатске и вегетацијске карактеристике, што овај простор чини пријатним за дужи боравак и лечење различитих плућних обољења. Међутим, Златибор због мале надморске висине, има свега четири ски стазе од којих је само једна погодна за искусне скијаше. Све стазе су лоциране на падинама Торника на висини од 1.100 m до 1.496 m надморске висине и имају капацитет од 2.400 скијаша на сат.

Предходна компаративна анализа конкурентности три водећа планинска туристичка центра показује да је Копаоник по степену изграђености ски стаза и пратећој инфра структури везаној за зимске спортове далеко испред Старе планине и Златибора. Да би Србија изашла на међународно туристичко тржиште са туристичким производима зимског туризма потребна су додатна финансијска средства за инфра и супра структуру и то посебно на Старој планини. Из предходног видимо да Златибор у погледу смештајних капацитета не заостаје за Копаоником. Са друге стране је Копаоник атрактивнији за скијаше, док је Златибор интересантнији за туристе који су жељни одмора, опоравка и рекреације. Природне погодности Старе планине за развој зимског туризма нису у довољној мери искоришћене.

Табела број 98, Квалитативни показатељи туристичких центара Србије

КОПАОНИК	
Природни услови	Оцена
Географски положај	5
Туристички положај	5
Величина планине и распоред планинске масе	4
Индивидуалност планине	3
Поливалентност планине	3
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	4
Климатске карактеристике	5
Биљни свет	5
Животињски свет	5
Хидрографске карактеристике	4
Природни услови - просечна оцена	4,3
СТАРА ПЛАНИНА	
Природни услови	Оцена
Географски положај	3
Туристички положај	3
Величина планине и распоред планинске масе	4
Индивидуалност планине	2
Поливалентност планине	3
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	4
Климатске карактеристике	5
Биљни свет	5
Животињски свет	4
Хидрографске карактеристике	5
Природни услови - просечна оцена	3,8
ЗЛАТИБОР	
Природни услови	Оцена
Географски положај	4
Туристички положај	4
Величина планине и распоред планинске масе	3
Индивидуалност планине	4
Поливалентност планине	3
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	3
Климатске карактеристике	4
Биљни свет	3
Животињски свет	2
Хидрографске карактеристике	4
Природни услови - просечна оцена	3,4
ТАРА	
Природни услови	Оцена
Географски положај	4
Туристички положај	4
Величина планине и распоред планинске масе	2
Индивидуалност планине	3
Поливалентност планине	2

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ТАРА	
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	3
Климатске карактеристике	4
Биљни свет	5
Животињски свет	4
Хидрографске карактеристике	3
Природни услови - просечна оцена	3,4
ДИВЧИБАРЕ	
Природни услови	Оцена
Географски положај	5
Туристички положај	5
Величина планине и распоред планинске масе	3
Индивидуалност планине	2
Поливалентност планине	3
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	2
Климатске карактеристике	4
Биљни свет	4
Животињски свет	3
Хидрографске карактеристике	4
Природни услови - просечна оцена	3,5
ГОЛИЈА	
Природни услови	Оцена
Географски положај	3
Туристички положај	3
Величина планине и распоред планинске масе	3
Индивидуалност планине	5
Поливалентност планине	4
Хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа	3
Климатске карактеристике	4
Биљни свет	5
Животињски свет	5
Хидрографске карактеристике	4
Природни услови - просечна оцена	3,9
Просечна оцена природних вредности планинског простора Србије	3,71

Табела број 99, Квалитативни показатељи туристичких вредности планинског простора Србије

СТВОРЕНИ УСЛОВИ - КОПАОНИК	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	5
Путна мрежа	4
Водоводна мрежа	4
Канализациона мрежа	3
Електро мрежа	4
Телефонска мрежа	4
Смештајни капацитети	5
Скијашке стазе	5
Жичаре и ски лифтови	5
Комерцијална опрема за прихват туриста	4
Интерни фактори - просечна оцена	4,3
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	4
Близина емитивних центара	5
Специфичност туристичких ресурса	4
Екстерни фактори - просечна оцена	4,3
СТВОРЕНИ УСЛОВИ СТАРА ПЛАНИНА	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	2
Путна мрежа	3
Водоводна мрежа	2
Канализациона мрежа	2
Електро мрежа	3
Телефонска мрежа	3
Смештајни капацитети	3
Скијашке стазе	4
Жичаре и ски лифтови	4
Комерцијална опрема за прихват туриста	3
Интерни фактори - просечна оцена	3,0
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	2
Близина емитивних центара	3
Специфичност туристичких ресурса	3
Екстерни фактори - просечна оцена	2,6
СТВОРЕНИ УСЛОВИ ЗЛАТИБОР	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	4
Путна мрежа	3
Водоводна мрежа	4
Канализациона мрежа	3
Електро мрежа	5
Телефонска мрежа	5
Смештајни капацитети	4

СТВОРЕНИ УСЛОВИ ЗЛАТИБОР	
Скијашке стазе	3
Жичаре и ски лифтови	3
Комерцијална опрема за прихват туриста	2
Интерни фактори - просечна оцена	3,6
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	5
Близина емитивних центара	4
Специфичност туристичких ресурса	5
Екстерни фактори - просечна оцена	4,6
СТВОРЕНИ УСЛОВИ - ТАРА	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	2
Путна мрежа	4
Водоводна мрежа	2
Канализациона мрежа	2
Електро мрежа	4
Телефонска мрежа	5
Смештајни капацитети	2
Скијашке стазе	1
Жичаре и ски лифтови	1
Комерцијална опрема за прихват туриста	2
Интерни фактори - просечна оцена	2,5
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	3
Близина емитивних центара	4
Специфичност туристичких ресурса	3
Екстерни фактори - просечна оцена	3,3
СТВОРЕНИ УСЛОВИ - ДИВЧИБАРЕ	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	2
Путна мрежа	3
Водоводна мрежа	2
Канализациона мрежа	2
Електро мрежа	4
Телефонска мрежа	5
Смештајни капацитети	2
Скијашке стазе	2
Жичаре и ски лифтови	2
Комерцијална опрема за прихват туриста	3
Интерни фактори - просечна оцена	2,7
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	2
Близина емитивних центара	5
Специфичност туристичких ресурса	2
Екстерни фактори - просечна оцена	3,0

СТВОРЕНИ УСЛОВИ - ГОЛИЈА	
Интерни фактори	Оцена
Урбанизација	2
Путна мрежа	3
Водоводна мрежа	3
Канализациона мрежа	3
Електро мрежа	4
Телефонска мрежа	5
Смештајни капацитети	2
Скијашке стазе	3
Жичаре и ски лифтови	3
Комерцијална опрема за прихват туриста	3
Интерни фактори - просечна оцена	3,3
ЕКСТЕРНИ ФАКТОРИ	
Приступачност туристичких ресурса	3
Близина емитивних центара	2
Специфичност туристичких ресурса	3
Екстерни фактори - просечна оцена	2,6
Просечна оцена интерних фактора планинског простора Србије	3,2
Просечна оцена екстерних фактора планинског простора Србије	3,4
Створени услови - просечна оцена планинског простора Србије	3,3
Оцена туристичких вредности планина Србије	3,49

Сумирајући оцене природних и створених вредности, може се закључити да планински центри располажу са различитим потенцијалима за развој туризма. Најзначајнији природни туристички потенцијали за развој туризма садржани су у атрактивности геоморфолошких, климатских, хидролошких и биогеографских вредности. Током валоризационог поступка ови ресурси су, ујудно, и оцењени највишим оценама.

Валоризација створених ресурса указује на стихијску урбанизацију при чему се није водило рачуна о очувању природне средине. Сем тога створене вредности, као инфра тако и супра структуре, су најчешће неадекватни и не задовољавају потребе туристичке клијентеле. Просечна оцена створених услова укупног планинског простора Србије је ипак задовољавајућа и износи 3,3. Значи, досадашњи развој туризма у већини планинских туристичких центара није се одвијао плански, већ стихијски.

Валоризација неких природних и створених туристичких вредности указује да су саобраћајно-туристички положај и природни услови повољни да се у планинским туристичким центрима у различитом обиму могу развијати разноврсни облици зимског и летњег планинског туризма. Када су у питању створене туристичке вредности,

односно степен изграђености инфра и супра структурних објеката битних за развој туризма, оне су у различитом степену присутне на појединим планинским дестинацијама. Када је у питању изграђеност објеката битних за развој туризма најповољнија је ситуација на Копаонику и Златибору. Остали планински центри захтевају значајна финансијска улагања да би изградњом туристичких објеката њихова туристичка понуда достигла завидни ниво. Једна комплексна оцена природних и створених вредности планинских центара Србије је добар 3,49. Оваква оцена, наводи на закључак да планинском простору Србије тек предстоји процес интензивнијег туристичког активирања. Ту се у првом реду мисли на побољшање туристичке инфра и супра структуре, уз поштовање концепта одрживог развоја и заштите природних и антропогених ресурса.

На основу парцијалне и комплексне валоризације планинског простора Србије, можемо извршити рангирање планинских центара према могућностима развоја планинског туризма. Основни циљ туристичке валоризације је оцена свих вредности и атрактивности битних за развој туризма и креирање препознатљивог туристичког производа на домаћем али и иностраном тржишту. Значи стратегија развоја планинских центара подразумева правилно дефинисање туристичког производа, који је заснован на идеји конкурентних предности, јер само на тај начин могуће је постићи економске ефекте од туризма. Овакав производ би проширио свест о ефикасној властитој конкурентској предности уз минималне трошкове.

У Србији као кључни туристички производ по дисперзивности, тржишном потенцијалу и значају за развој конкурентске позиције земље издвајају се спа и велнес туризам, градски туризам, догађаји, наутички туризам, планински туризам, рурални туризам, екотуризам, посебни инереси и друго. У даљем излагању, посебна пажња посветиће се рангирању планинских простора, односно планинских туристичких дестинација, према укупном квалитету туристичког производа. Рангирање подразумева анализу природних и друштвених компоненти, посебно заштићених природних добара, затим анализу субјективног доживљавања дестинације, цене и друго. Корисност подразумева задовољство туриста (спорт, рекреација, задовољство). Сваки ресурс коме припада атрибут корисности мора да садржи низ позитивних вредности и атрактивности (клима, рељеф, вегетација, посебност, лепоте, знаменитости, рекреативно-туристички потенцијал и историјски значај). Од разноврсности атрибута

зависи и препознатљивост на самом туристичком тржишту, квалитет планине и посећеност (Чомић Ћ., 2003).

Уложени рад, представља битан фактор у туристичком развоју планине. На основу њега, се може закључити функција развоја туризма и вредност планине. Такође се може утврдити који облици туризма се могу развијати у одређеној планинској дестинацији. Савремени концепт развоја туризма подразумева и заштиту окружујуће средине и то посебно у националним парковима и другим заштићеним природним добрима. За Србију је карактеристично да се готово сви најатрактивнији простори за развој планинског туризма налазе у Националним парковима Копаоник и Тара, Парку природе Стара планине и Резрвату биосфере Голији. Зато развој туризма у планинским центрима мора да се заснива на начелима одрживог развоја и заштите природних вредности посебно у I и II заштитној зони у којима је привредна активност или забрањена или у знатној мери редуцирана.

Предходна анализа природних и антропогених ресурса планинских простора је показала да поједини планински центри у различитом степену имају услове за развој како зимских тако и летњих облика туризма. Управо из тих разлога од осамдесетих година XX века су уложена значајна финансијска средства у развој и афирмацију појединих планинских дестинација у Србији. Међутим, и поред значајних финансијских улагања у поједине планинске центре, посебно Копаоник, а последњих година и у Стару планина, они су пре свега остале дестинације за домаће туристе. Једини изузетак представљају планине Копаоник и Златибор, које у последње време све више посећују страни туристи.

Табела 100: Рангирање планина Србије према основним параметрима

	Копаоник	Златибор	Тара	Дивчибаре	Голија	Стара планина
Доступност природних добара и услуга	4	4	2	3	2	3
Туристички ресурси и атракција	5	5	4	3	4	4
Доступност информација и промоција планинског простора	3	4	3	3	2	4
Смештајни и угоститељски капацитети према стандардима	4	4	1	2	2	3
Ниво атрактивности	5	4	5	3	4	4
Понуда сувенира и других локалних производа	2	5	3	2	2	4
Пешачке и зелене зоне	4	4	3	2	2	3
Разноликост понуде и услуга производа	2	5	1	1	1	3
Квалитет и квантитет туристичких информација	4	4	2	2	2	3
Систем комерцијализовања планинског простора	5	5	3	3	2	3
Специфичност атракције, услуга и понуде	5	5	4	4	4	5
Туристички информатори и службе	4	3	2	2	2	3
Укупно за сваку планину	3,9	4,3	2,7	2,5	2,4	3,5
Укупно за Србију			3,2			

Извор: Стратегија развоја туризма Србије, *Horwath consulting, 2010.*

Према кључним факторима успеха може се закључити да планински туризам у Србији није у довољној мери развијен. Сводна оцена износи 3,2, што је испод границе развијеног простора. Очигледно, даљи развој туризма у планинским центрима зависиће од финансијских улагања у реконструкцију, обнављање, а посебно у изградњу нових смештајних објеката (нарочито хотела са 5*), саобраћајне путне мреже и инфраструктурне опремљености скијашких терена, али и промоције туристичког производа планина. Тек после побољшања понуде може се очекивати већа посета страних туриста.

Посматрано по планинама, туристичким објектима је најопремљенија планина Златибор па је према кључним факторима успеха његова оцена 4,3. Незнатно нижу оцену има Копаоник, 3,9. Разлог томе је ниска конкурентност понуде на светском туристичком тржишту, као и велика концентрација туристичких објеката на малом

простору. Треће место са оценом 3,5 заузима најмлађи планински туристички центар Стара планина на којој су последњих година изграђени смештајни објекти, ски-стазе и жичаре. Четврто место заузима планина Тара која има оцену 2,7. Тара је некада била велики и значајан планински туристички центар, али последње две деценије у туристичку инфра и супра структуру нису уложена значајнија материјална средства. На петом месту се налази планина Дивчибаре са оценом 2,5, док се Голија као млади и тек афирмисани туристички центар налази на последњем месту са оценом 2,4.

Предходна анализа указује да је степен туристичке опремљености планинских центара у целини незадовољавајући. Без улагања и изградње савремених скијашких садржаја, водећи планински центри ће тешко постати савремене скијашке дестинације способне да привуку инострану туристичку клијентелу. Примарна тржишта би требала да буду Грчка, Мађарска, Бугарска, Босна и Херцеговина и Хрватска. Према неким стратегијама, уз знатна улагања у Копаоник и Стару планину, као и у друге планинске центре, може се очекивати да планински центри у укупном туристичком промету Србије учествују са око 20%.

7.3 SWOT АНАЛИЗА

SWOT анализа је техника стратегијског менаџмента, путем које се уочавају стратешки избори, довођењем у везу снага и слабости дестинације са шансама и претњама у екстерном окружењу. На основу ове анализе може се видети тренутни степен развоја планинског туризма процењивањем снага и слабости њеног развоја. SWOT анализа заправо представља стратешко планирање одређеног простора (у овом случају планинског) које испитује и анализира четири кључна фактора. То су снага (Strengths), слабости (Weaknesses), могућности (Opportunities) и претње (Threats). У даљем излагању анализираћемо кључне факторе планинског простора Западне и Југозападне Србије (Тара, Златибор, Златар, Голија, Копаоник и Дивчибаре), простора Старе планине, који припада Источној Србији и Јужне део Србије (Бесну кобилу).

На пример, можемо узети снагу развоја планинског центра Копаоник, који има развијен и разгранат туристички производ широких канала дистрибуције (природне и културне вредности, атракција и туристичка инфраструктура). Са друге стране слабост би била неуређеност локалитета, недостатак магистралних коридора, застарелост

водовода и канализације, застарелост локалитета. Све ово би могло ући у факторе покретања развоја туризма.

Процена фактора из окружења, је битан фактор развоја планинског туризма у Србији. Она може да допринесе развоју туризма планинског простора, а са друге стране може представљати потенцијалне претње које могу успорити развој одређене планине. На пример, планина Копаоник у својој непосредној околини има неколико бања погодних за развој здравственог, одмаралишног и викенд туризма. Затим, око планине Златибор налази се низ планина које могу пружити мирнији одмор и рекреацију, без буке која је карактеристична за Златибор, као и мноштво средњевековних споменика око Овчарско- кабларске клисуре, близина Овчарске бање, која се налази на уласку у саму клисуру и многи други.

Табела 101: SWOT анализа планине Таре

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Географски положај регије, који омогућава сигурност интегрисаног развоја. - Нетакнута природа - еколошки чиста подлога. - Река Дрина са свим својим природним богатствима. - Природне лепоте - бујна и разноврсна шумска богатства која пружају јединствен и богати пејзаж. - Постојање асоцијација рибара, ловаца, еколога и других који доприносе унапређењу и очувању животне средине. - Могућност понуде диференцираног производа и веза са руралним развојем. - Гостопримство локалног становништва према туристима. - Постоје носиоци туристичког развоја у регији – добре праксе и традиција (Бајина Башта, Митровац). - Повећање туристичке разноврсне понуде и компаративних предности обједињених кроз развој рецептивног туризма. - Домаће локалне и државне институције, повећавају учешће у планирању, развоју и финансирању туристичке инфраструктуре. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољна инфраструктурна опремљеност. - Квалитет смештајних капацитета. - Одрживи развој туризма. - Недостатак бриге људи који су запошљени у туризму. - Неадекватан пропагандни материјал. - Непостојање основне туристичке просторно - урбанистичке документације за велики број општина и непостојање праксе општина у планирању развоја у партнерству са суседним општинама и на нивоу саме планине. - Неадекватне ски-стазе и жичаре на Тари. - Незаинтересованост и мотивација локалног становништва. - Застарео приступ маркетингу (промоција).

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Унапређење различитих видова туризма (планински, манифестациони, рурални, ловни, риболовни, спортско-рекреативни). - Као дестинација на почетку развоја, Тара може да одабере најбољи модел будућег развоја. - Могућност модернизације и проширења опште инфраструктуре-водовод, канализација. - Израда мастер плана за подручје планине Таре и самог НП Тара. - Формирање кластера. - Имплементација стратегије развоја. - Маркетинг план (Министарство привреде и финансије, ТОС-а). - Утицај туризма на развој других делатности (пласман типичних производа). - Кључне атракције по могућности повезане са осталим комерцијалним активностима. 	<ul style="list-style-type: none"> - Деградација инфраструктуре и природне околине. - Економска рецесија – слаба куповна моћ од стране домаћег тржишта. - Опadaње популације (тј. „старење популације”). - Недостатак регионалне координације ресурса и промоције. - Недостатак спољних и унутрашњих улагача. - Убрзани развој конкуренције слаби положај Таре. - Дивља градња. - Дивља депонија. - Недостатак извора за финансирање развоја инфраструктуре и саобраћаја.

Извор: Стратегија развоја планина Србије, Horwath consulting, 2010.

На основу табеле 101, доносимо закључак да је интензитет снага можда и мањи од интензитета недостатака, што је и логично јер ово подручје још увек нема изграђену професионалну туристичку индустрију. У будућности би требало побољшати управљање туристичким вредностима, побољшати спољне везе са кључним емитивним тржиштима, побољшати саобраћајне везе и пре свега, побољшати финансијске програме уз помоћ којих се подржава одрживи развој и промоција екотуризма.

Табела 102: SWOT анализа планине Златибор

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Богатство природних и антропогених потенцијала. - Погодност климатских елемената. - Низак степен свих видова загађености (вода, ваздух, земљиште). - Богатство привлачних локалитета за туристе. - Развијеност општина и покретање стратегије развоја туризма Златибора. - Развијена инфраструктура. - Квалитетни спортско-рекреативни капацитети Златибора. - Смештеност хотелских капацитета на атрактивним локацијама. - Транзитни положај, атрактивност дестинације, повољан туристичко-географски положај. - Развијеност туристичке понуде локалног становништва (ресторани са локалним специјалитетима). 	<ul style="list-style-type: none"> - Неадекватна искоришћеност простора. - Неконтлорисана и дивља градња. - Недовољна валоризација културне баштине. - Лоше одржавање чистоће водотока Перућца и Раче. - Недовољна развијена еко свест. - Профит од планинског туризма. - Организована, осмишљена и планирана планинска туристичка понуда. - Недостатак локалне и регионалне стратегије развоја туризма. - Интерактивно повезивање са свим нивоима. - Мотивација локалног становништва.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Просторни план подручја. - Формирање кластера. - Повезивање природних и антропогених вредности као могућност разноврсне и богате туристичке понуде. - Прекогранична и међурегионална сарадња у развоју туризма. - Могућност брендирања гастрономских производа. - Добра позиција унутар Златиборске регије, која омогућава повезаност са осталим деловима Србије. - Повећање интересовања локалних домаћинстава за укључење у туристичко привређивање. - Активирање бившег војног аеродрома надомак Таре и Златибора за цивилни саобраћај. - Побољшање имица дестинације. - Тржишно орјентисани рад установа спорта. 	<ul style="list-style-type: none"> - Девастација простора услед непланске градње. - Опасност од нерационалног коришћења природних вредности (воде, шуме, земљиште). - Смањена лојалност туриста због лошег искуства из ранијих година. - Несавесно понашање туриста и локалног становништва. - Дивља депонија. - Дивља градња. - Недефинисани урбанистички планови. - Конкуренција из екстерног окружења (Гуча, Овчар бања, Вишеградска бања, Манастири Овчар-каблар клисуре, Студеница, Сопоћани, Београд). - Промене у структури власти (на националном и регионалном нивоу). - Депопулација сеоског становништва.

Извор: Стратегија развоја планинског простора Србије, Horwath consulting, 2010.

На основу табеле 102, можемо да закључимо да су слабости и могућности иза снага овог краја. Из тог разлога снаге морају утицати на претварање слабости у могућности, на основу чега ће се побољшати развој не само Златибора, већ и ширег гравитационог подручја.

Табела 103: SWOT анализа планине Маљен са Дивчибарама

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Подршка Државе у развоју кључних локалитета Дивчибара. - Интерес локалних заједница за интезиван развој туризма и свест о позитивном утицају туризма на локални економски развој. - Повољност климатских елемената. - Отвореност и гостољубивост локалног становништва. - Подручје са ниским степеном загађености. - Повољне природне предиспозиције подручја. - Прилагођеност понуде и традиције у реализацији програма дечијег туризма. - Прво планинско место када се долази са севера (близина Београда и Војводине). - Високи степен популарности Дивчибара као бањског лечилишта са здравим ваздухом, поседовање сертификата о климатском лечилишту. - Разноликост места високих природних вредности. - Израђени планови регулације целина у оквиру туристичког простора. 	<ul style="list-style-type: none"> - Неадекватна заштита природних ресурса на Дивчибарама. - Недостатак капацитета за интегрални развој туристичког простора. - Недостатак професионалних кадрова у туризму. - Недовољна постојећа инфраструктура. - Недостатак адекватних елемената супра структуре: ресторани, кафићи, кафане, клубови и друго. - Лоша опремљеност адекватном туристичком инфраструктуром. - Ограничен број производа и активности у понуди. - Низак ниво свести на регионалном и међународном тржишту. - Непостојање стратешког маркетинг плана Дивчибаре. - Непостојање адекватне статистичке базе података о Дивчибарама. - Недовољан буџет туристичких организација и општина у чијем саставу се налази Дивчибаре. - Промотивни материјал у највећој мери се ради за домаће тржиште. - Неадекватна обавештеност о самим догађајима у месту. - Неадекватни кључни развојни туристички пројекти.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Тренд повећања тражње за кратке одморе и избацивање дестинације на међународно тржиште. - Утицај пропаганде путем интернета и адекватни материјал кроз који ће се промовисати Дивчибаре на регионалном и међународном тржишту. - Изражен тренд годишњих одмора у регији услед тренутне економске кризе у земљи. - Очекивања високог квалитета везана на туристичка искуства и услуге. - Политичка подршка интензивирања туристичког развоја, нарочито у привлачењу иностраних инвестиција. - Кретање унутар региона. - Раст популације унутар подручја. - Укључење територије простора у постојеће иницијативе заштите животне средине (ваздушна бања Дивчибаре). 	<ul style="list-style-type: none"> - Потреба за јасним позиционирањем и снажним јединственим продајним предлозима. - Скраћење дужих одмора у више мањих и краћих. - Потреба за диференцијацијом. - Политичка условљеност развојних иницијатива. - Недефинисани модели стимулације стратешких партнера, инвеститора у развоју туризма. - Неконтролисани развој некретнина. - Опасност од урушавања еколошких стандарда и загађења животне средине. - Јака регионална конкуренција осталих туристичких дестинација (Златибор, Златар, Тара).

Извор: Студија оправданости проглашења туристичког простора „Дивчибаре“, 2011, Београд.

На основу датих показатеља у табели 103, видимо да су слабости већег интензитета од снаге Дивчибара као туристичке дестинације. То значи да је потребно даље континуирано улагање у развој туризма на овој туристичкој дестинацији. Интензитет могућности је већи од претњи, па Дивчибаре има веће шансе да искористи могућности из окружења и да евентуалне претње минимизира.

Табела 104: SWOT анализа планине Голија

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Бројност ендемичних и реликтних врста. - Богатство природних вредности (рељеф, клима, биљни и животињски свет). - Богатство руралног подручја. - Еколошка очуваност парка природе Голија. - Постојање локалних организација у општинама на подручју ове туристичке дестинације. - Интерес локалног становништва за развој планине Голија. - Почетак увођења регулације простора развоја подручја Голија. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак нових туристичких атракција. - Недостатак европских путних коридора. - Недостатак адекватних менаџера у туризму. - Недостатак кадрова за нова занимања. - Недостатак нових места у туристичким организацијама и општинским структурама. - Стручност локалних кадрова у туризму на Голији. - Сарадња јавног и приватног сектора у туризму. - Недовољна изграђеност спортске инфраструктуре. - Неадекватан смештајни капацитет.

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Интерес за улагање у инфраструктуру. - Развијање стандарда инфраструктуре и саобраћаја. - Примена новина у туристичкој инфраструктури. - Усмереност годишњих одмора на чешће и краће одморе у новој дестинацији. - Доступност страних улагача и фондова у развоју туризма. - Интереси Србије ка развоју туризма као стратешке гране. - Побољшање скијалишта и модернизација жичара. - Раст политичке стабилности. - Развој туристичког производа кроз разне облике туризма (спортско-рекреативни, планински, сеоски). 	<ul style="list-style-type: none"> - Изостанак иностраних туриста због слабог инорекламног ангажовања и делимично лошег искуства. - Губитак тржишта због непостојања квалитетних смештајних капацитета. - Недостатак луксузних хотела са 5*. - Потреба за диференцијацијом.

Извор: Стратегија развоја планинског простора Голије, 2014., Београд

На основу претходно приказаних недостатака, слабости, снаге и могућности развоја Голије као туристичке дестинације, закључујемо да има великих потенцијала и да су јој снаге и могућности доста већег интензитета у односу на претње и слабости. Потенцијале треба искористити на адекватан начин, кроз повећана улагања и презентовање ове планинске дестинације на туристичком тржишту.

Табела 105: SWOT анализа Копаоника

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Повољан туристичко-географски положај. - Повољан саобраћајни положај. - Богатство природних ресурса. - Привлачни локалитети, са импонзантим видиковцима. - Атрактивност мотива. - Близина емитивних центара. - Близина термоминералних извора. - Комплементарност културних мотива. - Разноликост ендемичних и реликтних врста. - Мотивски хетерогено окружење. - Модернизација смештајних капацитета. - Богатство и квалитет скијашких терена и пратећег садржаја. - Гостољубивост локалног становништва. - Богатство руралног простора. - Развијена базична и телекомуникациона мрежа, растућа понуда додатних садржаја. - Гастрономија и вишевековна традиција у култури угоститељства и ресторана. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољна и неадекватна заштита и одржавање ресурса НП Копаоник. - Непостојање адекватних урбанистичких планова. - Дивља градња. <p>Недостатак туристичке сигнализације. Недовољна могућност позитивних страна туризма.</p>

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Пројекти регионалног коридора. - Пад цена телекомуникационе информатичке инфраструктуре. - Адекватни услови за развој туризма. - Доступност страних фондова за образовање и развој кадрова. - Примена европске регулативе рада и политика запошљавања. - Доступност интернета. - Адекватна пропаганда. - Континуирана фрагментација тржишта путовања. - Јачање и модернизација институционалног система државе и локалне управе. - Заинтересованох иностраних институција за образовање у туристичком сектору. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недостатак хотела са пет звездица. - Скраћивање дужих одмора у коришћење више краћих одмора. - Опадање квалитета и губљење локација за туристички развој. - Брз развој конкуренције бањских лечилишта. - Непостојање професионално обликованог производа за стране туристе. - Недоступност туристичког производа планинског туризма ширем кругу клијентеле. - Финансијски неповољни аранжмани у односу на конкурентске центре из окружења.

На основу табеле 105, видимо да је Копаоник једна од најдоминантнијих планина Србије и да су њене снаге и могућности драстично веће у односу на слабости и недостатке. Основне слабости дестинације односе се непланску или такозвану дивљу градњу објеката на најатрактивнијим деловима планине и на уништавање окружујуће средине.

Табела 106: SWOT анализа планинског простора Стара планина

СНАГЕ	СЛАБОСТИ
<ul style="list-style-type: none"> - Лепота природе и сликовитост пејзажа. - Очуваност природних вредности. - Слаба загађеност простора. - Заштићене природне реткости. - Античка археолошка налазишта. - Аутохтоне културне вредности. - Добра саобраћајна поезаност (близина Нишког и Софијског аеродрома, магистрални путеви, аутопут Шид - Београд - Ниш и други). - Повољни капацитети за производњу и дистрибуцију електричне енергије у региону. - Пројекат за развој саобраћајне мреже. - Стара планина идентификована као један од приоритета за улагање у развој туристичке инфраструктуре. - Иницијатива и финансијска подршка владе Србије, развоја туризма на Старој планини - основна предузећа у власништву државе са циљем развоја инфраструктуре и управљања туризмом у дестинацији. - Заинтересованост локалног становништва за развој Старе планине. - Развој агротуризма у селима око Старе планине. - Очувана традиција и обичаји. 	<ul style="list-style-type: none"> - Недовољна заштита и одржавање природних атракција и ресурса. - Неадекватна валоризација природних и културних вредности у туристичке сврхе. - Незадовољавајуће спровођење регулативних мера заштите простора (дивља градња). - Лоша економска ситуација региона. - Велики број незапослених. - Недостатак туристичког искуства локалног становништва. - Низак буџет локалних туристичких организација. - Недостатак иновације у маркетингу и продаји. - Туристичка понуда није прилагођена светским трендовима и стандардима квалитета. - Недовољан број смештајних објеката. - Недостатак и лоше стање магистралних путева.

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

ШАНСЕ	ПРЕТЊЕ
<ul style="list-style-type: none"> - Промена кључних фактора успеха у туристичкој индустрији. - Утицај интернета и електронске трговине на дистрибуцију. - Уобичајне позитивне реакције тржишта према новим дестинацијама. - Чешћи и краћи одмор. - Раст планинског туризма током целе године (скијалиште са жичаром, екстремни спортови, програм спортских припрема, смештајни капацитети, тематско - едукативне стазе, бизнис програми). - Побољшање скијалишта и модернизација жичара. - Организовање конгреса, семинара, манифестација. - Развој туристичког производа кроз разне облике туризма (спортско - рекреативни, планински, сеоски). - Тренд ка здравственом туризму и активном одмору. - Усвојена Стратегија развоја туризма Србије. - Усвојен закон о јавним скијалиштима. - Усвојен закон о туризму. - Раст политичке стабилности. - Јачање правног система и законодавног оквира. 	<ul style="list-style-type: none"> - Политичка нестабилност у земљи и региону. - Конкуренција на туристичком тржишту. - Неадекватна политика запошљавања у туризму. - Тренд централизације и развој на регионалном и државном нивоу. - Недовољан ниво свести о важности туризма, који доприноси укупном развоју простора Стара планина. - Одлив становништва из околних насеља Старе планине. - Већа очекивања квалитета производа и услуга. - Даља диференцијација дестинација и производа. - Стална иновација туристичких производа и њихове промоције. - Велики број незапослених. - Велики удео сиве економије. - Спора и неефикасна приватизација. - Наслеђени туристички концепт. - Вишегодишња изолација од међународне заједнице. - Земље у окружењу се све више стратешки опредељују за развој туризма. - Јача конкуренција услед већег приступа новим дистрибуционим каналима.

Извор: Планински простор Старе планине, Horwath consulting, 2007.

Идентификовани елементи према одабраним подручјима SWOT анализе упућују на неколико типичних закључака када је реч о евалуацији подручја чије су интерне снаге концентрисане на вредност природних ресурса, а слабости проистичу из неизграђености туристичког ланца вредности.

Један од водећих закључака је Анализа проблема, која представља најкритичнију фазу у планирању и изради плана одређене туристичке дестинације. Њоме се утврђују узрок и последица који постоје међу идентификованим проблемима. Ово је почетна фаза обраде и на основу ње се доносе и све остале анализе и одлуке.

Ова фаза укључује три битна корака. То су:

- дефинисање оквира и предмета анализе,
- идентификација основних проблема са којима се циљне групе и корисници суочавају,
- визуализација проблема у облику дијаграма, позната као дрво проблема.

На основу датих параметара проблема развоја планинског туризма у Србији, закључујемо да планине Србије треба у својој туристичкој понуди да имају већи број различитих производа, који ће омогућити задовољавање туристичких потреба посетилаца различитих платежних могућности.

8. ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА ПЛАНИНСКИХ ЦЕНТАРА И ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА

8.1 ПЕРСПЕКТИВЕ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Због стихијског туристичког развоја и непланске изградње објеката инфра и супраструктуре окружујућа средина планинских дестинација је све више угрожена. Када је у питању окружујућа средина, све су актуелнији проблеми загађивања земљишта и одлагање комуналног отпада, повећања буке услед концентрације туриста чиме се смањује туристички доживљај, деградације пејзажа и културно-историјских споменика, опадања биодиверзитета, закрчавања простора услед велике временске и просторне концентрације туриста, банализација простора и друго. Као посебно негативан утицај јавља се банализација простора када простор током туристичког развоја губи свој првобитан индентитет и почиње да личи на било који други простор. Најбољи примери деградације окружујуће средине и банализације простора су Златибор и централни делови Копаоника. Утицај туризма на окружујућу средину посебно је изражен у зимском периоду када је највећа концентрација туриста у планинским туристичким дестинацијама.

Интензивна туристичка кретања последњих деценија оставила су уочљиве негативне последице на простор и животну средину планинских дестинација Србије. Негативни утицаји посебно су видљиви у туристичким дестинацијама у којима је велики промет туриста и висока временска концентрација туриста током одређеног дела године. Као последица негативног утицаја смањује се вредност животне средине као атракције и места за одмор.

Туристичка делатност подразумева рационално коришћење свих расположивих антропогених и природних ресурса. Та рационалност укључује активну заштиту окружујуће средине, односно економског развоја који омогућава задовољавање потреба туриста, унапређење живота локалне заједнице и очување квалитета животне

средине. Зато концепту одрживог развоја треба да буде основа управљање туристичком делатношћу, што ће омогућити остваривање различитих економских и некономских циљева, уз истовремено очување еколошке равнотеже и биолошке разноврсности, културних вредности и социјалног интегритета. Заправо складан одрживи развој подразумева поштовање неколико кључних принципа: међугенерациску једнакост, генерациску једнакост (социјалну правду и смањење сиромаштва), економски развој уз очување окружујуће средине, рационално коришћење расположивих ресурса и учешће јавности у доношењу одлука о економском развоју (Mcherker M., 2003, Шушић В., Ђорђевић Д., 2012).

Одрживи развој је у тесној вези са носећим капацитетом, који представља битан елемент просторног развоја туризма. Многи аутори су покушали да дају адекватну дефиницију носећег капацитета, али једна од прихватљивијих је: “Носећи капацитет представља максималан број људи који истовремено користе једно подручје без неприхватљивог нарушавања физичког окружења и без неприхватљивог нарушавања квалитета туристичког доживљаја“ (Mathieson и Wall).

Међутим, свака просторна целина има своје специфичности, сложеност екосистема, различите атрактивности, конфликтне зоне, инфраструктурне елементе, рекреативне и културне садржаје, различит број и структуру становништва, површине које су под заштитом и тако даље. Такође, потребно је код процене носећег капацитета утврдити оптималне стандарде за туристе, њихове активности и изграђене објекте. На пример, код утврђивања стандарда за скијашке стазе потребно је обавити комплетну анализу уз вредновање, како квалитета животне средине, тако и квалитета туристичког доживљаја. Субјективне перцепције туриста представљају највећи проблем у процени носећег капацитета, јер се често мишљења туриста о квалитету разликују од ставова локалног становништва или туристичких органа (Шушић В., 2014).

Носећи капацитет одређеног туристичког простора се може сагледати помоћу различитих параметра. Углавном се заснива на три велике области које утичу на развој туризма и то: физичко окружење (природно и вештачко, укључујући и инфраструктуру), социјално окружење (становништво, друштвена структура и динамика) и економско окружење (институционално и организационо укључење). Он представља свесно и оправдано ограничење оптерећења и искоришћавања туристичких ресурса до границе која одређује минималне негативне последице за туристичку

дестинацију. Искоришћавање простора са ограничењима представља најефикаснији начин активне заштите. Посебна пажња приликом примене концепта одрживог развоја и одређивање носећег капацитета мора бити посвећена:

- интегралном приступу приликом туристичког планирања,
- просторно-планским аспектима развоја туризма,
- програмима управљања животном средином,
- економским инструментима заштите животне средине,
- едукацији и обуци свих учесника туристичке делатности,
- мониторингу и информатичкој подршци развоја туризма.

Одрживи туризам и носећи капацитет представљају основу планирања и развоја туризма планинских центара Србије, а посебно развијених планинских десетинација, као што су Копаоник, Златибор, Стара планина. С тим у вези туристичко-угоститељска делатност у планинским местима Србије мора имати знатно већу одговорност и предузимати мере заштите окружујуће средине које су сагласне концепту одрживог развоја и оптималном носећем капацитету.

По многим ауторима концепција одрживог развоја и носећег капацитета представљају средиште питања развоја туристичке дестинације. Носећи капацитет туристичке дестинације представља њену способност да прихвати туристе и развој туризма, а да се при томе у већој мери не нарушава укупно окружење: природно, изграђено и социокултурно. Заправо, носећи капацитет представља свесно и оправдано ограничавање оптерећења и искоришћавања простора, односно туристичких ресурса до границе која обезбеђује минималне негативне последице за туристичку дестинацију. Разумно ограничавање искоришћавања простора најефикаснији је начин активне заштите. Носећи капацитет и негово значење теоријски је схватљиво, но највећи проблем је његова конкретизација за одређену туристичку дестинацију. Ово проистиче из различитих приступа утврђивању просечног стандарда површине која припада кориснику простора, путем кога се израчунава носећи капацитет одређене просторне целине. Ти параметри су веома различити и варирају од земље до земље и од случаја до случаја. У суштини носећи капацитет треба да укаже колико се посетилаца и објеката

може сместити у одређеном простору без битнијег нарушавања окружујуће средине.² При томе, потребно је дефинисати величину и капацитете сваког појединачног туристичког објекта и дистрибуцију различитих садржаја, а у складу са тим планирати и управљати развојем туризма.

Потребно је утврдити максимално коришћење природних ресурса које неће деградирати екосистем, начин функционисања комуналних објеката, начин управљања отпадом, адекватну доступност других објеката и услуга заједници као што су оне које се односе на јавно здравље и безбедност, становање и друго. Носећи капацитет и негово значење теоријски је схватљиво, но највећи проблем је његова конкретизација за одређену туристичку дестинацију. Ово проистиче из различитих приступа утврђивању просечног стандарда површине која припада кориснику простора, путем кога се израчунава носећи капацитет одређене просторне целине. Ти параметри су веома различити и варирају од земље до земље и од случаја до случаја.

Из наведених разлога, у просторним плановима развоја планинских центара носећи капацитети су веома предимензионирани и нису сагласни концепту одрживог развоја³.

² Приликом израде просторног плана Националног парка Копаоника за носећи капацитет у летњем периоду коришћени су просечни индивидуални стандарди за планинске националне паркове 4.000-5.000 m² по посетиоцу на дан (односно 2-2,5 корисника по хектару). Дељењем површине парка 11.810 ha или 11.810.000 m² са поменути стандардима долази се до носећег капацитета током летњег дела године. На основу тога израчунат је носећи капацитет током летњег периода од 24.000-30.000 посетилаца. Од овог броја у зони I степена предвиђено је 800 посетилаца, II степена 4000-5000 и III степена 19.200-24.200. На основу максималног броја посетилаца израчунат је и максимални број лежачева на Копаонику. Том приликом је такође коришћен уобичајени стандард за планинске туристичке центре по коме је однос стационарног госта према броју излетника 60:40%. На тај начин одређен је максималан број лежачева на Копаонику од око 14.000 лежачева.

Међутим поменута методологија утврђивања носећег капацитета, на основу генералних норматива, има своје недостатке, јер се пошло од претпоставке, да је територија Националног парка хомогена средина, што свако није случај. Треба имати у виду се парк састоји из различитих просторних целина које карактерише различити степен еколошке осетљивости, па су и њихови носећи капацитети различити.

Сходно томе, израчунавање носећих капацитета већих просторних целина као што су национални паркови може бити резултанта или збир појединачних носећих капацитета различитих природних целина. Другим речима, опште стандарде тешко је примењивати на све површине просторне целине, не уважавајући њихове особености, различиту намену и интензитет коришћења.

Сем тога, треба имати у виду да просторна дистрибуција туриста и туристичких токова није равномерна, већ се туристи махом концентришу на поједине атрактивне тачке. Другим речима, при утврђивању носећег капацитета не треба ослањати на јединствене критеријуме, већ их креирати за конкретну дестинацију (Јовичић, Д. 2008).

³ Најбољи пример је Просторни план Старе планине из 2007. године. Према овом Просторном плану максимални број једновремених скијаша у туристичком ризорту (централни део) је 23.061, односно 65.561 у читавој планинској зони (Просторни план Старе планине, 2007). Понуђени параметри

До сада је извршено више покушаја да се дефинише носећи капацитет туристичке дестинације. По многим ауторима концепција одрживог развоја и носећег капацитета представљају средиште питање развоја туристичке дестинације. Носећи капацитет туристичке дестинације представља њену способност да прихвати туристе и развој туризма, а да се при томе у већој мери не нарушава укупно окружење - природно, изграђено и социокултурно. Он подразумева присутност туриста, који у сваком случају имају утицај на окружење, али који је прихватљив за локално становништво и туристе и који је одржив у будућности.

Услед недостатка релевантних показатеља за оцену носећег капацитета туриста у планинској дестинацији коришћен је индекс туристичке функционалности и коефицијент туристичке локализације, који пре свега одражава концентрацију туриста у одређеном временском периоду. Заправо ови показатељи укључују социјални аспект носећег капацитета јер промет туриста и њихову концентрацију посматрају у односу на број домицилног становништва.

Табела број 107: Вредност индекса туристичке функционалности

Год.	1990.		2000.	
Р.бр.	Планине	Инд.тур.функ.	Планине	Инд.тур.функ.
1	Бајина Башта	5,2	Бајина Башта	6,0
2	Ужице	9,6	Ужице	9,3
3	Чајетина	27,6	Чајетина	27,4
4	Нова варош	2,3	Нова варош	2,9
5	Брус	5,5	Брус	12,9
6.	Рашка	14,5	Рашка	15,9
7.	Пирот	3,9	Пирот	3,9
8.	Књажевац	1,9	Књажевац	1,9
9.	Димитровград	1,8	Димитровград	3,9

Извор: Републички завод за статистику, Општине у Србији, 1990, 2000.

Индекс туристичке функционалности показује број лежајева на 100 домицилних становника. Он представља директан показатељ нивоа развијености туризма у неком месту, регији, или земљи, са једне и квантитативни однос између броја туриста и локалног становништва. Овај показатељ је сагледан кроз два десетогодишња периода. Из табеле се може запазити да највећу вредност индекса туристичке функционалности у Србији има општина Чајетина и поред тога што у

представљају горње граничне вредности капацитета носивости, које се, с обзиром да се ради о изузетно великом броју посетилаца, не могу сматрати у потпуности валидним. Чини се, да би у условима веома осетљивог биодиверзитета, овако велика оптерећеност простора била погубна за екосистем Парка природе (Шушић В., Ђорђевић Д., 2013).

посматраном периоду овај индекс бележи благи пад. Вредност овог индекса је 1990. године била је 27,6, а десет година касније 2000. године 27,4. Но, без обзира на благи пад промета туриста општина Чајетина и даље има највишу вредност индекса туристичке функционалности.

У посматраном периоду (1990-2000) у већини општина у којима се простиру најзначајнији планински центри у Србији бележи се благи пад индекса туристичке функционалности. Ипак ово нам не може дати валидну слику развијености планинских простора, попут Копаоника, Златибора, Таре, Старе планине, Дивчибара, Голије и других планинских центара, јер се део туристичког промета у општинама оствари ван планинских дестинација. Из тих разлога за неке планинске дестинације индекс туристичке функционалности треба примити са резервом.

Коефицијент локализације такође представља један од показатеља на основу чијих вредности се може утврдити туристички промет и концентрација туриста током туристичке сезоне. Коефицијент туристичке локализације представља број остварених туристичких ноћења на 100 становника (Чомић Ђ.,1997).

Табела број 108: Коефицијент туристичке локализације

Год.	1980.		1990.		2000.		2010.	
Р.бр.	Места	Коеф.тур.лок.	Места	Коеф.тур.лок.	Места	Коеф.тур.лок.	Места	Коеф.тур.лок.
1	Б.Башта	742,8	Б.Башта	954,2	Б.Башта	734,0	Б.Башта	672,4
2	Ужице	206,9	Ужице	207,6	Ужице	138,2	Ужице	162,6
3	Чајетина	2.703,0	Чајетина	3.782,1	Чајетина	3.045,0	Чајетина	2.909,65
5	Н.Варош	365,2	Н.Варош	430,2	Н.Варош	505,4	Н.Варош	186,9
6	Рашка	353,7	Рашка	1.941,5	Рашка	1.210,3	Рашка	1.107,5
7	Брус	157,2	Брус	255,2	Брус	517,5	Брус	402,2
9	Књажевац	27,1	Књажевац	70,9	Књажевац	5,4	Књажевац	45,6
10	Пирот	52,5	Пирот	55,1	Пирот	19,5	Пирот	119,3
11	Димитровград	120,7	Димитровград	105,7	Димитровград	33,1	Димитровград	-

Извор: Републички завод за статистику Србије, Београд, статистички годишњаци за године 1980, 1990, 2000 и 2010.

На основу вредности коефицијента туристичке локализације, Чајетина заузима прво место, међу планинским центрима и насељима која се налазе у близини планинских центара. На другом месту је Бајина Башта, док је на трећем месту Нова Варош.

На основу претходно приказане табеле 108, видимо да је вредност коефицијента туристичке локализације за Чајетину, у посматраном периоду у благом порасту између периода 1980-1990. Године 1980. износио је 2.703,0, а 1990. та вредност је порасла на 3.782,1. Године 2000. коефицијент локализације почиње да опада, тако да је 2000.

године износио 3.045,0, док 2010. године он поново пада на 2.909,65. На основу овог коефицијента можемо да видимо осцилације и промене у периодима од по десет година. Овакве осцилације карактеристичне су и за општине око Старе планине, док је за општине из окружења планинског простора Копаоника нешто другачија ситуација. У општинама око планинског простора Западне Србије се коефицијент туристичке локализације смањује све до 2010. године.

8.2 УТВРЂИВАЊЕ ПРИОРИТЕТНИХ ТУРИСТИЧКИХ ПРОИЗВОДА ПЛАНИНСКОГ ТУРИЗМА

Основна улога планирања у туризму је адекватна организација простора у односу на расположиве природне и антропогене туристичке потенцијале, саобраћајну повезаност, смештајне и друге инфраструктурне објекте и без обзира на хијерархијску величину. Заправо, основна улога планирања у туризму је утврђивање оптималних локација за изградњу смештајних и других угоститељских капацитета и услужних објеката, рекреативних зона и заштићених области, саобраћајне и друге инфраструктуре. Међутим, систем планирања туристичког развоја је битно другачији у заштићеним просторним целинама као што су нпр. национални паркови, паркови природе и друго. У њима развој туризма мора бити подређен заштити локалитета и сагласан са међународним стандардима. У овим случајевима заштитним компонентама развоја туризма треба дати предност над економским. Сагледавајући планине Србије, закључујемо да оне располажу бројним, разноврсним природним и антропогеним вредностима. И управо на бази расположивог туристичког потенцијала у планинским дестинацијама могуће је развијати различите облике спортско-рекреативног туризма.

Најзаступљенији облици туризма на планинама Србије су рекреативно одмаралишни (Бабин зуб, Тара, Златибор), викенд туризам (Голија, Дивчибаре, Црни врх), спортско-рекреативни и бањски (Копаоник), као и здравствени (Златибор, Златар). У будућем развоју планинских дестинација ови облици туризма, уз извесне модификације и даље ће имати примарну улогу. Планирање облика туризма у овим дестинацијама зависиће од тенденција на домаћем и иностраном тржишту, али и од инфраструктурних и супраструктурних улагања која ће утицати на квалитет туристичке понуде.

Позиционирање одређене планинске дестинације зависи од пет различитих чинилаца. То су: биодиверзитет и екологија, активности које су повезане са природом, доживљај руралног простора, одмор, рекреација и живот у природи и историја, традиција и култура. Сваки простор Србије одликује се различитим туристичким, природним, културним и функционалним вредностима и карактеристикама. Сваки планински простор Србије треба структурирати на основу три чинилаца:

- активност планине (лето и зима),
- рурално - традиционална планина,
- заштићена природа планине.

На основу ових показатеља, туристички производи планински простор Србије су:

- *Одмор на планини* односи се на развој летњег и зимског туризма као најзначајних облика туризма. Ови облици туризма се заснивају на различитим одмаралишно-рекреативним активностима. Зимски туризам се усмерава ка спорту и рекреацији на снегу као што су: скијање, санкање, нордијско скијање, сноубординг и друго. Летњи туризам подразумева шетње у природи и друге видове рекреације. На домаћем тржишту ова два облика туризма су у великој мери заступљена и међу туристима се сматрају правим одмором, док је на међународном тржишту ситуација мало другачија и ови облици туризма представљају код туриста други или трећи одмор у години. Ови облици туризма укључују и здравствени и велнес туризам.
- *Специјални интереси* подразумевају активности везане за културно и историјско наслеђе планинских дестинација које се могу упражњавати током зимског и летњег периода године. Под њима се подразумевају различити облици туризма који се могу подвести под културни туризам (религиозни туризам, едукативни и екскурзиони туризам и друго).
- *Рурални туризам* односи се на етнотуризам, агротуризам и друге облике који су везани за рурално–аграрни простор планинских дестинација. Овај облик туризма укључује богати спектар активности, услуга и додатних садржаја које нуди сеоско становништво на породичним газдинствима. Главни мотиви путовања у рурална подручја су одмор у природном амбијенту и гастрономија. Овај облик туризма најчешће се упражњава од марта до маја и од септембра до октобра и туристи га користе као други, или трећи одмор у години.

- *Посебне рекреативне активности* везане су за активни одмор и различите видове спортова и рекреације. За развој овог фактора туризма није потребна скупа инфраструктура. У летњем периоду овај вид туризма везан је за јахање, спортске припреме, вожњу бицикле по брдским стазама, оближњим селима и шумским путевима, параглајдинг, пењање на стене, летење посебним летелицама, планинарење, посматрање птица, шетњу, брање лековитог биља и шумских плодова и др. У зимском периоду овај вид туризма би подразумевао скијање, санкање, бординг, разна такмичења у зимским спортовима и њиховим различитим дисциплинама, које се данас и одржавају на Копаонику. Рекреативне активности у већој мери су повезане са излетничким туризмом, који је карактеристичан за Златибор, Дивчибаре, Голију, Тару, Стару планину и друге. Такође овај облик туризма се још преклапа и са манифестационим и верским туризмом.
- *Састанци и догађаји* подразумевају индивидуална и групна путовања путовања на одређене дестинације из пословних и професионалних разлога. Такође може да представља и организовани облик путовања који се базира на пословним мотивима. Подсегменти пословног туризма су састанци, семинари, тренинзи, образовни програми, конвенције, конференције, сајмови и изложбе и други догађаји. Овакви подсегменти, уз одговарајућу медијску пропраћеност могу да доведу до веће посећености одређене дестинације. Многе наше планине одишу ексклузивним и јединственим амбијентом који их може довести до развоја различитих врста манифестација.

8.3 ДЕФИНИСАЊЕ КЉУЧНИХ СЕГМЕНАТА ГОСТИЈУ

Да бисмо дефинисали кључне сегменте гостију неопходно је сагледати мотиве посете госта на одређеном планинском простору, канале продаје и географску припадност. На тај начин се сагледава тренутно, као и будуће стање на туристичком тржишту.

Да би се одредили мотиви и потребе туристичких путовања неопходно је познавати старосну доб туриста. Наиме, облик туристичких потреба зависи не само од старосне доби, већ и од других демографских обележја становништва. Тако на пример у прву групу спадају млађи туристи и активне генерације које посећују планински простор ради активног одмора и у том смислу мотиви њихових путовања су: активан спорт и рекреација, забава, одмор и релаксација, разонода и друго. Другу групу туриста чине платежно најспособнији сегменти становништва - млађи парови и парови средњих година и самци изнад 30 година и посебно сениори изнад 50 година, чији се мотиви углавном свде на одмор и релаксацију. Чести мотиви посете планинских простора ових туриста су: краћи одмори, wellness третмани, истраживање баштине, посета руралним просторима и сеоским домаћинствима, етнолошке и забавне приредбе.

Генерално, *примарни туристички производи* планинског простора обухватају: планирање и скијање; бициклизам и прављење тематских стаза и путева; културне, етнолошке и забавне приредбе и догађаје; типичну кулинарску понуду. У овом случају потрошачи примарних производа би били: активни спортисти и рекреативци; љубитељи културних, етнолошких и забавних приредби; љубитељи спортских приредби и такмичења. У групу *секундарних туристичких производа* планинског простора спадају: релаксациони одмор; краћи одмор; спа и велнес програм, мањи семинари и обуке, лов и риболов, мањи спортови; еколошки одмори, истраживање природе и домаћих обичаја и навика на селима и у сеоским домаћинствима. Са оваквим мотивима путовања сегменти секундарних производа би били: рекреативци; велнес гости; гости на обукама и мањим сусретима; гости на наградним путовањима; краћи и дужи одмори; љубитељи и истраживачи природе и одмори на селу. У групу мотива *терцијалних туристичких производа* убрајамо:

продају домаћих производа; краће посете културној и природној баштини. Код терцијалних производа главни сегменти су: истраживачи баштине (адолесценти на екскурзијама и активностима у природи), студијске екскурзије студената.

Према географском положају планинског простора Србије, сегменте потрошача можемо такође поделити на примарне, секундарне и терцијалне. У примарне сегменте се убрајају домаћи туристи из ближег окружења. Планине Србије посећују углавном домаћи туристи из ближих и удаљенијих емитивних подручја. У туристичком промету планинских дестинација највеће учешће имају посетиоци из севернијих, развијених делова земље, односно Београда и Војводине. Секундарне сегменте туристичког тржишта могу чинити туристи из суседних земаља: Босна и Херцеговина, Црна Гора, Македонија, Бугарска и Хрватска. У терцијално туристичко тржиште чине: Словенија, Италија, Немачка, Русија, Аустрија.

9. ЗАКЉУЧАК

Применом одговарајућих метода и модела туристичко-географских истраживања, уз селективно коришћење резултата досадањих проучавања и градњом сопствене истраживачке методологије прилагођене конкретном предмету и циљу истраживања, извршено је проучавање развоја и улоге планинских туристичких центара у укупном туризму Србије. На основу вишегодишњег истраживања, доступне литералне грађе и теренских истраживања, у докторској дисертацији извршена је сегментација планинског простора Србије као компаративна анализа мотивског потенцијала. На бази тих истраживања дошло се до следећих закључака:

Планински простори Србије располажу са значајним туристичким атрактивностима и вредностима за развој различитих облика, пре свега рекреативног туризма. Највећи туристички значај имају планине са већом вертикалном и хоризонталном рашчлањеношћу и већим надморским висинама, затим планине у близини већих градских насеља односно простора веће густине насељености, као и планине са очуваном окружујућом средином.

Географски положај планине, као показатељ њене туристичке вредности, у зависности од близине емитивних подручја може бити повољан или неповољан. Туристичко-географски положај повећава и добра саобраћајна повезаност планина са суседним просторима на нижим надморском висинама, као и сама саобраћајна проходност планина. Саобраћајна повезаност је увек била, а и данас је, важан фактор туристичког развоја планинских центара Србије. Резултати истраживања показују да је саобраћајна доступност далеко испод оптималних и очекиваних могућности. Недостају брзе и саобраћајнице велике пропусне моћи, какве срећемо у планинским центрима у иностранству.

Поред надморске висине која директно утиче на општу опредељеност планине ка одређеним облицима туризма, значајну улогу имају и остали морфометријски параметри. Ови параметри у знатној мери конкретизују коришћење појединих планинских локалитета и микролокалитета и употпуњују туристичку понуду планина.

Поред рекреативних, планине имају и атрактивна својства везана за естетске и куриозитетне атрибуте. Рекреативни значај планина огледа се преко вертикалне и хоризонталне расшчлањености, морфометријских својстава топографске површине и слично па се у том смислу на простору Србије планине могу поделити на:

- ниске планине, погодне за шетње, лакше облике рекреације и излете (Авала, Цер, Фрушка гора, Вршачке планине, Космај, Букуља, Венчац, Суворор, Црни врх код Крагујевца, и тако даље);
- средње планине до 1.500 m надморске висине, са знатно ширим дијапазоном рекреације, могућностима за планинарење, упражњавање многих зимских спортова на снегу, климатски опоравак, и друго (Златибор, Тара, Кучај, Јастребац, Рудник, Маљен, Повлен, Гоч, Кукавица, Бељаница);
- високе планине преко 1.500 до 2.000 m надморске висине, са изразито планинском климом која прелази у субалпску снежну климу, предодређене за готово све видове рекреације у зимској и летњој сезони (Копоник, Стара планина - ове две планине само незнатно прелазе висину од 2.000 m, Бесна Кобила, Голија, Златар).

Оцена рељефа може се вршити и са аспекта коришћења за поједине облике рекреације. Тако на пример, висоравни и благо заталасани терени погодни су за благе облике пешачења и нордијско скијање. Насупрот томе, већи нагиби планинских страна погодни су планинарење и алпско скијање. Имајући у виду вертикалну и хоризонталну расшчлањеност рељефа, могућности изградње скијашких стаза и неопходне инфраструктуре, услове за спорт и рекреацију, најповољније геоморфолошке услове за зимске спортове имају Копоник, Стара планина, Црни врх, Голија, Бесна кобила и друге.

Према интензитету деловања клима је најчешће комплементаран туристички ресурс, а преко рекреативних својстава може самостално утицати на привлачење

туриста. Да би се посетила одређена планинска туристичка дестинација клима мора да буде повољна за организам и целокупно расположење човека, његове психичке и физичке функције, чиме ће омогућити и рекреативне активности. Други климатски типови пак делују дестимулативно и негативно. Са аспекта рекреативног и здравственог туризма најзначајнији климатски елементи су температура и расподела, као и количина атмосферског талога. Клима планинског простора Србије мења се са порастом надморске висине, па од умерене климе на мањим висинама прелази у субпланинску, а на највећим висинама у планинску климу. Зиме су дуге и оштре, а лета топла и без великог броја врелих дана. Негативне средње дневне температуре повољно се одражавају на дужину зимске скијашке сезоне.

Снежни покривач је један од најбитнијих фактора за развој зимског спортско-рекреативног туризма. Задржавање снега је детерминисано надморском висином односно зимским температурама ваздуха и количином падавина. У том смислу најпогодније услове за зимске спортове имају Копаоник, Црни Врх и Стара планина где снежни покривач према метеоролошким подацима траје од новембра до маја, односно око шест месеци. На Златибору трајање снежног покривача је 120 дана, на Тари 150 дана, а на Златару од 80 до 120 дана. Међутим, глобално отопљавање се одразило на почетак скијашке сезоне, која због недостатка снежних падавина и немогућности стварања вештачког снега услед високих средњедневних температура, почиње све касније, негде крајем децембра. Са друге стране, вештачки снег и добро утабане стазе могу продужити скијашку сезону и на крај марта и почетак априла.

Планине Србије су богате и разноврсним хидрографским објектима. Многобројни речни токови, потоци, извори чисте воде и бројна језера утичу на повећање укупне атрактивности простора. По богатву хидрографских обејеката предњаче Златибор, Копаоник и Жељин. Богатство хидрографских туристичких вредности утиче на могућност боље туристичке валоризације, а самим тим и на могућност формирања богатог садржаја боравка туриста.

Посебну туристичку атрактивност планинског простора Србије чини њен биљни и животињски свет. Планине обилују разним врстама биљног покривача. Најзначајнији је шумски покривач. Планине западне и југозападне Србије се одликују још увек очуваним фондом самониклих шума, али и значајним потенцијалом вештачки створених и одржаваних шумских екосистема. Посебан сегмент тражње на туристичком тржишту представља и саминикло лековито биље. Планински простор

Србије обилује различитим састојинама лековитог биља. По томе предњаче простори западне, југозападне и источне Србије. Брање лековитог биља и боравак у еколошки очуваном амбијенту, многи туристички посланици искористили су као посебан сегмент обогаћивања садржаја боравка туриста. Фонд дивљачи који обитава на планинском простору Србије је доста богат. Дивљач представља праву мотивску вредност и валоризује се кроз посебан облик туристичког промета, а то је ловни туризам. Планине Србије богате су фондом високе и ниске дивљачи. И у овом погледу планински простор западне Србије предњачи у односу на остале делове. Посебано је значајно богатство фонда високе дивљачи које имају значајну трофејну вредност. Лов овакве дивљачи представља значајан економски ефекат привредљивања у туризму.

Природно-географска основа планинског простора пружа услове за развој различитих мотивских облика кретања. Пространи планински терени погодни су за развој скијалишта и они представљају најзначајнију ресурсну основу развоја туризма. Планине Копаоник, Златибор, Тара и Дивчибаре су у том погледу већ афирмисани туристички центри. Развој зимског спортско-рекреативног туризма, на овим планинама, током периода нашег истраживања се мењао. Овај вид туризма био је у повоју све до деведесетих година XX века, када је наступила стагнација. Почетком XXI века почиње оживљавање зимских смучарских центара. Већа су материјална улагања у већ изграђене, али су одвојена и значајна материјална средства за изградњу нових капацитета. Ту се посебно мисли на простор Старе планине, где је у периоду након 2000. године изграђен хотел и више километара ски стаза са свим пратећим објектима.

Материјална база, односно објекти инфра и супраструктуре, представљају неопходан услов развоја туризма и квалитета туристичке понуде у планинским дестинацијама. Степен изграђености туристичких објеката неопходних за задовољавање туристичких потреба је различит по појединим планинским центрима. У погледу степена изграђености смештајних и услужних објеката истичу се Копаоник и Златибор.

Степен развијености туризма, место и улога планинских центара у укупном туризму Србије најбоље се може сагледати преко обима оствареног туристичког промета. Анализа промета туриста на планинама Србије отежана је недостатком статистичких података за дужи временски период. Републички завод за статистику, организовани промет туриста у неким планинским центрима прати тек од

седамдесетих година прошлог века. На основу расположивих статистичких података може се закључити да су основна обележја сезоналност туристичког промета и доминатно учешће домаћих туриста. Планине Србије пружају могућности развоја како зимског, тако и летњег туризма. Доминирају две квалитативно различите сезоне, зимска и летња. У структури броја гостију доминирају домаћи туристи. На свим планинама Србије домаћи туристи у укупном промету учествују са око 90%. На основу података о промету извршена је квантитативна анализа односа планинских центара са укупним бројем туриста у Србији, али и међусобна компарација самих планина. Доступни подаци су показали да планински центри у укупном туристичком промету Србије учествују са око 45%.

Полазећи од претходно дефинисаних атракција и потреба савремених туриста, може се закључити да планине Србије имају потенцијал за креирање широке палете туристичких производа намењених клијентели различитих демографских карактеристика и платежних могућности: летњи одмор за породице и старије парове у комбинацији с велнесом односно летњим рекреативним активностима (пешачке туре, брдски бициклизам, школа слободног пењања, пецање и сл.), зимски одмор на снегу за породице с децом и младе парове у форми класичног скијашког одмора, зимски или летњи викенд одмор, комбинације с велнесом и сезонским рекреативним активностима (нордијско и алпско скијање, пешачке туре, брдски бициклизам, слободно пењање и слично.), конгресни туризам, мање конференције, пословни састанци и радионице, углавном ван главне летње и зимске сезоне, специјални интереси (пецање, бициклизам, јахање, оријентационо трчање, посматрање ретких примерака флоре и фауне и слично).

Насупрот поменутиим предностима стоје и ништа мање важни недостаци који успоравају туристичко унапређење планинског простора: непрепознатљивост Србије у туризму, недостатак светских туристичких стандарда, лоша економска ситуација региона, неповољна старосна структура домицилног становништва, дефицит стручних кадрова, недовољна заштита природних и културних атракција и недостатак локалних покретача туристичког развоја.

Неопходни смештајни, угоститељски објекти и објекти инфраструктуре планинских центра у Алпима грађени су на мањим надморским висинама, док су терени за рекреацију и спорт на већим надморским висинама ван туристичких центара. Захваљујући мањим надморским висинама обезбеђена је боља саобраћајна

приступачност и коришћење центра. Другим речима, туристичка супра и инфраструктура (изузимајући инфраструктуру скијалишта) не граде на најатрактивнијим планинским просторима, већ на одређеним дистанцама од скијалишта. На планинама Србије смештајни и други угоститељски капацитети граде се на већим надморским висинама поред најзначајних рекреативних зона или самих скијашких стаза. На Копаонику и Старој планини већина смештајних капацитета изграђена је поред самих скијашких стаза. Оваква градња поред бројних еколошких, организационих и инфраструктурних проблема, условила је и читав низ других недостатака.

10. ЛИТЕРАТУРА

1. Aeschlimann, J., L., (1969): Zimski turizam нв u Jugoslaviji - Analiza inozemne klijentele, OECD, Gryon - Siusse
2. Ahmetović - Tomka, D., (1996): Turistička promocija kulturnih dobara, Zbornik radova Naučnog skupa sa međunarodnim učešćem „Turistički potencijali Jugoslavije“, Univerzitet u Novom Sadu, Prirodno matematički Fakultet, Institut za geografiju, Novi Sad; 23 - 32
3. Asociacion of Local Government Engineers New Zeland: „Infrastructure ASSET Managment Manual“, jun 1998 - Edition 1.1
4. Austrian ski resorts, (2008): Austrijan tourist office, Wien
5. Blanke i Chiesa, 2011, Према Зечевић, 2011:6
6. Ediev, D., (2001): Application of the Demographic Potential Concept to Understanding the Russian Population History and Prospects: 1897-2100, Demographic Research 4, 289-336
7. Filipović I., Valjarević A., Đorđević M., Pavlović M., Radivojević A., Bratić M. (2013): „Cartographic method and validity of computer aided cartographic generalization of river flows“, Technics Technologies Education Management, Journal of society for development of teaching and business processes in new net envirinment in B&H, No1, 2013.
8. Golija Resort Area Master Plan, (2008): Ecosing Mountain Resort Planners Ltd., Whistler
9. Groupe Compagnije des Alps, (2003): Groupe Compagnije des Alps, Tignes, France
10. Guidance of classifications of hotels, (2003): Governmant of Indija Department of Tourism.

11. Gunn, C., A., (1972): Vacantionscape - Designing Tourist Regions, Bureau of Business Research, Austin.
12. Gunn, C. A., (1998): Tourism planning (2nd edition) New Zork, Taylor and Francis
13. Handbook of Planning and Design, Arhitectural Press, Oxford
14. Henri, C., (1996): Stades et Terrains de Sport, Le M HBoniteur
15. Horwath Consulting: Standardi infrastrukture za turističke resorte, Zagreb, Зарпеб 2007.
16. Horwath Consulting: Strategy for Tourism Developm нvent of Republic of Serbia, Zagreb 2006
17. Horwath Consulting: Tourism M HBaster Plan for m нmountain of Stara planina, Зарпеб 2007.
18. Hotel Accommodation Qusality Standard, (2005): British Tourist Authoritz, London
19. Hotel Classification 2006 - 2010, (2006): Swiss Hotel Association
20. Hotels, Restaurants & Cafes in Europe, (2006): Bruxelles
21. Poon, A., (1993): Tourism, Technology and Competitive Strategies, CAB International, Oxford
22. Popesku, J., (2007): Menadzment turističke destinacije, Univerzitet Singidunum, Beograd
23. Radivojević A., Pavlović M., Filipović I., Bratić M., Đorđević M., Stanković M., Đorđević D. (2012): „Characteristics of mineral, thermal and thermomineral waters of Carpatho - Balkanides Region (Eastern Serbia): The potentials and possibilities of their exploitation“ , Technics Technologies Education Management, Journal of society for development of teaching and business processes in new net envirinment in B&H, No3, 2012.
24. Travel and Tourism Comьpetitiveness - indeks TTC, Ženeva
25. Veal, A. J., (1994): Leisure policy and planning, Longman, Harlow
26. Williams, S. (2003): Tourism and recreation, Prentice Hall, Harlow
27. Williams, S., (1998): Tourism geography, Routledge, London - New York
28. Word Conservation Strategy, (1980): IUCN, Gland, Switzerland

29. Аврамовић, Д., Спасић, Д., Марјановић, Ј., Ранђеловић, Н., (2004): Потенцијали за развој екотуризма у парку природе „Стара планина“..Зборник радова „Екоистина“. Бор
30. Амброжовић, Ј. (1972): Копаоник, природно - географски услови за развој туризма, Одсек за географске науке, Природно - математички факултет, магистарски рад, Београд
31. Биодиверзитет Старе планине у Србији (2007): резултат пројекта „Прекогранична сарадња кроз управљање заједничких природним ресурсима - промоција умрежавања и сарадња између земаља Југоисточне Европе“, Регионални центар за животну средину за централну и источну Европу канцеларија у Србији.
32. Бојовић, Г., (2012): Комплементарност планинског и бањског туризма на Копаонику, Гласник Српског географског друштва, свеска LXXXXII, број 3, Београд.
33. Боснић, Д., (2007): Природна блага Србије – национални паркови и друга заштићена подручја наше земље, Младинска књига, Београд.
34. Братић, М. (2010): Туристичко географска анализа Старе планине у функцији развоја туризма, Магистарски рад, Филозофски Факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, Источно Сарајево.
35. Братић, М., Петровић, Ј., Живковић, Ј., (2011): Стање и перспективе развоја туризма на простору Старе планине, Економске Теме, Економски факултет, Универзитет у Нишу, Ниш.
36. Васовић, М., (1988): Копаоник, Посебно издање Српског географског друштва, Књига 46, Београд.
37. Велојић, В., Радовановић, О., (2003): Становништво Старе планине - Буцак, Зајечар.
38. Видановић, Г., (1955): Видлич - Забрђе, Научно дело, Београд.
39. Видановић, Г., (1955): Висок, Научна књига, Београд.
40. Видановић, Г., (1960): Видлич - Забрђе, Научна књига, Научно дело, Београд.
41. Вујичић, Р., (1982): Поднебље Копаоника „Метеор Копаоник 79 и 80“, Републички хидрометеоролошки завод СР Србије, св.7, Београд.

42. Гавриловић, Д., (1995): Леднички рељеф, Монографија „Социјалистичка Република Србија“, I том, Књижевне новине, Београд.
43. Група аутора (1983): Заштита вода и водоснабдевања општине Бајина Башта, Природно математички факултет, ООУР Институт за географију, Нови Сад.
44. Група аутора (2000): Одрживи и одговорни развој туризма у XXI веку, Туристичка организација Србије, Београд.
45. Група аутора, (1992): Вегетација Националног парка Тара, Шумарски факултет, Београд.
46. Група аутора, (2001): Бајина Башта, Географска енциклопедија насеља Србије, књига I, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд.
47. Група аутора, (2001): Бизнис план реконструкције хотела „Језеро“ Перућац, Институт за развој малих и средњих предузећа. Београд.
48. Група аутора, (2001): Одговорни и одрживи туризам. Центар за одговорни и одрживи туризам ЦенОРТ. Београд 2001.
49. Дабић, Д. (1995): Теоријски, методолошки и плански оквир просторног планирања туристичких подручја, Монографија Просторно планирање, регионални развој и заштита животне средине 2, ИАУС, Београд 121 - 131
50. Дабић, Д. (2004): Планска евакуација у просторном планирању туристичких подручја у: Одрживи развој планинских подручја Србије, 111 - 125, ИАУС, Београд
51. Димитријевић, М. Д., ed (1996): Геологија Златибора, Монографија, Посебно издање свеска број 18, Геоинститут у Београду.
52. Динић, Ј., (1992): Проблеми туристичко - географске оцене рељефа, Гласник српско географског друштва, свеска LXII број 1, Београд.
53. Драговић, Р., Филиповић, И., Николић, Ј., (2009): Искористивост природно - географских услова Златибора и Златара за развој екотуризма и здравственог туризма, Гласник српског - географског друштва, Свеска LXXXIX број 1, Београд.
54. Дукућ, Д., (1995): Климатологија, Географски факултет универзитета у Београду, Београд.
55. Ђирић, Б., Гертнер, Б., (1962): О проблему варисцијског убирања у Југославији, Весник ЗГГИ, књига XX, Београд.

56. Ђукић, Д., (1983): Туристичка валоризација природних, етнографских и других потенцијала Шар - планине, Посебно издање Српског географског друштва, Свеска 55, Београд.
57. Закон о туризму Србије, 2012
58. Зборник реферата, (1990): Природа Копаоника - заштита и коришћење, Институт за туризма, Природно математички факултета, Универзитет у Београду, Београд.
59. Зеремски, М., (1954): Креманска котлина (прилог монографији Западне Србије), Гласник Српског географског друштва, свеска XXXIV, број 1, Београд .
60. Зеремски, М., (1954): О рељефу басена Дервенте, Зборник радова географског одсека, Природно - математички Факултет, Универзитет у Београду, свеска 1, Београд.
61. Зеремски, М., (1954): Рељеф планине Таре, Посебно издање, Српско географско друштво, свеска 33, Београд
62. Истраживање развитка становништва на подручју Копаоника, (1985): Изводи из студије, Економски институт, Београд,.
63. Јакшић, П., Ђурић, М., (2007): Водич кроз фауну дневних лептира Копаоника, Национални парк Копаоник.
64. Јанковић, Р. (1909): Историја развитка Нишавске долине, Морфолошка студија, Српска краљевска академија наука, Београд.
65. Јовановић, В., Царевић, И., Вушковић, Д., (2012): Прегледи и могућности заштите неких трансграничних (Источна Србија - Западна Бугарска) стратегафско - палеонтолошких геообјеката, Гласник Српског географског друштва, Свеска ХСII, број 1. Београд.
66. Јовичић, Д. (2009): Туристичка географија Србије, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
67. Јовичић, Д., (2000): Туризам и животна средина - концепција одрживог туризма, Задужбина Андрејевић, Београд.
68. Јовичић, Д., (2006): Национална туристичка географија, Природно - математички факултет, Универзитет у Нишу, Ниш.
69. Јовичић, Ж., (1976): Основе туризма, НИП „Туристичка штампа“, Београд.
70. Јовичић, Ж., (1981): Туристичка географија, Научна књига, Београд.

71. Јовичић, Ж., Јовичић, Д., Ивановић, В., (2005): Основе туризма, Факултет за хотелски и туристички менаџмент, Опатија, Београд.
72. Лазаревић, М., (1967): Климатске особине Херцег Новог и његовог гравитационог подручја са освртом на услове за развитак туризма и гајење јужног воћа, посебно издање Географског института „Јован Цвијић“, књ 18, Београд.
73. Лакушић, Д., и други (1995): Флористички разноврсан резерват кањона Лазареве реке и Малиника, Београд
74. Маричић, М., Спасов, С., (1980): Фитоклиматолошка испитивања на климу Копаоника у току истраживања „Метеор Копаоник 79 и 80“, Републички хидрометеоролошки завод СР Србије, св.7, Београд..
75. Марковић, Ј. Ђ., Павловић М., (1995): Географске регије Југославије, Савремена администрација, Београд.
76. Марковић, С., (2005): Стање и оцена могућности реализације оптималних праваца развоја туризма планине Таре, Српско географско друштво, Београд.
77. Медаревић, М., Банковић, С., Пантић, Д. (2001): Стање шума у националним парковима Србије, „Заштита природе“, Број 15, Завод за заштиту природе Србије, Београд.
78. Менковић, Љ., (1995): Површинска крашка морфологија Мокре Горе и Жљеба, посебно издање књига 41. Географски институт „ Јован Цвијић“, САНУ, Београд
79. Мијовић, Д., (2006): Парк природе Стара планина, Завод за заштиту природе Србије, Србијашуме, Београд.
80. Мијовић, Д., (2006): Парк природе Стара планина, Србијашуме, Завод за заштиту природе Србије, Београд.
81. Миловановић, Б., (2010): Клима Старе планине, Посебно издање, књ. 75, Географски институт „ Јован Цвијић“, САНУ, Београд
82. Милошевић, М., Марковић, М., (2004): Одрживи туризам - утилизација простора планинских пограничних регија на примеру Старе планине, Зборник радова, свеска ЛII, Географски факултет Универзитет у Београду, Београд

83. Мирковић, С., (2002): Режим заштите Националног парка Тара, Рад саопштен на међународном научном скупу, Савремена тенденција у туризму и хотелијерству, Нови Сад.
84. Мирковић, С., (2003): Туристички ресурси Хомоља и могућност њиховог коришћења, Друштво географа Војводине, Нови Сад.
85. Митић, Р., (1984): Годишњак заједнице удруженог рада за пословно планску сарадњу за развој и уређење старе планине, број 2 и 3, Заједница удруженог рада за пословно - планску сарадњу за развој и удружење Стара планине, Књажевац.
86. Мојсиловић, Баклајић, Д., Ђоковић, И., (1977): Основна геолошка карта, лист Титово Ужице, Савезни геолошки завод, Београд
87. Мојсиловић, С., Баклајић, Д., Ђоковић, И., Аврамовић, В., (1978): Тумач за основну геолошку карту, лист Титово Ужице, Савезни геолошки завод, Београд
88. Мосуровић, М., Симић, М., (2002): Тара, Маркетинг агенција „Око“. Ужице.
89. Настић, В., и други (1989): Извештај о раду на ТГК, пројекат Д2, Републички Фонд за геолошка истраживања, Београд.
90. Нешић, Д., и сарадници (2009): Механизам настанка клизеће дробине на јужној падини Панчићевог врха - Копаоник, Гласник српског географског друштва, Свеска LXXXIX број 4, Београд.
91. Николић, Р.(1914): Глечерски трагови на Копаонику, Гласник српског географског друштва, Свеска 3 и 4, Београд.
92. Николић, С., (1984): Регионални приоритет развоја туризма у СР Србији ван територије СПА, Туристичка штампа, Београд.
93. Николић, С., (1994): Међудејство заштите природе и развој туризма у националним парковима - комплементарности и еколошки ризици, Завод за заштиту природе Србије, посебно издање, број 14, Београд.
94. Николић, С., (1994): Међудејство заштите природе и развоја туризма у националним парковима - комплементарности и еколошки ризици, Завод за заштиту природе Србије, посебно издање број 14, Београд.
95. Николић, С., (1998): Природа и туризам Србије, Еко центар и завод за заштиту природе Србије, Београд.
96. Николић, С., (1998): Природа и туризам Србије, Еко центар и завод за заштиту природе Србије, Београд.

97. Николић, С., (2006): Туризам и заштићена природна добра Србије, Завод за заштиту природе Србије, Београд.
98. Павловић, М., (1998): Географија Југославије II, Београд, 255 стр.
99. Попеску, Ј., (2002): Маркетинг у туризму, Чигота штамп., Универзитет Сингидунум, Београд
100. *Просторни план подручја парка природе и туристичке регије Стара планина Предлог Просторног плана*, 2007. Београд, Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Влада Републике Србије.
101. Прилози за биоклиматологију Копаоника (1962), Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“, књ.18, Београд.
102. Радовановић, М., (1995): Проблеми и принципи климатске рејонизације на примеру Метохија, Магистарска теза, Београд.
103. Радовић, М., (1999): Водич кроз Копаоник, НП Копаоник
104. Ракићевић, Т., (1963): Климатске и хидрографске карактеристике Златибора, Гласник Српског географског друштва, св XLIII, бр.1, Београд.
105. Ракићевић, Т., (1980): Климатско рејонирање СР Србије, Зборник радова Географског института ПМФ, св.XXVII, Београд.
106. Ромелић, Ј., Ђурић, Н., (2001): Туристичка географија Југославије, Природно - математички факултет, Универзитет у Новом Саду, Институт за географију, Нови Сад.
107. Ршумовић, Р., Миливојевић, М., Лазаревић, М., (1991): Златибор - географска студија, САНУ, Београд .
108. Спасић, Н.,и остали (2007): Просторни план подручја парка природе и туристичке регије Стара планина (Предлог просторног плана), Институт за архитектуру и урбанизам Србије, Министарство за капиталне инвестиције, Београд .
109. Спасојевић, М., Шушић, В, (2005), Србија и Црна Гора – Економска географија, Економски факултет Ниш, Ниш.
110. Стаменковић, С., (2003): Енциклопедија насеља, књига 4, Географски Факултет Универзитет у Београду, Београд)
111. Станковић, М., С., (1969): Завојско језеро, Пиротски зборник, Пирот.

112. Станковић, М., С., (2000): Туристичка географија, Пето допуњено издање, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд
113. Станковић, С., (1990): Туризам у Југославији, Туристичка штампа, Београд.
114. Станковић, С., (1994): Туристичка географија, Универзитетски уџбеник, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
115. Станковић, С., (1995): Клима као туристичка вредност, Гласник Српског географског друштва, свеска LXXV, бр. 2, Београд.
116. Станковић, С., (2000): Језера Србије - лимнолошка монографија, Српско - географско друштво, Београд.
117. Станковић, С., (2003): Туризам, заштита и валоризација, Завод за уџбенике Београд, Београд
118. Станковић, С., (2005): Туристичка географија, Завод за уџбенике Београд, Београд.
119. Станковић, С., (2008): Туристичка географија, Завод за уџбенике, Прво издање, Универзитетски уџбеник, Београд.
120. Станковић, С., Поповић, И., Јовичић, Ж., (1998): Регионализација Србије - просторна структура туризма. Београд.
121. Стојадиновић, Б., (1999): Завичајни лексикон - Књажевац у 1.000 појмова, Књажевац.
122. Туристичка организација регије Западне Србије, Западна Србија, Ужице, 2010.
123. Ћирић, Б., Карамата, С., (1967): Област Копаноника (Геолошки проблеми Динарида, водич екскурзије), Београд
124. Ћирковић, С., (2003): Геоморфолошки туристички ресурси Србије и комплементарне вредности у окружењу, Зборник радова Географског факултета, Свеска LI, Београд.
125. Унковић, С. (1998): Економика туризма, Савремена администрација, Београд
126. Цвијић, Ј., (1987): Балканско полуострво, САНУ, Београд
127. Чомић, Ђ. (1986): Просторно планска концентрација концентрација туризма, Теорија и пракса туризма, бр. 2/86, Београд
128. Чомић, Ђ. (2003): Туризам и одрживи развој руралних подручја Србије, У: Село у новим развојним условима, Удружење урбаниста Србије, Београд, 40 – 46.

129. Чомић, Ђ., Пјевач, Н., (1997): Туристичка географија, Савезни центар за унапређење хотелијерства и угоститељства, Београд.
130. Šušić, V., Đorđević, D., (2011): The place and role of events in the tourist development of the Southwest Serbia cluster, *Facta Universitates, Economics and organization*, vol 8, N° 1, University of Nis, Niš.
131. Шушић, В., Ђорђевић, Д., (2013): Туристички центар на Старој планини еколошки и економски неуспех, *Теме*, Универзитет у Нишу, Ниш.
132. Šušić, V., Đorđević, D., (2014): Osnovni pokazatelji održivog razvoja turizma u prostoru, *Krizne politike i postkrizni procesi: izazovi ekonomske nauke*, Zbornik radova, Redaktori Z. Arandelović, S. Marinković, Ekonomski fakultet Niš.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

www.hotelitara.com

www.infokop.ne

www.palisad.rs

www.skisavez.com

www.tara-planina.com

www.vujicdivcibare.com

www.viamichelin.com

www.zelenicardaci.net

11. ПРИЛОЗИ

Прилог 1: Број ноћења и регистрованих туриста у Србији у периоду 1975-2012.

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	3.178.822	842.216	4.021.038	8.584.944	1.381.944	9.966.888	2,7	1,6
1976.	3.296.410	847.224	4.143.634	8.806.092	1.337.917	10.144.009	2,7	1,6
1977.	3.124.218	844.450	3.968.668	9.340.870	1.4345.97	10.775.467	3,0	1,7
1978.	3.321.780	840.716	4.162.496	10.199.987	1.453.860	11.565.847	3,0	1,7
1979.	3.301.059	835.030	4.136.089	10.662.285	1.431.252	12.093.537	3,2	1,7
1980.	3.459.311	868.359	4.327.670	10.561.653	1.466.788	12.028.449	3,1	1,7
1981.	3.533.724	852.612	4.386.336	10.662.469	1.484.139	12.146.608	3,0	1,7
1982.	3.631.872	815.490	4.447.362	11.014.550	1.485.589	12.500.139	3,0	1,8
1983.	3.675.374	743.679	4.419.053	11.136.309	1.447.380	12.583.689	3,0	1,9
1984.	3.820.263	785.652	4.605.915	11.602.158	1.527.261	13.129.419	3,0	1,9
1985.	3.899.355	846.556	4.745.911	12.424.672	1.472.797	13.897.469	2,9	1,7
1986.	3.869.656	855.783	4.725.439	12.777.912	1.368.912	14.146.824	3,3	1,6
1987.	3.691.649	899.740	4.591.389	11.816.696	1.367.391	13.184.087	3,2	1,5
1988.	3.576.912	929.889	4.506.801	11.457.918	1.433.359	12.891.277	3,2	1,5
1989.	3.221.199	941.562	4.162.361	10.410.451	1.535.593	11.926.044	3,2	1,6
1990.	3.059.742	880.125	3.939.867	10.201.605	1.968.122	11.669.782	3,3	1,7
1991.	2.476.512	346.637	2.823.149	8.750.340	706.224	9.456.564	3,3	2,0
1992.	2.522.549	146.713	2.669.262	9.118.692	348.191	9.466.883	3,5	2,4
1993.	2.014.395	70.143	2.084.538	6.675.201	182.941	6.858.142	3,3	2,6
1994.	1.881.047	319.972	2.201.019	6.750.311	653.613	7.403.924	3,4	2,9
1995.	2.222.956	204.151	2.432.107	7.480.611	643.849	8.124.460	3,4	2,8
1996.	1.950.184	247.211	2.197.395	6.920.997	725.815	7.646.812	3,5	2,9
1997.	1.904.506	239.066	2.143.572	6.660.378	615.062	7.275.440	3,5	2,6
1998.	2.073.385	227.455	2.300.840	7.338.895	607.833	7.946.728	3,4	2,7
1999.	1.319.948	123.764	1.443.712	5.124.753	342.535	5.467.288	3,9	2,8
2000.	2.003.549	165.676	2.167.225	7.265.197	431.093	7.696.290	3,6	2,6
2001.	1.886.603	242.525	2.129.128	6.602.672	592.600	7.195.272	3,5	2,4
2002.	1.897.612	312.063	2.209.675	6.468.473	738.261	7.206.734	3,4	2,4
2003.	1.658.664	339.283	1.997.947	5.892.890	791.702	6.684.592	3,6	2,3
2004.	1.579.857	391.826	1.971.683	5.791.564	851.059	6.642.623	3,7	2,2
2005.	1.535.790	452.679	1.988.469	5.507.604	991.748	6.499.352	3,6	2,2
2006.	1.537.646	468.842	2.006.488	5.577.310	1.015.312	6.592.622	3,6	2,2
2007.	1.610.513	696.045	2.306.558	5.853.017	1.475.675	7.328.692	3,6	2,1
2008.	1.619.672	646.494	2.266.166	5.935.219	1.398.887	7.334.106	3,7	2,2
2009.	1.373.444	645.022	2.018.466	5.292.613	1.469.102	6.761.715	3,9	2,3
2010.	1.317.916	682.681	2.000.597	4.961.359	1.452.156	6.413.515	3,8	2,1
2011.	1.304.443	764.167	2.068.610	5.001.684	1.643.054	6.644.738	3,8	2,2
2012.	1.269.676	809.967	2.079.643	4.688.485	1.796.217	6.484.702	3,7	2,2

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

Прилог 2: Број ноћења и регистрованих туриста у планинским местима Србије

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	317.237	13.681	330.918	1.359.792	22.528	1.382.320	4,3	1,6
1976.	321.222	10.439	331.661	1.475.186	22.788	1.497.974	4,6	2,2
1977.	370.757	11.286	382.043	1.615.964	25.582	1.641.546	4,4	2,3
1978.	429.967	12.530	442.497	1.913.137	22.617	1.935.754	4,4	1,8
1979.	417.848	17.599	435.447	2.057.214	26.489	2.083.703	4,9	1,5
1980.	408.654	19.452	428.116	1.978.145	31.876	2.010.021	4,8	1,6
1981.	402.641	17.980	420.611	1.992.110	37.529	2.029.639	5,0	2,1
1982.	381.068	12.103	393.171	2.014.097	38.547	2.052.644	5,3	3,2
1983.	416.158	13.707	429.805	2.118.580	55.187	2.173.767	5,1	4,0
1984.	404.885	15.806	420.691	2.226.505	80.900	2.307.405	5,5	5,1
1985.	448.983	18.147	467.130	2.592.209	55.370	2.647.579	5,8	3,1
1986.	457.703	17.180	474.883	2.716.084	42.562	2.758.646	5,9	2,5
1987.	441.263	19.415	460.678	2.568.733	52.235	2.620.960	5,8	2,7
1988.	455.831	25.925	481.756	2.597.582	80.213	267.795	5,6	3,1
1989.	460.552	12.882	493.434	2.642.019	122.791	2.764.810	5,7	3,7
1990.	459.139	38.494	498.033	2.593.540	136.014	2.729.554	5,7	3,5
1991.	427.564	11.768	439.332	2.420.426	70.398	2.490.824	5,7	6,0
1992.	435.599	2.927	438.526	2.632.958	10.714	2.643.672	6,0	3,7
1993.	249.203	1.774	250.977	1.549.067	7.183	1.556.250	6,2	4,0
1994.	308.413	5.229	313.642	-	-	-	5,7	7,2
1995.	371.827	7.126	378.953	2.080.725	45.266	2.125.991	5,6	4,7
1996.	352.294	7.070	359.364	2.037.238	31.493	2.068.731	5,8	4,5
1997.	356.607	7.210	363.817	1.950.691	25.669	1.976.360	5,4	3,6
1998.	391.602	9.981	401.583	2.263.094	45.408	2.308.502	5,7	4,5
1999.	243.021	3.719	246.740	1.420.053	12.787	1.432.840	5,8	3,4
2000.	348.388	10.428	358.816	1.984.034	46.177	2.030.211	5,7	4,4
2001.	374.370	11.401	385.771	2.044.840	49.451	2.094.291	5,5	4,3
2002.	411.012	14.478	425.490	2.048.671	57.092	2.105.763	5,0	3,9
2003.	355.454	14.251	368.705	1.816.121	53.815	1.869.936	5,1	3,8
2004.	373.489	17.555	391.044	1.748.167	60.211	1.808.378	4,7	3,4
2005.	379.453	21.217	400.670	1.696.247	69.715	1.765.962	4,5	3,3
2006.	366.163	26.246	392.409	1.651.073	92.466	1.743.539	4,5	3,5
2007.	409.506	36.351	445.857	1.806.480	127.418	1.933.898	4,4	3,5
2008.	409.029	39.826	448.855	1.776.294	135.714	1.912.008	4,3	3,4
2009.	349.817	38.799	388.616	1.547.897	124.789	1.672.686	4,4	3,2
2010.	334.351	42.297	376.648	1.337.776	129.131	1.466.907	4,0	3,1
2011.	355.059	47.162	402.221	1.442.213	147.803	1.590.016	4,1	3,1
2012.	348.744	48.644	397.388	1.445.368	155.121	1.600.489	4,1	3,2

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

Прилог 3: Број ноћења и регистрованих туриста на планини Тари у периоду 1975-2012.

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	9.900	100	10.000	25.700	200	25.900	2,4	2,0
1976.	8.300	-	8.300	23.800	-	23.800	2,9	-
1977.	5.200	-	5.200	22.100	-	22.100	4,3	-
1978.	29.200	100	29.300	123.800	200	124.000	4,2	2,0
1979.	30.100	100	30.200	139.700	200	139.900	4,6	2,0
1980.	31.300	100	31.400	126.200	300	126.500	4,8	3,0
1981.	40.200	100	40.300	187.600	300	187.900	4,6	3,0
1982.	40.800	160	40.960	190.000	320	190.320	4,7	2,5
1983.	41.640	320	41.960	195.320	640	195.960	4,7	2,0
1984.	42.815	632	43337	216.834	978	217.812	5,0	1,5
1985.	59.069	607	59676	370.455	1.008	371.463	6,3	1,7
1986.	56.069	607	56676	370.383	1.083	371.466	6,6	1,7
1987.	66.641	1.080	67721	398.011	1.853	399.864	6,0	1,7
1988.	70.824	1.242	72066	412.482	2.612	415.094	5,8	2,0
1989.	70.362	776	71138	440.734	2.470	443.204	6,3	3,0
1990.	67.000	500	67.500	396.300	1.700	398.000	5,9	3,1
1991.	35.450	174	35624	189.179	920	190.099	5,3	5,1
1992.	52.030	117	52.147	328.576	437	329.013	6,3	3,7
1993.	51.080	120	51.200	328.400	400	328.800	6,4	3,0
1994.	12.897	10	12.907	66.458	59	66.517	5,2	6,0
1995.	13.584	67	13.651	65.091	144	65.235	4,8	2,5
1996.	25.582	529	14.113	110.109	2.742	112.851	4,3	5,1
1997.	30.942	421	31.363	125.435	778	126.213	4,0	1,8
1998.	37.000	600	37.600	185.600	1.400	187.000	5,0	2,2
1999.	28.400	800	39.200	118.000	2.000	120.000	4,2	2,5
2000.	43.800	1.300	45.100	172.000	4.000	176.000	3,9	3,1
2001.	43.668	1.776	45.444	200.012	6.964	206.976	4,6	3,9
2002.	43.978	2.025	46.003	189.394	5.376	194.770	4,3	2,7
2003.	43.804	1.59	44.863	194.757	3.640	198.397	4,4	3,4
2004.	43.898	1.903	45.801	159.662	6.258	165.920	3,6	3,3
2005.	48.400	2.465	50.865	185.976	7.121	193.097	3,8	2,9
2006.	44.695	3.210	47.905	147.911	9.888	157.799	3,3	3,1
2007.	53.738	3.128	56.866	183.667	10.189	193.856	3,4	3,3
2008.	52.103	3.938	56.041	172.519	10.182	182.701	3,3	2,6
2009.	46.268	3.829	50.097	154.958	10.428	165.386	3,3	2,7
2010.	6.666	350	7.016	17.353	1.840	19.193	2,6	5,3
2011.	51.731	3.751	55.482	186.293	12.021	198.314	3,6	3,2
2012.	60.480	4.292	64.772	239.638	14.676	254.314	4,0	3,4

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

Прилог 4: Број ноћења и регистрованих туриста на планини Златибор
у периоду 1975-2012.

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	71.102	3.383	74.485	330.949	4.254	335.203	4,7	1,3
1976.	68.835	2.576	71.411	298.666	4.174	302.840	4,3	1,6
1977.	88.100	2.700	90.800	395.400	5.900	401.300	4,5	2,2
1978.	103.789	2.605	106.394	464.532	4.114	468.646	4,5	1,6
1979.	102.857	1.679	104.536	516.305	3.360	519.665	5,0	2,0
1980.	108.753	9.165	117.918	508.336	11.100	519.436	4,7	1,2
1981.	108.216	5.654	113.870	501.092	7.531	508.623	4,3	1,3
1982.	101.433	1.249	109.682	486.618	2.374	488.992	4,5	1,9
1983.	108.216	1.212	109.428	519.538	2.199	521.737	4,8	1,8
1984.	101.754	1.656	103.410	511.180	5.202	516.382	5,0	3,1
1985.	116.208	2.842	119.050	591.276	4.825	596.101	5,0	1,7
1986.	116.364	1.408	117.772	602.796	2.077	604.873	5,2	1,5
1987.	104.003	1.116	105.119	605.598	2.138	607.736	5,8	1,9
1988.	107.110	1.241	198.351	608.465	2.260	610.725	5,7	1,8
1989.	100.229	1.202	101.431	562.361	2.470	564.831	5,6	2,0
1990.	109.979	994	110.973	640.893	2.720	643.613	5,8	2,7
1991.	84.235	600	84.835	523.165	2.988	526.153	6,2	5,0
1992.	98.435	289	89.721	578.373	1.105	579.478	6,4	3,9
1993.	60.106	250	60.356	353.875	918	354.793	2,2	3,7
1994.	98.471	161	98.362	543.075	483	543.558	3,5	2,8
1995.	75.196	837	76.033	456.077	2.421	458.495	3,2	2,9
1996.	70.048	932	70.980	423.709	3.017	426.726	2,8	3,2
1997.	69.939	1.293	71.232	425.992	3.107	429.099	6,1	2,4
1998.	80.160	1.415	81.575	490.953	5.029	495.982	6,1	3,6
1999.	50.580	769	51.349	302.664	2.732	305.396	6,0	3,6
2000.	70.710	2.906	73.616	432.748	11.861	444.609	6,1	4,1
2001.	74.747	3.573	78.320	441.597	13.821	455.418	5,9	3,1
2002.	68.985	4.137	73.122	372.612	15.037	387.649	4,9	2,8
2003.	66.349	4.528	70.877	314.862	15.827	330.689	4,7	3,5
2004.	77.300	5.891	83.191	326.081	17.524	343.605	4,2	3,0
2005.	73.294	7.224	80.518	324.252	21.419	345.671	4,4	3,0
2006.	79.385	8.617	88.002	348.057	28.555	376.612	4,4	3,3
2007.	89.117	12.496	101.613	394.753	38.934	433.687	4,4	3,1
2008.	90.008	13.846	103.854	390.135	46.339	436.474	1,7	2,1
2009.	79.809	13.284	93.093	345.352	43.625	388.977	4,3	3,3
2010.	88.039	16.785	104.824	352.583	51.641	404.224	4,0	3,1
2011.	96.776	19.526	116.302	410.833	64.467	475.300	4,2	3,3
2012.	92.749	18.185	110.934	401.703	61.660	463.363	4,3	3,4

Извор: Републички завод за статистику, статистички годишњаци
за период 1975-2012. године.

Прилог 5: Број ноћења и регистрованих туриста на планини Златар у периоду 1975-2012.

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	12.736	459	13.195	37.942	1.609	39.551	3,0	3,5
1976.	15.737	398	16.135	52.952	780	53.732	9,2	2,0
1977.	16.813	343	17.156	53.777	602	54.379	3,2	1,8
1978.	28.547	295	28.842	900.663	407	101.070	3,5	1,4
1979.	13.912	205	14.117	63.528	301	63.829	4,6	1,5
1980.	8.612	172	8.784	57.566	372	57.938	6,7	2,2
1981.	10.135	125	10.260	56.440	291	56.731	5,6	2,3
1982.	7.790	67	7.857	48.004	150	48.154	6,2	2,2
1983.	7.475	99	7.574	57.172	630	57.802	7,7	6,4
1984.	8.565	98	8.663	52.718	248	52.966	6,1	2,5
1985.	11.880	139	12.019	99.303	309	99.612	8,4	2,2
1986.	12.080	146	12.226	121.529	158	121.687	10,1	1,1
1987.	10.210	254	10.464	118.848	273	119.121	11,6	1,1
1988.	10.472	163	10.635	113.274	202	113.476	10,8	1,2
1989.	9.069	204	9.273	105.821	213	106.034	11,7	1,0
1990.	9.446	131	9.577	85.588	145	85.733	9,1	1,1
1991.	5.540	36	5.576	38.757	36	38.793	7,0	1,0
1992.	7.561	8	7.569	37.105	8	37.113	4,9	1,0
1993.	3.185	3	3.188	35.088	3	35.091	11,0	1,0
1994.	4.847	-	4.847	26.519	-	26.519	5,5	-
1995.	6.256	2	6.258	31.617	7	31.624	6,1	7,0
1996.	3.511	17	3.528	16.790	17	16.807	4,8	1,0
1997.	3.542	6	3.548	13.728	6	13.734	3,9	1,0
1998.	53.299	19	5.348	22.042	19	22.061	4,1	1,0
1999.	3.288	9	3.297	16.960	17	16.977	5,2	1,9
2000.	5.096	96	5.192	25.506	353	25.859	5,0	3,7
2001.	4.701	70	4.771	19.209	70	19.279	4,1	1,0
2002.	4.606	117	4.723	42.541	117	42.658	9,2	1,0
2003.	6.149	405	6.554	61.318	61.723	405	10,0	1,0
2004.	4.848	371	5.219	24.868	371	25.239	5,1	1,0
2005.	3.077	663	3.740	12.243	833	13.076	4,0	1,3
2006.	9.095	722	9.737	23.412	738	24.150	2,6	1,0
2007.	7.122	551	7.673	25.115	551	26.415	3,5	2,4
2008.	13.877	1.516	15.393	71.733	3.392	75.125	5,2	2,2
2009.	10.550	1.066	11.616	59.938	1.713	61.651	5,7	1,6
2010.	6.230	716	6.946	29.612	1.285	30.897	4,8	1,8
2011.	4.823	749	5.572	13.678	1.863	15.541	2,8	2,5
2012.	4.222	673	4.895	11.459	1.287	12.746	2,7	1,9

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

Прилог 6: Број ноћења и регистрованих туриста у планинском центру Дивчибаре у периоду 1975-2012.

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	34.054	561	34.615	226.122	3.170	229.292	6,6	5,7
1976.	41.558	662	42.220	269.611	3.710	273.321	6,5	5,6
1977.	37.689	428	38.117	243.786	2.034	245.820	6,5	4,8
1978.	41.430	495	41.925	289.551	2.426	291.977	7,0	4,9
1979.	38.193	438	38.631	265.707	1.441	267.148	7,0	3,3
1980.	41.561	202	41.763	253.698	541	254.239	6,1	2,7
1981.	45.132	324	45.456	264.603	1.288	265.899	5,9	4,0
1982.	45.548	345	45.893	291.522	1.824	293.346	6,4	5,3
1983.	41.453	354	41.807	259.569	1.347	260.916	6,3	3,8
1984.	41.065	140	41.205	288.987	294	289.281	7,0	2,1
1985.	42.063	194	42.257	199.393	813	200.206	6,9	4,2
1986.	46.020	111	46.131	317.855	164	318.019	6,9	1,5
1987.	43.301	255	43.556	294.801	1.134	295.935	6,8	4,4
1988.	44.359	234	44.593	294.648	566	295.214	6,6	2,4
1989.	43.349	51	43.400	297.399	232	297.631	6,9	4,5
1990.	33.721	114	33.835	241.706	483	242.189	7,2	4,7
1991.	30.521	53	30.574	205.977	1.134	207.111	6,8	2,4
1992.	43.580	40	43.620	311.763	93	311.856	4,8	2,3
1993.	20.702	57	20.759	155.645	244	155.889	3,2	4,3
1994.	33.594	51	33.645	238.151	143	238.294	7,1	2,8
1995.	36.926	1.487	38.413	291.970	1.487	306.372	7,9	5,4
1996.	41.628	956	42.584	283.261	7.024	290.285	6,8	7,3
1997.	45.894	133	46.027	298.137	479	298.616	6,5	3,6
1998.	51.391	511	51.902	322.152	4.808	326.960	5,7	4,5
1999.	37.922	250	38.172	238.677	1.337	240.014	6,3	5,3
2000.	48.506	2.311	50.817	318.566	14.763	333.329	6,6	6,4
2001.	39.509	1.193	40.702	258.232	8.476	266.708	6,5	7,1
2002.	27.103	177	27.280	179.359	625	179.984	6,6	3,5
2003.	21.374	191	21.565	132.764	931	133.695	6,2	4,9
2004.	22.457	613	23.070	133.630	3.529	137.159	6,0	5,8
2005.	21.016	226	21.242	120.177	920	121.067	5,7	4,1
2006.	20.776	361	21.137	113.673	1.650	115.323	5,5	4,6
2007.	24.460	479	24.939	133.985	829	134.814	5,5	1,7
2008.	34.257	922	35.179	159.486	1.849	161.335	4,3	3,4
2009.	29.162	1.642	30.804	135.370	3.795	139.165	4,6	2,3
2010.	27.899	1.036	28.935	114.397	2.818	117.215	1,1	1,6
2011.	28.925	1.475	30.400	128.897	4.766	124.131	4,3	3,2
2012.	27.776	954	28.730	112.844	2.789	115.633	4,1	2,9

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

Прилог 7: Број ноћења и регистрованих туриста на планини Копаоник
у периоду 1975-2012. година

Год.	Туристи			Ноћења			Просечан боравак	
	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни	Укупно	Домаћи	Страни
1975.	9.973	109	10.082	42.681	485	43.166	4,3	4,4
1976.	13.513	80	13.593	64.086	451	64.537	4,7	5,6
1977.	12.035	24	12.059	62.972	75	63.047	5,2	3,1
1978.	14.497	36	14.533	77.078	72	77.150	5,3	2,0
1979.	16.960	117	17.077	75.411	340	75.751	4,4	2,9
1980.	12.348	46	12.394	74.283	110	74.393	6,0	2,4
1981.	11.835	19	11.854	78.899	23	78.922	6,7	1,2
1982.	18.319	4.383	22.702	118.893	10.506	129.399	6,5	2,4
1983.	36.737	6.161	42.898	174.296	12.977	187.273	4,7	2,1
1984.	31.394	7.262	38.656	184.739	17.628	202.359	5,9	2,4
1985.	30.436	9.577	40.013	227.560	25.947	253.507	8,3	2,7
1986.	37.850	10.170	48.020	275.904	26.947	302.851	7,3	2,7
1987.	46.590	12.446	59.036	301.397	38.930	340.327	6,5	3,1
1988.	68.077	16.562	84.639	395.676	61.050	456.726	5,8	3,7
1989.	82.298	23.458	105.756	445.428	101.724	547.152	5,4	4,3
1990.	79.128	28.610	107.738	457.593	110.054	567.647	5,8	3,8
1991.	103.689	8.993	112.628	586.927	57.953	644.880	5,6	6,4
1992.	117.766	1.498	119.264	728.887	4.472	733.359	6,2	3,0
1993.	64.302	572	64.874	426.572	2.718	429.290	6,6	4,7
1994.	81.336	936	82.272	438.491	5.013	443.504	5,4	5,3
1995.	100.245	913	101.158	529.924	4.181	543.145	5,2	4,5
1996.	85.743	1.511	87.254	468.166	7.067	475.233	5,4	4,6
1997.	78.369	1.665	80.034	412.700	9.217	421.917	5,3	5,5
1998.	93.660	3.491	97.151	498.432	20.504	518.976	5,3	5,9
1999.	45.864	760	46.624	284.476	3.581	288.057	6,2	4,7
2000.	59.006	1.496	60.504	333.096	6.694	339.790	5,6	4,5
2001.	82.061	2.273	84.334	396.978	11.076	408.054	4,8	4,9
2002.	118.540	4.974	123.514	514.269	26.293	540.562	4,3	5,3
2003.	81.207	4.598	85.805	393.389	20.392	413.781	4,8	4,4
2004.	81.084	4.272	85.356	388.351	20.755	409.106	4,8	4,9
2005.	79.878	5.368	85.246	350.007	25.675	375.682	4,4	4,8
2006.	71.091	6.475	77.566	349.457	34.298	383.755	4,9	5,3
2007.	88.668	9.386	98.054	387.165	47.132	434.297	4,4	5,0
2008.	82.455	8.044	90.499	382.118	41.304	423.422	4,6	5,1
2009.	61.238	6.147	67.385	293.343	30.308	323.651	4,8	4,9
2010.	52.596	5.394	57.990	210.032	23.880	233.912	4,0	4,4
2011.	59.350	6.524	65.874	241.557	28.978	270.535	4,1	4,4
2012.	59.345	7.830	67.175	261.477	36.955	298.432	4,4	4,7

Извор: Републички завод за статистику, Статистички годишњаци, 1975-2012. година.

БИОГРАФИЈА

Мр Марија Братић рођена је у Нишу 14.10.1982. године., где је завршила основну и средњу школу са одличним успехом. Школске 2000/2001. године уписала је Природно–математички Факултет у Нишу, на Одсеку за географију и туризам. Дипломирала је децембра 2005. године чиме је стекла звање Дипломирани географ туризмолог.

Последипломске стурдије на смеру Туризам и екологија уписала је 2006. године на Филозофском факултету у Источном Сарајеву. Магистарску тезу под називом „Туристичко географска анализа Старе планине у функцији развоја туризма.“ одбранила је 21.07.2010. године. Докторска дисертација под називом „ Улога планинских туристичких центара у укупном туризму Србије“ усвојена је 21.12. 2010. године.

Од октобра 2008. године запошљена је на Природно - математичком Факултету у Нишу, на Департману за географију, као асистент за ужу научну област Друштвена географија. Тренутно ради на том радном месту и изводи вежбе из предмета у оквиру уже научне области.

У периоду школске 2011/2012 и 2012/2013. године учествовала је у организацији семинара Машинског факултета Универзитета у Нишу. Учествовала је на семинару у организацији групе MoReSCE под називом „Mountain risort - samit centar Europe“ јуна 2013. године.

У часописима од међународног значаја публиковала је два коауторска рада, док је у часописима од националног значаја публиковача два ауторска и 4 коауторска рада.

БИБЛИОГРАФСКИ ПОДАЦИ

а) Учешће на скуповима са референцама:

1. Ђекић Т., Лукић Ј., Братић М. (2009): „Последица угрожавања животне средине у индустријским подручјима Србије“, Заштита животне средине у индустријским подручјима, Косовска Митровица, 2009.

2. Братић М., Илић Б., Живковић Ј. (2010): „Туристичко – географски положај Старе планине у функцији развоја туризма“, Други конгрес Географа Србије, Зборник ивода, Нови Сад, 2010.

3. Ђекић Т., Живковић Ј., Братић М. (2012.): „Географски положај као фактор привредног развоја Сврљишког краја“, Проблеми и изазови савремене географске науке и наставе, Међународни научни скуп, 2012.(393 - 402), (М33)

4. Савић З., Братић М., Стојиљковић Н.(2012.): „Рекреативни туризам, организација зимовања и летовања са аспекта наставе активности у природи“, Спортске науке и здравље, Република Српска, Босна и Херцеговина, 2012.(ISSN2232-822X)

б) Списак објављених радова:

1. Радивојевић А., Павловић М., Филиповић И., Братић М., Ђорђевић М., Станковић М., Ђорђевић Д. (2012): „Characteristics of mineral, thermal and thermomineral waters of Carpatho - Balkanides Region (Eastern Serbia): The potentials and possibilities of their exploitation“, Technics Technologies Education Management, Journal of society for development of teaching and business processes in new net environment in В&Н, No3, 2012. ISSN 1840 -1503 - (M23)

2. Филиповић И., Ваљаревић А., Ђорђевић М., Павловић М., Радивојевић А., Братић М. (2013): „Cartographic method and validity of computer aided cartographic generalization of river flows“, Technics Technologies Education Management, Journal of society for development of teaching and business processes in new net environment in В&Н, No1, 2013. ISSN 1840 -1503 - (M23)

3. Петровић Ј., Братић М., Живковић Ј.(2012): „Одрживи туризам на простору Старе планине“, Теме 2773 - 786, No2, 2012., (<http://teme.junis.ni.ac.rs/teme2-2012/teme%202-2012-20.pdf>) (M24)

4. Братић М., Петровић Ј., Живковић Ј.(2011): „Стање и перспективе развоја туризма на простору Старе планине“, Економске теме 2/2011, Економски факултет, Ниш, 323 - 337(M51)

5. Радивојевић А., Миловановић М., Братић М., Стричевић Лј., Милић Д.Ј., (2014): Савремене демографске промене и проблеми на територији града Ниша, Гласник Антрополошког друштва Србије, Вол 49, ISSN 1820-8827, COBISS.RS-ID 232816135 (in press)